

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE
KÂHİRE'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

Ahmet AÇIKGÖZ

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK, 2023

T.C
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE
KÂHİRE'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT
(Yüksek Lisans Tezi)

Ahmet AÇIKGÖZ

Danışman
Doç. Dr. Kasım ERTAŞ

ŞIRNAK, 2023

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Ahmet AÇIKGÖZ

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK SAYFASI

“Fâtımîler Döneminde Kâhire’de Sosyo-kültürel ve Dini Hayat” adlı Yüksek Lisans tezi Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ahmet AÇIKGÖZ

Danışman

Doç. Dr. Kasım ERTAŞ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİMDALİ BAŞKANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ. YAKUP AKYÜREK

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Kasım ERTAŞ danışmanlığında **Ahmet AÇIKGÖZ** tarafından “**Fâtımîler Döneminde Kâhire’de Sosyo-kültürel ve Dini Hayat**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

30/03/2023

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Kasım ERTAŞ
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yakup AKYÜREK
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fatih SARIKAYA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../...

Doç. Dr. İbrahim HÜSEYİNİ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Fâtımîler, Orta Çağ'da Şiî görüşe mensup kişiler tarafından kurulmuş en önemli devletlerden biridir. İlk etapta Kuzey Afrika'da tarih yolculuğuna başlayan Fâtımîler, ilk günden itibaren hedefleri olan Mısır topraklarını fethedip başkentleri Kâhire şehrini kurmuşlardır. Yaklaşık iki yüz yıl boyunca bu şehirde varlık gösteren devlet, ilk dönemlerde Suriye, Hicaz ve Yemen gibi geniş topraklara hükmetmişlerdir. Ancak özellikle devletin son dönemlerinde yalnızca Mısır coğrafyasında söz sahibi olabilen Fâtımîler, Kâhire'de bölgesel bir güç olarak varlık göstermişlerdir. Bu manada Kâhire şehri Fâtımîlerin, sosyo-kültürel ve dini miraslarını bıraktıkları bir şehir olarak ön plana çıkmıştır. Ne var ki ülkemizde Fâtımî Devleti'nin sosyo-kültürel ve dini tarihi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmış, daha çok siyasi tarihi üzerine odaklanılmıştır. Biz de eksik kalan bu boşluğu elimizden geldiğince doldurmak adına, Fâtımîler Devleti'nin sosyo-kültürel ve dini yapısını ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızı yaparken incelediğimiz konulara, bilimsel çalışma ahlakına uygun olarak objektif bir şekilde yaklaşmaya çalıştık.

Çalışmamızda Fâtımî Devleti'nin Kâhire'deki toplumsal yapısını; farklı dil, din ve ırka mensup olan kişi ve toplumların hem birbiri hem devlet ile olan bağlarını ve ilişkilerini, kültürel yaşamlarını; eğlencelerini, kendilerine has kutlamalarını, dini düşüncelerini, mabetlerini ve din ile bağlantılı olarak ortaya koydukları kutlama ve bayramlarını aktarmaya çalıştık. Çalışmayı giriş ve üç ana bölümden oluşacak şekilde tasarladık. Giriş kısmında Fâtımîlerin Mısır'ı fetih sürecini ve Kâhire şehrini kurmalarını, ilk bölümde sosyal sınıfları ve demografik yapıyı, ikinci bölümde kültürel yapıyı, üçüncü bölümde dini grupları, dini yapıları ve dinin sosyo-kültürel hayat üzerindeki etkilerini incelemeye çalıştık.

İlk olarak, tez konusunun belirlenmesindeki yardımları ve hemen her konuda farklı bakış açıları, açık fikirliliği ve objektifliği ile düşünce dünyamda bâkî pencereler açan çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Kasım ERTAŞ'a şükranlarımı arz ederim.

Üniversite yaşantımda, İslâm tarihi alanında akademik olarak yetkinleşebilmem için özel olarak ilgi ve emek gösteren çok değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Nadir ÖZDEMİR'e en içten minnet ve şükranlarımı sunarım.

Hayatımın her aşamasında farklı görüşleri ve bakış açılarından istifade ettiğim değerli dostum Ahmet YILMAZ'a teşekkür ederim.

Tezin tashih sürecinde yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşım ve arkadaşım Öznur KÖROĞLU'na uğraşlarından dolayı teşekkür ederim.

Tüm hayatım boyunca desteğini benden esirgemeyen sevgili anneme minnet ve teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak tez yazım sürecinde hem iş yoğunluğu hem tez ile ilgili çalışmalar sebebiyle bazı zamanlarda ihmal ettiğim sevgili eşime sabrından dolayı teşekkür ederim.

Ahmet AÇIKGÖZ

Şırnak 2023

**FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE
KÂHİRE’DE SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT
Ahmet AÇIKGÖZ
Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi, Mart 2023
Danışman: Doç. Dr. Kasım ERTAŞ**

ÖZET

Fâtımî Devleti, Orta Çağ’da Şîî Müslümanların kurduğu önemli devletlerden biridir. Sahip oldukları toprakların coğrafi konumu ve insan çeşitliliği sayesinde zengin bir sosyo-kültürel ve dini yapı oluşturmuşlardır. Bu manada başkent Kâhire Fâtımîlerin sosyo-kültürel ve dini yaşantılarını sergiledikleri şehir olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim Kâhire’de resmi anlamda milli ve dini pek çok merasim gerçekleştirmişlerdir. Bu merasimler tarihi süreç içerisinde pek çok Müslüman devleti etkilemiştir. Keza günümüzde dahi Müslüman coğrafyalarda etkileri devam etmektedir. Ayrıca Fâtımî Devleti Yahudi ve Hristiyanlığa mensup kişilerin sosyal ve dini faaliyetlerini serbestçe yerine getirmelerine izin vermiştir. Böylece farklı milletlere ve dinlere mensup olan Kâhire toplumu zengin bir kültürel yapı ortaya çıkarmıştır.

Çalışmamız sosyo-kültürel ve dini açıdan Fâtımî Devleti’nin Kâhire’daki dönemini ele almakta ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Fâtımîlerin Mısır’ı fethetmesi ve Kâhire şehrini inşa etme süreci ele alınmıştır. Birinci bölümde Kâhire toplumunun etnik yapısı ve toplumdaki sosyal sınıflar incelenmiş; farklı etnik menşee ve tabakalara ait olan kişi ve toplumlarının yaşantıları ve birbirleri ile olan münasebetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümün devamında Kâhire’deki kültürel hayat konu edilmiş; çeşitli kutlama, eğlence ve oyunlar üzerinden kültürel durum ile yönetim ve halkın kültürel hayattaki rolleri aktarılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci ve son bölümde ise Kâhire’deki dini durum aktarılmıştır. Bu çerçevede toplumda var olan dini gruplar, bu grupların Fâtımî yönetimi ve birbiri ile olan ilişkileri, kendilerine özel mabetleri, dini kutlama ve bayramları aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, Kâhire, Mısır, Kültürel Yaşam, Dini Yapı

**SOCIO-CULTURAL AND RELIGIOUS LIFE IN CAIRO
IN THE PERIOD OF THE FATIMIDS**

Ahmet AÇIKGÖZ

Şırnak University, Institute of Social Sciences

Department of Islamic History and Arts

Master Thesis, March 2023

Supervisor: Doç. Dr. Kasım Ertaş

ABSTRACT

The Fatimid State is one of the important states established by Shiite Muslims in the Middle Ages. They have created a rich socio-cultural and religious structure thanks to the geographical location of their lands and the diversity of people. In this sense, the capital Cairo came to the forefront as the city where the Fatimids exhibited their socio-cultural and religious life. As a matter of fact, they held many official national and religious ceremonies in Cairo. These ceremonies have affected many Muslim states in the historical process. Likewise, even today, its effects continue in Muslim geographies. In addition, the Fatimid State allowed Jews and Christians to carry out their social and religious activities freely. Thus, the society of Cairo, which belongs to different nations and religions, has created a rich cultural structure.

This study, which deals with the socio-cultural and religious period of the Fatimid State in Cairo, consists of an introduction and two parts. In the introduction, the Fatimids' conquest of Egypt and the process of building the city of Cairo are discussed. In the first chapter, the ethnic structure of the Cairo society and the social classes in the society were examined; It has been tried to reveal the lives of people and societies belonging to different ethnic origins and strata and their relations with each other. In the continuation of the first part, the cultural life in Cairo was discussed; Through various celebrations, entertainment and games, the cultural situation and the roles of the administration and the people in cultural life have been tried to be conveyed and evaluated. In the second and last part, the religious situation in Cairo is explained. In this context, it has been tried to convey the religious groups existing in the society, the Fatimid administration of these groups and their relations with each other, their special temples, religious celebrations and holidays.

Keywords: Fatimids, Cairo, Egypt, Cultural Life, Religious Structure

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı Eser
b.	: Bin, İbn
Bk.	: Bak
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Dia	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
gr.	: Gram
Mad.	: Maddesi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
s.	: Sayfa
km.	: Kilometre
vd.	: ve diğerleri
M.Ö.	: Milattan Önc

İÇİNDEKİLER

FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE KÂHİRE'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI	iii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK SAYFASI.....	iv
KABUL VE ONAY SAYFASI	v
ÖN SÖZ	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
KISALTMALAR.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
GİRİŞ.....	14
1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI.....	14
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	15
3. MİSİR'IN FETHİ VE KÂHİRE ŞEHRİNİN KURULMASI	17

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

1.1.1. DEMOGRAFİK YAPI	24
1.1.1. Kıptîler	24
1.1.2. Mağribliler.....	27
1.1.3. Rumlar.....	30
1.1.4. Türkler.....	32
1.1.5. Slavlar.....	37
1.1.6. Sudanlılar	40
1.1.7. Ermeniler.....	42
1.1.8. Kürtler	45
1.1.9. Deylemliler.....	47
1.2. SOSYAL SINIFLAR	49
1.2.1. Yönetici Sınıfı	49

1.2.1.1 Halife ve Ailesi.....	49
1.2.1.2. Vezirler	52
1.2.1.3. Devlet Görevlileri	54
1.2.2. Halk Sınıfı	58
1.2.2.1 Tüccarlar.....	58
1.2.2.2. Dar Gelirliler.....	61
1.2.2.3. Köleler	63
1.2.3. Kadınların Sosyal Hayattaki Rolü	66
1.2.3.1. Saray Kadınları	66
1.2.3.2. Kâhire Kadınları	69
1.3. MİLLÎ KUTLAMALAR.....	74
1.3.1. Nil Nehri Suyunun Ölçülmesi ve Halicin Açılış Kutlaması	79
1.3.2. Fatımî Atalarının ve Halifenin Doğum Günü Kutlaması	82
1.3.3. Nasr Kutlaması.....	83
1.3.4. Veliaht Tayini Kutlaması	83
1.4. EĞLENCE KÜLTÜRÜ.....	84
1.4.1. Müzik ve Gösteri.....	84
1.4.2. Satranç ve Tavlâ	88
1.4.3. Spor Oyunları	89
1.4.4. Doğum Günü Kutlaması.....	91

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ HAYAT

2.1. İNANÇ GRUPLARI.....	94
2.1.1. Müslümanlar.....	94
2.1.1.1. Şiîler.....	95
2.1.1.2. Sünnîler.....	97
2.1.2. Ehl-i Kitap	101
2.1.2.1. Hristiyanlar	102
2.1.2.2. Yahudiler	108
2.2. DİNİ YAPILAR.....	111
2.2.1. Camiler	111
2.2.1.1. Ezher Cami	112
2.2.1.2. Kurâfe Cami	114
2.2.1.3. Maks Cami.....	114

2.2.1.4. Râşide Cami.....	115
2.2.1.5. Hâkim Cami.....	115
2.2.1.6. Akmer Cami	116
2.2.1.7. Salih Cami	116
2.2.2. Mescitler	117
2.2.2.1. İbnu'l-Bennâ Mescidi	118
2.2.2.2. Halebiyyîn Mescidi.....	118
2.2.2.3. Kâfûrî Mescidi	118
2.2.2.4. Zer'in-Neva Mescidi.....	118
2.2.3. Kilise ve Manastırlar	118
2.2.3.1. Mar Yuhanna (Marhannâ) Manastırı	119
2.2.3.2. Tarâ Kilisesi.....	119
2.2.3.3. Ruhabât Manastırı	120
2.2.3.4. Hendek Kilisesi.....	120
2.2.3.5. Benât Manastırı.....	120
2.2.3.6. Hârretü Zuveyle Kilisesi.....	120
2.2.3.7. Mugîse Kilisesi	120
2.2.3.9. Bûmina Kiliseleri.....	121
2.2.4. Sinagoglar.....	121
2.3. DİNİ KUTLAMALAR.....	122
2.3.1. Şîîlerin Dini Kutlamaları	122
2.3.1.1. Aşûre Günü.....	122
2.3.1.2. Gadîr-i Hûm.....	124
2.3.1.3. Mevlîd-i Nebî Kutlaması	125
2.3.1.4. Hicri Yılbaşı Kutlaması	126
2.3.1.5. Kandil Geceleri Kutlamaları.....	128
2.3.2. Sünnî ve Şîîlerin Ortak Kutlamaları	129
2.3.2.1. Ramazan Ayı Kutlamaları	129
2.3.2.2. Ramazan Bayramı.....	131
2.3.2.3. Kurban Bayramı	133
2.3.3. Hristiyanların Dini Kutlamaları.....	134
2.3.3.1. Nevruz Kutlaması	134
2.3.3.2. Vaftiz Bayramı	136
2.3.3.3. Hamîsu'l-'Ahd Bayramı	137

2.3.3.4. Paskalya Bayramı	138
2.3.3.5. Haç Bayramı	138
2.3.3.6. Şehit Bayramı	138
2.3.3.7. Zeytûn Bayramı	139
2.3.3.8. Beşşâra Bayramı	140
2.3.4. Yahudilerin Dini Kutlamaları.....	140
2.3.4.1. Yılbaşı (Roş ha-Şana) Kutlaması	140
2.3.4.2. Kefâret Günü (Yom Kipur) Bayramı.....	140
2.3.4.3. Çardaklar (Mizalle) Bayramı.....	141
2.3.4.4. Fısıh: Hamursuz Bayramı	142
2.3.4.5. Haftalar (Esabî'/ Şavu'ot) Bayramı	142
SONUÇ	143
KAYNAKÇA	146
ÖZGEÇMİŞ	157

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI

Fâtımîler, Orta Çağ'da Şîî Müslümanların kurduğu önemli devletlerden biridir. Hakimiyet kurdukları Mısır coğrafyasında önemli bir siyasi ve kültürel güç oluşturmuşlardır. Dönemin olaylarında belirleyici olmayı başarmışlar; etkileri günümüze kadar ulaşan dini ve kültürel miraslar bırakmışlardır. Bu mirasların etkileri İslâm dünyasında ve Anadolu coğrafyasında bugün dahi etkisini gösterebilmektedir. Hal böyle iken ülkemizde Fâtımîler üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Keza bu çalışmalar genellikle siyasi tarihle ilgili yapılmış, sosyo-kültürel ve dini durumun üzerinde gerektiği kadar durulmamıştır. Biz de bu düşünceden hareketle Fâtımî Devleti'nin sosyo-kültürel ve dini yapısının araştırılmasının yararlı bir çalışma olacağını düşünüp çalışmamızı gerçekleştirdik.

Çalışmamızda hedeflediğimiz noktaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Fâtımî Devleti'nin Kâhire'deki demografik yapısını ortaya koymak; Kâhire toplumunu oluşturan milletlerin birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini göstermek,
- 2) Kâhire toplumunun meydana getirdiği sosyal sınıfları belirlemek ve bu çerçevede yönetici ve halk sınıfsının sosyal statülerini ve yaşantılarını ortaya koymak,
- 3) Kâhire toplumundaki kadınların sosyal hayattaki konumlarını ve rollerini ortaya koyup yaşam koşullarına ışık tutmak,
- 4) Kâhire'de gerçekleştirilen milli ve dini kutlamaları, ayrıca toplumda benimsenen eğlence aktivitelerini belirleyip Kâhire'deki kültürel yapıyı aktarmak,
- 5) Kâhire'deki Müslümanların dini yapısına ışık tutmak; bu çerçevede Müslüman toplumun birbirleriyle ve devletle olan ilişkileri tespit etmek, inşa ettikleri dini yapıları aktarmak ve dini kutlamalarını ortaya koymak,
- 6) Son olarak Kâhire toplumundaki Yahudi ve Hıristiyanların konumlarını ve yaşam şartlarını tespit etmek, devletle olan ilişkilerini ortaya koymak; inşa ettikleri dini eserlerini ve kutlamalarını aktarıp dini yaşantılarına ışık tutmak.

Tezimizi hazırlarken bazı konu başlıklarında araştırmamızı sadece Kâhire şehri ile sınırlı tutmakta zorlandık. Bunun nedeni Kâhire'nin yeni kurulmuş bir şehir olmasının yanında, Fustat şehri ile olan yakınlığı ve başşehir olmasından dolayı Mısır'daki diğer şehirlerle olan münasebetleriydi. Bu manada halkın bazı kesimleri Kâhire civarında, köylerde veya Fustat gibi şehirlerde yaşıyor; fakat yerel veya özel dini günlerde başkente geliyordu. Keza şehrin dışında ikamet etmekle birlikte Kâhire'de ticaret ile uğraşan bir kesim de mevcuttu. Bu sebeple bazı başlıkları kaleme alırken konu bütünlüğünü sağlayabilmek için bazen Kâhire civarını bazen de Mısır genelini kapsayan anlatımlara da başvurmak durumunda kaldık.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamızın konusu Ortaçağ dönemine ait olduğundan veri toplama yöntemleri oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple veri toplarken belge inceleme metodundan yararlandık. Bu metodu uygularken incelediğimiz döneme en yakın belgeleri kullanmaya gayret gösterdik. Fâtımîler döneminden veya o zamana yakın tarihlerden günümüze ulaşmış ilgili belgelerle birlikte modern çalışmalardan da mümkün olduğunca faydalanmaya çalıştık. Çalışmamızda en sık faydalandığımız yazarları ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

İlk olarak Müsebbihî'nin *Ahbâru Mısır*¹ adlı eserini zikretmemiz yerinde olacaktır. Eserinin yalnızca bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu kısımda 1023-1024 yılları arasında yer alan olaylar nakledilmektedir. Her ne kadar kısa bir dönemin olayları anlatılsa da eserin bizzat Fâtımîlerin Mısır döneminde yazılmış olması ve yazarın çeşitli Fâtımî halifelerinin sohbet meclislerinde bulunması onu kıymetli hale getirmektedir. Bu nedenle çalışmamızın milli ve dini kutlamalarını anlattığımız başlıklarında bu eserden faydalandık.

*Kitabu Zeyli't-Târih*² adlı eseriyle meşhur olan Antâkî'nin eseri, 1034 yılına kadar meydana gelmiş hadiseleri içermektedir. Fâtımîlerin Mısır dönemi ile ilgili oldukça önemli bir eser olan *Kitabu Zeyli't-Târih* eserinden özellikle etnik ve dini gruplar ile ilgili olarak istifade ettik.

¹ Ebû Abdillâh el-Emîrû'l-Muhtâr İzzü'l-Mülk Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ubeydillâh b. Ahmed Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, thk. W. G. Millward (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1980).

² Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî (el-Ma'rûf Bi Silati Târih Utîhâ)*, thk. Ömer Abdu's-salam Tedmûrî (Trablus, 1990).

Şair özelliğiyle ön planda olan Nâsır-ı Hüsrev, aynı zamanda 11. yüzyılın önemli seyyahlarından birisidir. Bu seyahatlerini derlediği eseri *Sefernâme*,³ Fâtımîler hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Halife Müstansır-Billâh zamanında iki yıl Kâhire’de ikamet eden Nâsır-ı Hüsrev, Kâhire şehrinin sosyal ve kültürel yapısı hakkında kıymetli bilgileri *Sefernâme*’de aktarmıştır. Eserden özellikle tören ve kutlamalar ile ilgili olarak faydalandık.

Çalışmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklardan bir diğeri de Kalkaşendî’nin *Subhu’l-a‘şâ fî Sinâ‘ati’l-Înşâ’*⁴ isimli eseridir. Oldukça geniş hacimli olan eserin 3. cildi Mısır coğrafyasına ayrılmıştır. Çalışmamız açısından oldukça önemli veriler içeren eserden, Kâhire’deki etnik ve dini gruplar, milli ve dini törenler, dini yapılar ile ilgili olarak yoğun bir şekilde istifade ettik.

Makrîzî’nin eserleri çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Bu eserlerden ilki uzun adıyla *el-Mevâ’izu ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hıttati ve’l-Âsâr*’dır.⁵ Eserden Kâhire şehrinin kuruluşu, fiziki yapıları, mahalleleri, etnik grupları, sosyo-kültürel durumu gibi çalışmamızın hemen her başlığında faydalandık. Diğer bir eseri *İttiâzü’l-Hunefâ bi-Ahbâri’l-Eimmeti’l-Fâtımîyyîn el-Hulefa*’dır.⁶ Fâtımîler ve Kâhire şehrinin tarihi hakkında kaleme alınan bu eserden çalışmamızın sosyal hayat, kültürel durum, dini ve etnik gruplar, dini yapılar gibi her bir konu başlığında istifade ettik.

Klasik kaynakların dışında modern çalışmalardan da faydalandık. Çalışma alanımız ile ilgili yazılan modern eserler genelde Arapça olarak kaleme alınmış çalışmalardı. Özellikle Eymen Fuâd Seyyid’in *ed-Devletü’l-Fâtımîyyetü fî Mısır*⁷ adlı eserinden, Abdulmun’im Mâcid’in *Nuzûmu’l-Fâtımîyyîn ve Rusûmuhum fî Mısır*⁸ ve

³ Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967).

⁴ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ fî Sinâ‘ati’l-Înşâ’*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Daru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 1987).

⁵ Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *el-Mevâ’izu ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hıttati ve’l-Âsâr* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 1997).

⁶ Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *İttiâzü’l-Hunefâ bi-Ahbâri’l-Eimmeti’l-Fâtımîyyîn el-Hulefa*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kâhire: el-Meclisü’l-Ala li’ş-Şuuni’l-İslâmiyye, 1996).

⁷ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımîyyetü fî Mısır* (ed-Dâru’l-Mısriyyetu’l-Lübânîyye, 1992).

⁸ Abdulmun’im Mâcid, *Nuzûmu’l-Fâtımîyyîn ve Rusûmuhum fî Mısır* (Mısır: Mektebetü’l-Anglo el-Mısırî, 1978).

*Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve Sukûtuḥâ fî Mısır*⁹ isimli eserlerinden, Ramazan Muhammed Ramazan el-Ahmar'ın *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır Fî Asri'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*¹⁰ eserinden, Rızkullah Eyyûb İbrahim'in *et-Târihu'l-Fâtîmiyyi'l-İctimâiyye*¹¹ eserinden ve ismini burada zikretmediğimiz pek çok eserden istifade ettik.

Ülkemizde Fâtımîler üzerine yapılan çalışmalar oldukça az sayıdaydı. Bununla birlikte ilgili çalışmalardan olabildiğince faydalanmaya çalıştık. Özellikle Nihat Yazılıtaş'ın *Fâtîmî Devleti'nde Türkler* adlı eserinden çalışmamızın Türkler başlığında, Nuh Arslantaş'ın *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fatımiler Dönemi)* isimli eserinden çalışmamızın Yahudiler başlığında istifade ettik.

Ayrıca Aydın Çelik'in *Fâtımiler Döneminde Kâhire Şehri* isimli eserinden çalışmamızın pek çok başlığında yararlandığımız gibi, çalışmamızın çerçevesini ve başlıklarını tespit ederken oldukça istifade ettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bu eser Fâtîmî Devleti'nin sosyo-kültürel yapısı ve dini durumu hakkında derli toplu bilgiler içeren ve Türkçe olarak kaleme alınmış, bizim ulaşabildiğimiz tek eserdî. Bununla birlikte bizim çalışmamızın konusu kapsamında, eserde ele alınmayan veya kısıtlı kalan konular mevcuttu. Biz hem kısıtlı kalan çeşitli konuların daha kapsamlı ele alınması hem de eserde yer almayan yeni konuların aydınlatılması açısından çalışmamızı gerçekleştirdik. Bu eserle birlikte konu ile ilgili yazılmış olan pek çok Arapça eseri inceledik. Ancak konunun genel anlamda kapsamının belirlenmesi ve başlıklara ayrılması noktasında en isabetli seçimin bu çalışmadan yararlanmak olduğuna kadar verdik.

3. MISIR'IN FETHİ VE KÂHİRE ŞEHRİNİN KURULMASI

Fâtımîler İsmâîlîlik hareketini kendilerine esas alarak, İslâm tarihindeki ilk Şîî halifeliği kurmuştur. Kuzey Afrika bölgesinde kuruluşunu tamamlayan Fâtımîler, Mısır, Suriye, Hicaz ve Yemen topraklarını kapsayan geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. 909-1171 yılları arasında varlığını sürdüren devlet, son kırk senelik

⁹ Abdulmun'im Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve Sukûtuḥâ fî Mısır* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1994).

¹⁰ Ramazan Muhammed Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır Fî Asri'd-Devleti'l-Fâtîmiyye* (Libya: Kudüs Yayıncılık ve Dağıtım Şirketi, 2012).

¹¹ Rızkullah Eyyûb İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtîmiyyi'l-İctimâiyye* (Lübnan: eş-Şeriketü'l-Âlemiyyetü li'l-Kitâb, 1997).

dilimde süratli bir çöküş evresine girmiştir. Bu süreçte yalnızca Mısır toprakları üzerinde söz sahibi olabilen Fâtımîler, Kâhire’de yerel bir devlet olarak hüküm sürmüştür. Bu manada Kâhire şehri, onların miraslarını bıraktıkları yer olarak temeyyüz etmiştir.¹²

Mısır coğrafyası, sahip olduğu jeopolitik konum nedeniyle tarihte pek çok devletin sahip olmak istediği bir bölge olmuştur. Bu devletlerden biri de Fâtımîlerdir. Onlar, Kuzey Afrika’da kurulmuş olsalar da gerçekleştirmek istedikleri hedef -İslâm dünyası üzerinde etkin güç olmak- için Mısır jeopolitiğinin imkanlarına muhtaçtı. Nitekim bu durumun farkında olan Kuzey Afrika Fâtımî halifeleri, devletin kurulduğu ilk dönemden itibaren Mısır bölgesini elde etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin başlangıcı Fâtımîler’in ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdî zamanında gerçekleşmiştir. Ubeydullah el-Mehdî, 913 ve 919 yıllarında oğlu ve veliahdî Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî kumandasında, Mısır’a iki defa ordu sevk etmiş ancak istediği neticeye ulaşamamıştır. El-Mehdî’den sonra Halife el-Kâim de Mısır’a hakim olmak için girişimlere devam etmiştir. 936 yılında sefer başlatılmış ancak başarı sağlanamamıştır. Kâim’in oğlu Mansûr zamanında ise Mısır’ın fethi ikinci plana itilmek zorunda kalmıştır. Bunun nedeni ise Fâtımîleri yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya getiren Ebu Yezîd en-Nükkârî önderliğindeki harici isyanıdır.¹³ Netice itibariyle aktarılan tüm bu gelişmeler Fâtımîlerin, Kuzey Afrika’da iken hedeflerinin Mısır’ı kendi topraklarına katmak olduğunu ortaya koymuştur.

Fâtımî Devleti’nin dördüncü halifesi Muiz-Lidînillah’ın, Kuzey Afrika’daki halifelik döneminin sonlarına doğru Mısır’daki dahili durum iyiden iyiye bozulmaya başlamıştı. İhşîdîler’in hüküm sürdüğü Mısır’da, Nil Nehri yaklaşık dokuz senedir istenilen seviyeye ulaşmamakta, bu durum ülkenin temel geçim kaynaklarından olan tarımın olumsuz etkilenmesine neden olmaktaydı. Nil Nehri’ndeki düzensizlikle

¹² Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2022); Kasım Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 64.

¹³ Seyyid, “Fâtımîler”; Mustafa Öz, “Ubeydullah el-Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Nisan 2022); Ahmet Güner, “Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Nisan 2022); Abduh Kâsım Kâsım, “Mansûr el-Fâtımî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Nisan 2022); Aydın Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2008), 19-20; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 171; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009), 49.

beraber fiyatların artması, kıtlık ve salgın hastalıklar baş göstermişti. Dahili durum bu minvaldeyken dışarıdan Karmatî saldırıları da meydana gelmekteydi.¹⁴

Mısır halkının içinde bulunduğu bu durum onları oldukça huzursuz etmiş, uzun yıllardır devam eden siyasi ve iktisadi istikrarsızlık halkı bir kurtarıcı aramaya yönlendirmiştir. Bu uygun zeminde Fâtımî dâîlerinin¹⁵ devreye girmesiyle birlikte Muiz-Lidînillah, İhşîdî toplumunun bir kısmı tarafından kurtarıcı olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁶ Bu gelişmeler neticesinde şartların oluştuğuna kanaat getiren Halife Muiz-Lidînillah, Mısır'ı fethetmeye karar vermiştir. Bu görev için Slav kökenli komutanı Cevher es-Sıkkîlî'yi görevlendirmiştir. Kaynaklardaki bilgiye göre Cevher'in emrine piyadeler hariç yüz bin kişilik bir orduyu teslim etmiştir. Ayrıca bu orduyu büyük bir mali yardımla desteklemiştir. Hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte Fâtımî ordusu 17 Şubat 969 tarihinde Mısır'ı fethetmek üzere yola çıkmıştır.¹⁷

Kuzey Afrika'dan yola çıkan Cevher İskenderiye'ye ulaştığında Fustatlılar, - yukarıdaki paragrafta zikredildiği üzere- devletin içinde bulunduğu şartlardan bîhaber değildiler. Haliyle üzerlerine gelen bu büyük orduya karşı yapabilecekleri pek bir şey olmadığının farkındaydılar. Dolayısıyla Fâtımî komutanı Cevher'den eman almaktan ve bu emana güvenmekten başka çareleri olmadığını fark ettiler. Bu sebeple çoğunluğun isteği doğrultusunda Cevher ile anlaşıp teslim oldular.¹⁸ Nitekim sonraki süreçte ufak tefek bazı çatışmalar yaşanmışsa da pek bir anlam ifade

¹⁴ Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî (el-Ma'rûf Bi Sılati Târih Utîhâ)*, thk. Ömer Abdu's-salam Tedmûrî (Trablus, 1990), 122; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hutati ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997), 2/201; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi Snâ'ati'l-İnşâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1987), 3/394; Ahmed Muhtar İbâdî, *Fî Târihu'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî* (Beyrut: Dâru'l-Nathati'l-Arabî, ts.), 248,259; Muhammed Cemaleddin Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtumiyye* (Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1995), 42,63.

¹⁵ İslam dünyasında ortaya çıkan bazı mezhepleri insanlar arasında yaymaya çalışan kişilere dâî unvanı verilmiştir. Bk. Mustafa Öz, "Dâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Aralık 2022).

¹⁶ Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2022); Asri Çubukçu, "Muiz-Lidînillah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Mayıs 2022).

¹⁷ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyyîn el-Hulefa*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kâhire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1996), 1/113; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Şebete bi'n-Nakl Evi's-semâ' ev Esbetehü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut, 1978),1/377; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/393; Muhammed Abdullah İnan, *Târihu'l-Câmii'l-Ezher fi Asri'l-Fâtımî* (Kahire: Matbaatü'l-Lücce, 1942), 33.

¹⁸ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 130; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtumiyye*, 64.

etmemiştir. Böylece kayda değer bir direnişle karşılaşılmadan Mısır, 6-7 Temmuz 969 tarihinde Fâtımîlerin hakimiyetine geçmiştir.¹⁹

Böylece Fustat şehrine giren Cevher, Menâhu's-Saîd²⁰ denen yerde ordugahını kurdu. Cevher'in ordugahını kurduğu bölge kumluk ve çorak bir araziydi. Bu kumluk alan ordunun konak yeri olmakla birlikte yeni kurulacak ve sonradan Kâhire olarak adlandırılacak olan şehrin de yerini göstermekteydi. Cevher saray ve surların inşasına başlamadan önce bu bölgede Deyru'l-İzam adlı bir manastır, Muhammed b. Tuğç'a²¹ ait Hadîkatu'l Kâfûr isimli bir bahçe ve Kusayra's-Şûk denilen bir konaklama binası bulunuyordu.²²

Yeni kurulacak şehrin isimlendirilmesi meselesinde kaynaklar bize farklı rivayetler aktarmakta; el-Mansûriyye, Kâhîretü'l-Muîziyye ve el-Kâhire şeklinde üç farklı isimden bahsetmektedir. İlk isim olan el-Mansûriyye'nin, şehrin adı olarak düşünülme sebebinin Halife Muiz-Lidînillah'ın, babasına olan yakınlığı olduğu söylenmektedir. Komutan Cevher'in, bu yakınlık vesilesiyle Muiz-Lidînillah'ın takdirini kazanmak için şehri el-Mansûriyye olarak isimlendirdiği aktarılmaktadır.²³ İkinci isim olan Kâhîretü'l-Muîziyye'nin, Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da dördüncü, Kâhire'de ise ilk halifesi olan Muiz-Lidînillah'a nispeten verildiği belirtilmektedir.²⁴

Üçüncü isim olan el-Kâhire'nin, yeni kurulan şehre ad olarak verilmesinin sebebi olarak kaynaklar üç ayrı rivayet aktarmıştır. Bu rivayetlerden ilki şehrin kuruluşuna efsanevi hava katan bir rivayettir. Bu rivayete göre Cevher saray ve surların inşasına, yıldızın kova burcunda doğması esnasında başlanmasını istemiştir. Bu maksatla müneccimleri toplamış ve isteklerini aktarmıştır. Bu doğrultuda şehrin temelini her iki tarafına birer tane direk dikilmiş, direklerin arasına ip asılmış ve bu iplere de zil takılmıştır. Müneccimlerin iplerdeki zillerle vereceği işaret ile birlikte, tüm işçilerin hep beraber temel atma işlemine başlaması sağlanmaya çalışılmıştır.

¹⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/114; el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131-132; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 1/394; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; İnan, *Târîhu'l-Câmîi'l-Ezher*, 33-34.

²⁰ Makrîzî, *Hutat*, 2/207; Abdulmun'im Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve Sukûtuha fî Mısır* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 98; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 21; Eymen Fuâd Seyyid, "Kâhire", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2022).

²¹ Ebû Bekr el-İşîd Muhammed b. Tuğç et-Türkî (ö.946): İşîdîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı.

²² Makrîzî, *Hutat*, 2/201.

²³ Makrîzî, *Hutat*, 2/233; Makrîzî, *İttiâz*, 1/111; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *Hüsni'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabîyye, 1967), 1/25; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 65; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 98; İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 252; İnan, *Târîhu'l-Câmîi'l-Ezher*, 17.

²⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/392.

Fakat bu esnada iplere konan bir karga, zillerin ses çıkarmasına neden olmuş ve işçiler işaretin geldiğini düşünerek temel atma işlemine başlamıştır. Fakat o esnada müneccimlerin kâhir olarak isimlendirdiği yıldız doğmakta olduğundan onlar, “Eyvah! kâhir yıldızı doğarken” diye bağırması, böylece yeni şehrin ismi “el-Kâhire” olmuştur.²⁵

İkinci rivayette ise temel atma öncesindeki hazırlıklar (direk dikme, direklerle ip asma, zil takma vs.) zikredilmeden olay anlatılmaktadır. Cevher ve ordusu, saray ve surların temellerini atmaya başladığında Merîh yıldızı görünmeye başlamış ve çalışanların etrafı görmelerine olanak sağlamıştır. Merîh yıldızı müneccimler arasında Kâhir olarak adlandırıldığından şehre bu isim verilmiştir.²⁶

Üçüncü ve son rivayete göre ise Halife Muiz-Lidînillah henüz Mısır’a gelmeden²⁷ önce komutanı Cevher’e yeni kuracağı şehrin ismini belirtilmiştir. Muiz-Lidînillah, önde gelen pek çok kimsenin bulunduğu bir toplantıda “O (Cevher), Tolunoğlu harabelerini ele geçirecek ve dünyaya galip gelecek olan Kâhire adlı şehri kuracaktır” şeklinde söylediği belirtilmektedir.²⁸

Cevher ile başlayan Kâhire şehrinin serüveni, Fâtımîlerin Mısır topraklarında kalıcı olmayı başarması ve uzun süre hüküm sürmesiyle devam etmiştir. Kâhire’nin fiziki yapılanmasına genel olarak bakıldığında şehrin, surların içi ve dışı olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir. Şehir surlarının iç kısmında iki adet saray ve bir cami yer almıştır. Bu saraylardan birisi Büyükdoğu Sarayı (el-Kasrû’l-Kebîrû’l-Şarkî) olarak isimlendirilmiştir. Komutan Cevher’in inşa ettiği bu sarayda halifenin ikametgahı, meclis, çeşitli divanlar, beytül-mâl gibi yapılar yer almıştır. İlerleyen süreçte Halife Muiz-Lidînillah ve ondan sonra gelen halifeler, Büyükdoğu Sarayı’na çeşitli ilaveler yapmıştır. Diğer saray ise Küçükbatı Sarayı (el-Kasrû’s-Sağîrû’l-Garbî) olarak tanınmıştır. Bu saray Büyükdoğu Sarayı’nın karşısında olup Kâfûrî Bahçesi’ne nazır olarak tasarlanmıştır. Surların içinde bulunan bir diğer önemli yapı, Kâhire ve Ezher ismiyle bilinen camidir. Bu cami sonraları daha çok Ezher ismiyle

²⁵ Makrîzî, *İttiâz*, 1/112; Makrîzî, *Hutat*, 2/233; Suyutî, *Hüsnu’l-muhadara fî tarihi Mısır ve’l-Kahire*, 25-26; İbâdî, *Târîhu’l-Abbâsî*, 252-253; İnan, *Târîhu’l-Câmîi’l-Ezher*, 17.

²⁶ Makrîzî, *Hutat*, 2/233.

²⁷ Kâhire (düşmanlarını kahreden, ezip geçen) isimlendirmesinin halife Muiz-Lidînillah’ın Mısır’a gelmesinden sonra meşhur olduğu da aktarılmıştır. Bk. Seyyid, “Kâhire”.

²⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 1/114; Makrîzî, *Hutat*, 2/213; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, 3/393-394; İbâdî, *Târîhu’l-Abbâsî*, 252; İnan, *Târîhu’l-Câmîi’l-Ezher*, 17-18.

tanınmıştır. Surların dışında ise çarşılar, çeşitli dükkanlar ve farklı etnik kökenlere sahip grupların mahalleleri yer almıştır.²⁹

Kahire'nin coğrafi konumuna bakılırsa, 30 derece 6 dakika kuzey boylamı, 31 derece 26 dakika doğu enlemi arasında ve Mukattam dağları silsilesinin Nil Nehri'ne en çok yaklaştığı yerde, deltanın başlangıç kısmından 20 km. güneyde olan bir mevkide kurulmuştur.³⁰ Şehirlerin jeopolitiği içinde bulundukları ülkeler ile doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede Kâhire şehrini içinde barındıran Mısır topraklarına bakıldığında, Ortaçağ dünyasında oldukça kilit bir konuma sahip olduğu görülür. Özellikle uluslararası ticaret açısından önemli bir konumda bulunan Mısır, Akdeniz ve Kızıldeniz'e kıyısının bulunması avantajı ile Uzak Doğu, Avrupa, Bizans ve Hicaz gibi merkezler arasındaki ticari münasebetlerde aracı konumunda olmuştur. Mısır'ın bu avantajlı konumundan faydalanan Fâtımîler, Kuzey Afrika'da gerçekleştirdikleri deniz seferlerinin tecrübelerini deniz ticareti alanına aktarmayı başarmıştır. Bu manada devlet, tüccarların ve ticaretin güvenliği için her türlü önlemi almıştır. Ayrıca vezir Yakub b. Killis'in ticaret ve sanayi alanında başlattığı faaliyetler neticesinde Mısır'da üretilen ürünler, uluslararası ticarete önem kazanmış ve pek çok bölgeye ihraç edilmeye başlanmıştır.³¹ Netice itibarıyla Fâtımîler, fetih için gerekli ortamın oluştuğu bir zamanda Mısır'ı ele geçirmiş ve kendi hilafetlerinin merkezi olması için Kâhire şehrini kurmuştur. Hilafet merkezinin inşasından sonra, Mısır coğrafyasında uzun bir süredir var olmayan siyasi ve iktisadi istikrarı yeniden tesis etmişlerdir. Gerçekleştirdikleri faaliyetler neticesinde Mısır topraklarında kalıcı olmayı başarıp Kâhire şehrinin uluslararası çapta tanınmasını sağlamışlardır.

²⁹ Detaylar için Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 2/205-209.

³⁰ C.H Becker, "Kâhire", *M.E.B İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/74.

³¹ Aydın Çelik, "Fatımiler Döneminde Mısır'ın Ticari Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 135 (2001), 1-2.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

1.1.1. DEMOGRAFİK YAPI

Fâtımîler'in Mısır'ı fethettiği döneme kadar Müslümanlar, Mısır coğrafyasında üç büyük şehir kurmuşlardır. Bunlardan ilki, Mısır fatihi olarak anılan Amr b. el-As'ın 643'te kurduğu Fustat şehridir. Bir diğeri, Abbasî kumandanı Salih b. Avn'ın 750 yılında kurduğu el-Asker şehridir. Kahire kurulmadan önce Mısır'da Müslümanlara başkentlik yapan son şehir ise Ahmed b. Tolun'un 868 yılında kurduğu el-Katâi şehridir.³² Fâtımîler zamanına kadar geçen bu uzun zaman diliminde gayet tabîi olarak Müslümanların varlığı her alanda olduğu gibi sosyal alanda da Mısır'a yerleşmiş, belli bir demografik yapı oluşturmuştur. Bu yapı içerisinde birbirinden farklı pek çok ırk kendisine yer bulmuştur. Özellikle Mısır'ın yerlisi olan Kıptîler ile Araplar, Türkler, Ermeniler, Sudanlılar ve Berberiler Mısır toplumunun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Haliyle Fâtımîlerin Mısır coğrafyasına gelmeleri toplumsal yapıda etnik anlamda bir çeşitliliğe yol açmaktan çok, mevcut demografik yapının niceliksel yönünde; siyasi, sosyal, dini veya kültürel anlamda, egemen ırk olarak değişmesine yol açmıştır. Nitekim Fâtımîlerin son verdiği İhşîdiler Devleti, Türk asıllı bir hanedandır. Haliyle Türklerin devlet içindeki konumları bu duruma göre şekillenmiştir. Fakat Fâtımîlerin gelişiyle birlikte Türkler, yönetici sınıftan reaya sınıfına düşmüştür. Başka bir açıdan bakarsak genel anlamda Mısır'ın dini yapısı Müslüman olmakla beraber toplumun büyük çoğunluğu Sünnî mezhebine mensuptur. Yönetimin de Sünnî mezhebe mensup olması ve Sünnî bir devlet olan Abbasîler'e bağlılık göstermesi, Sünnî Müslümanların Şîilere göre, hem dini hem sosyal anlamda ayrıcalık kazanmasını sağlamıştır. Ancak bu durum, Şîa mezhebine mensup bir devlet olan Fâtımîlerin Mısır'ı fethetmesiyle tersine dönmüştür.³³

1.1.1. Kıptîler

Kıptî isimlendirmesi Mısır'ın veya Nil deltasının yerli halkını ifade etmek için kullanılmaktayken, Hristiyanlığın Mısır coğrafyasında yayılıp Kıptîler tarafından benimsenmesiyle birlikte, Mısırlı Hristiyanları ifade etmek için

³² Seyyid, "Kâhire".

³³ Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, 153; Rızkullah Eyyûb İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtumiyyi'l-İctimâiyye* (Lübnan: eş-Şeriketü'l-Âlemiyyetü li'l-Kitâb, 1997), 16, 17.

kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Araplar Mısır'ı fethettiğinde bu bölgeyi Darülkıpt olarak isimlendirmişlerdir.³⁴

Hristiyanlık Mısır'da 2. yüzyıldan itibaren varlığını göstermeye başlamış, çok sayıda Kıptî tarafından benimsenmiştir. Özellikle İmparator Konstantinos'un din özgürlüğü sağlamasıyla birlikte Mısır coğrafyasında Hristiyanlık hızla yayılmıştır.³⁵ Bu sebeple Müslümanlar Mısır'ı fethetmeye geldiğinde, halkının çoğunluğu Hristiyan olan bir toplumla karşılaşmıştır. Bu Hristiyan toplum etnik köken açısından iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısmı Rumlar, ikinci kısmı Kıptîler oluşturmuştur. Rumlar yöneticilik ve askerlik gibi önemli görevleri üstlenirken Kıptîler, ikinci sınıf vatandaş olarak kalmışlar; Mısır coğrafyasının asli unsurları olmalarına rağmen ağır işlerle uğraşmışlardır. Ayrıca bu iki ırk, dindaş olsalar da mezhep noktasında birbirinden ayrılmıştır. Rumlar Melkâîye (Melkit)³⁶ mezhebine mensup iken Kıptîler, Ya'kûbî³⁷ mezhebine mensup olmuştur. Bu iki mezhep arasındaki temel farklılık Hz. İsa'nın tabiatı ile ilgili görüşlerden kaynaklanmıştır.³⁸ Mezhep farklılığı sebebiyle Kıptîler, Rumların baskılarına ve ikinci sınıf insan muamelelerine maruz kalmıştır. Müslümanlar Mısır'a geldiğinde onlarla iş birliği yapan Kıptîler, bölgede Rumların gerileyip Müslümanların ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Müslümanlar Mısır'ı fethedince Kıptîleri, ehl-i zimme statüsünde

³⁴ Dia, "Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Kasım 2022); İzzettin Artokça, *Kıptîler* (Ankara, 2013), 4; Elif Eryiğit, *Sosyal Bütünleşme Ekseninde Mısır'daki Kıptîlerin Sosyal Talepleri* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11; Ekrem Sert, *Mısır Kıptî Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 8.

³⁵ Casim Avcı, "Mısır - Bizans Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Kasım 2022).

³⁶ Melkâîye, Hz. İsa'da ilahi ve beşeri olmak üzere iki tabiatın bulunduğunu savunan Hristiyan mezhebidir. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâîye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Kasım 2022).

³⁷ Ya'kûbîler, Süryânîler adıyla da bilinen, Hz. İsa'nın ilahi ve tek tabiatı olduğunu savunan Hristiyan mezhebidir. Mehmet Çelik, "Süryânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Kasım 2022).

³⁸ Melkâîler ile Ya'kûbîler arasındaki temel inanç farkı Hz. İsa'nın tabiatı ile alakalıdır. Melkâîler diyofizit anlayışı savunarak, Hz. İsa'nın insani ve ilahi olmak üzere iki tabiatının olduğunu, bu iki tabiatın kendi arasında birleşme, bölünme veya değişmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ya'kûbîler ise monofizit anlayışı savunarak insani ve ilahi tabiatın birleştiğini, Hz. İsa'da ilahi ve tek tabiatın bulunduğunu kabul etmişlerdir. Bk. Murat Gök, *İslam Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 119; Abdullah Dilek, *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 16; Sinanoğlu, "Melkâîye"; Çelik, "Süryânîler".

değerlendirmişler; can ve mal güvenliklerini garanti edip savaşa katılmaktan muaf tutmuşlardır.³⁹

Fâtımîler döneminde Kıptîler, genelde Saîd bölgesinde veya köylerde ikamet etmişlerdir. Mısır genelinde nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturduğu tahmin edilen Kıptîlerin, -bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla- Kâhire'deki nüfusu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Fâtımîlerin, özellikle maliye başta olmak üzere pek çok memuriyette Kıptîlerden faydalanmaları, ayrıca Kıptî Hıristiyanların dini kutlamaları ve bazı dönemlerde Fâtımî halifelerinin de bu kutlamalara katılmaları, Kâhire ve yakın çevresinde Kıptî nüfusunun varlığını ortaya koymaktadır.⁴⁰ Özetle Kıptîler, Kâhire ve civarında bulunmakla birlikte yoğun olarak Kâhire dışında, Yukarı Mısır bölgesinde bulunan Asyût ve Akmim gibi şehirlerde yaşamaktadır.⁴¹

Fâtımî Devleti'nde Kıptîler, özgür bir ortamda hayat sürmüşlerdir. Etnik menşelerinden veya dini anlayışlarından dolayı devlet kadrolarından soyutlanmamışlardır. Nitekim Kıptî kökenli olan İsa b. Nasturus katiplik ve maliye bakanlığı yapmış, sonrasında vezirlik makamına çıkmıştır. Keza İsa'nın oğlu Zerah ve torunu Said de kısa müddet de olsa vezirlik yapmışlardır.⁴² Kıptîler devlet kadrolarında ve yönetimde kendilerine yer buldukları gibi ticaret ve tarımla da uğraşmışlardır. Asyût ve Akmim şehirlerinde ticaretle meşgul olmuşlar, satın aldıkları zenci köleleri hadım⁴³ ederek Müslümanlara satmışlardır. Mısır genelinde pek çok yerde tarımla uğraşmışlardır. Nitekim Mazaheri, Fâtımîlerin sahip oldukları

³⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/408; Cocî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi (Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî)*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/561-562; Dia, "Kıptîler" (Erişim 14 Kasım 2022); Gök, *İslam Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, 115,118-119; Büşra Kahveci, *Memlûk Yönetimi Altında Hıristiyanlar* (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30; Şafii Mahmûd Selam, *Ehlü'z-zimme fi Mısır fi'l-asri'l-Fatimi'l-Evvel* (Mısır: Metâbiu'l-Heyeti'l-Misriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1995), 159.

⁴⁰ Ayrıca 17. Yüzyıl başlarında Kâhire'yi ziyaret eden Polonyalı Simeon Seyahatnamesinde, Kâhire'de Kıptîlere ait kırk bin hane bulunduğunu ve onların çoğunluğunun zengin kimseler olduklarını söylemektedir. Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1614*, thk. Saro Dadyan (İstanbul: Everest Yayınları, 2013), 127.

⁴¹ Bkz: Selam, *Ehlü'z-zimme*, s. 162-163; Seyyid, "Kâhire"; Seyyid, "Fâtımîler"; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 65; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (Ankara: Varlık Yayınları, 1972), 137.

⁴² Makrîzî, *İttiâz*, 2/114; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 286; Leila S. al-Imad, *The Fatimid Vizierate* (Klaus Schwarz, 1990), 73.

⁴³ Erkekliği giderilmiş kişileri ifade etmek için kullanılan tabirdir. Çoğunlukla harem işlerinde kullanılmıştır. İslam dininde hadım işleminin yapılması yasaklanmıştır. Aydın Taneri, "Hadım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Kasım 2022). Bu yasaktan dolayı Müslümanlar, hadım işlemini kendileri yapmamışlar; hadım edilmiş şekilde köleleri satın almışlardır. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 403.

zenginlikleri, Mısır coğrafyasının pek çok bölgesine dağılmış bulunun on iki milyon Kıptî çiftçiye borçlu olduğunu aktarmıştır.⁴⁴

Genel tabloya bakıldığında Fâtımîlerin egemenliği altında yaşayan Kıptîler, herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadan, özgür bir ortamda yaşamlarını sürdürmüştür. Bu genel gidişatın istisnası Hâkim-Biemrillâh döneminde meydana gelen baskı ve kısıtlamalar olmuştur.⁴⁵ Halife ehl-i zimmeye karşı, seleflerinden farklı olarak, sert bir politika izlemiştir. Bu sert politikadan Kıptîler dört alanda etkilenmiştir. Bunlar, divan üyelerinin görevlerinden uzaklaştırılması veya öldürülmesi, dini yapıların tahrip edilmesi, giyim-kuşamda yeni kuralların konulması ve merasimlerdeki kısıtlamalardır.⁴⁶ Hâkim-Biemrillâh dönemindeki bu istisnai durumdan Kıptîler, mensup oldukları din sebebiyle etkilendikleri için konunun ayrıntıları Hristiyanlar başlığı altında aktarılacaktır.

1.1.2. Mağribliler

Mağrib, Kuzey Afrika Bölgesi ve Güney Sahra'nın, İslâm medeniyetindeki adıdır. Bu coğrafyalara Mağrib denmesinin nedeni, Mısır'ın İslâm medeniyetindeki son doğu toprağı kabul edilmesidir. Bu manada Mısır ve doğusunda kalan topraklar Meşrik, batısında kalan topraklar ise Mağrib olarak isimlendirilmiştir.⁴⁷ Mağrib'de yaşayan nüfusun çoğunluğu Berberiler,⁴⁸ Araplar ve Zencilerden oluşmaktadır. Mısır'ın Müslümanlarca fethi sonrası, Mağrib coğrafyasını İslâm topraklarına katma çabaları 647-648 yılında Amr b. el-As kumandasında başlamıştır. Ukbe b. Nâfi' ile devam eden fetih hareketleri, 682 yılında Mağrib'in büyük oranda İslâm hakimiyetine geçmesi ile tamamlanmıştır.⁴⁹

Fâtımîler Devleti Kuzey Afrika'da (İfrîkiyye) kurulmuş, dolayısıyla bu coğrafyanın insanı ile ilk yapılanmalarını tamamlamış yani devletin temellerini Kuzey Afrika'da yaşayan topluma dayandırmıştır. Fâtımî halifelerine destek veren ve

⁴⁴ Selam, *Ehlü'z-zimme*, 163; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 403-404; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 50.

⁴⁵ Gaston Wiet, "Kıptîler", *M.E.B İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/719; Hadi Alimzade vd., "el-Hakim Fatımi ve Kıpti Zimmiler", *Misbah* 5 (Yaz 2013), 93.

⁴⁶ Alimzade vd., "el-Hakim Fatımi ve Kıpti Zimmiler", 94.

⁴⁷ İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mayıs 2022); Zettersteen, "Mağrib", 7/142.

⁴⁸ Tarihin eski devirlerinden itibaren Berka'dan Atlantik sahillerine ve güneyde Nijer nehri kıvrımına kadar uzanan Kuzey Afrika'da yaşayan bir kavimdir. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Kasım 2022).

⁴⁹ Harekât, "Mağrib"; Zettersteen, "Mağrib", 7/142.

onlarla birlikte Mısır'ı fetheden bu topluma, geldikleri yere nispeten Mağribliler denmiştir. Mağribliler büyük oranda Kutâme, Züveyle ve Sinhace gibi Berberi kabilelerinden ve bunlara ilaveten fazla yoğunlukta olmamakla birlikte Slav kökenli topluluklardan meydana gelmiştir. Mağribliler, Fâtımî Devleti'nin köklerini oluşturması hasebiyle tabîi olarak, Mısır'ın fethi sonrası Kâhire döneminin hemen her devirde etkin bir rol üstlenmiştir. Bununla beraber özellikle baskın olduğu zaman dilimi Halife Mu'iz-lidînillah dönemi ile Halife Azîz-Billâh döneminin başları olduğu söylenebilir.⁵⁰

Mağriblilerin nüfusunu tespit etmeye çalıştığımızda ilk olarak Kuzey Afrika'dan Mısır'a gelen fetih ordusunun sayısına ulaşmamız gerekmektedir. Çünkü bu ordu çoğunlukla Mağribli Berberiler ve Rum veya Slav kökenli askerlerden oluşmuştur. Bu çerçevede Mısır ve Memlûk tarihçisi İbn Tağrıberdî'nin verdiği bilgilere göre, Mısır'ı fetheden Fâtımî ordusu yüz bin savaşıdan oluşmuştur.⁵¹ Ayrıca Fâtımîlerin her yıl düzenli olarak yerine getirdiği halicin açılış törenine, bütün askeri taifelerin katılım gösterdiği bilinmektedir. Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme* adlı eserinde belirttiğine göre, Halife Müstansır-Billâh (1036-1094) zamanında gerçekleştirilen halicin açılma töreninde, Berberi asıllı kabilelerden olan Kütameler yirmi bin, Batililer on beş bin, Mesmudiler/Masmudiler yirmi bin kişidir.⁵² Bu verilerden hareketle, askerlerin ailelerini ve asker olmayan kesimin nüfusunu dahil edersek, ilk zamanlarda Kâhire'deki Mağriblilerin yetmiş bin ile yüz yirmi bin kişi arasında değiştiğini söyleyebiliriz.

Mağriblilerin yaşadığı mahallere bakacak olursak karşımıza iki tane önemli yerleşim yeri çıkmaktadır. Bunlardan ilki Kûtâme Mahallesi'dir. Bu mahalle Ezher Camisi'nin yakınlarında kurulmuştur. Aynı zamanda, Batiliyye olarak adlandırılan mahalle ile komşudur. Makrîzî'nin döneminde Kutâme ve Batiliyye mahalleleri birleşmiştir. İlk etapta fetih ordusu içerisinde, komutan Cevher ile beraber Kâhire'ye

⁵⁰ İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 267; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtumiyetü fî Mısır* (ed-Dâru'l-Mısriyyetu'l-Lübnâniyye, 1992), 279; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 307.

⁵¹ Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâretü's-Sakâfeti ve'l-İrşâdû'l-Kavmî/Dâru'l-Kitâb, 1963), 4/73.

⁵² Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 159; Stanley Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, çev. Hasan İbrâhim Hasan, Ali İbrâhim Hasan (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1997), 139.

gelen Berberi Kûtâmeliler ikamet etmişlerdir. Sonrasında Halife Mu'iz-lidînillah ile birlikte Kâhire'ye gelen Kûtâmeliler de bu mahalleye yerleşmiştir.⁵³

Mağriblilerin ikamet ettiği diğer bir önemli mahalle Mûsâmede Mahallesi'dir. Kalkaşendî *Subhu'l-A'şâ* adlı eserinde, Mağrib'den Mu'iz-lidînillah ile birlikte gelen Berberi Mûsâmede kavminin bu mahallede yaşadığını aktarmaktadır. Bununla beraber Mûsâmede mahallesi Halife Mu'iz'den çok sonra Halife Âmir döneminde, onun veziri Me'mun Betâihî'nin emri ile inşa edilmiştir. Mahalleye bu ismin verilmesinin sebebi komutanları Abdullah el-Mesmûdî'ye nispet edilmesinden dolayıdır. Mûsâmede Mahallesi, sakinlerinin fil gölünden faydalanmaları için onun yakınına inşa edilmiştir. Mahallenin çeşitli yerlerine camiler yapılmış, evlerin alt kısımları dükkân olacak şekilde tasarlanmış ve halkın istifadesi için hamamlar yapılmıştır.⁵⁴ Mahalle nüfusunun yirmi binden fazla olduğu aktarılmıştır.⁵⁵

Mağribliler ile Meşrikliler sürekli mücadele halinde olmuştur. Devletin önemli makamlarına bu iki gruptan birine mensup olan bir kişi atandığında, gücünü kendi mensubiyetinden taraf kullanmıştır. Böylece zaten birbiriyle mücadele içinde olan bu gruplar arasındaki ilişkiler iyiden iyiye bozulmuş ve çatışmaya dönüşmüştür. Sosyal hayatı olumsuz etkileyen bu çatışmalar toplumsal kutuplaşmayı da artırmıştır. Bu çerçevede Mağribli-Meşrikli mücadelesinin seyrine baktığımızda, -daha önce de aktarıldığı gibi- Fâtımîlerin Kâhire'yi kurduğu ilk zamanlarda, hemen her alanda güç sahibi olan Mağribliler olmuştur. Ancak sonraki süreçte, Halife Azîz-Billâh'ın Türklere ve Deylemlilere önem vermesiyle birlikte Meşrikliler de güç kazanmaya başlamıştır. Böylece Fâtımî toplumunda Mağribliler ve Meşrikliler arasında çekişme ortaya çıkmıştır. Halife Azîz sonrası dönemde Mağriblilerin önderlerinden İbn Ammâr'ın, Hâkim Biemrillah tarafından vezirlik görevine atanmasıyla iki taraf arasındaki gerginlik artmaya başlamıştır. Bunun sebebi İbn Ammâr'ın icraatlarında, özelde Kûtâme kabilesine genelde Mağriblilere karşı pozitif ayrımcılık uygulamasıdır. Özetle Halife Azîz-Billâh döneminde öne çıkarılan ve özel ihtimam gösterilen Deylem ve Türk Meşrikliler topluluğu, İbn Ammâr tarafından ikinci plana

⁵³ Makrîzî, *Hitat*, 3/20; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/403.

⁵⁴ Makrîzî, *Hitat*, 3/38,39; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/409.

⁵⁵ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 307.

itilmiştir.⁵⁶ Bu sebeple iki taraf arasındaki gerginlik artmış ve çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Haliyle devlet işleri ve sosyal yaşantıda aksaklıklar meydana gelmiştir.

İbn Ammâr'dan sonraki vezirlerden İbn Fellâh da Mağriblilerden taraf olmuştur. Onlar için özellikle iktisadi çıkarlar sağlamak için çaba göstermiştir. Bu durum Meşriklilerin tepkisine yol açmıştır. İki grup arasında çıkan çatışmalardan Kâhire halkı olumsuz etkilenmiştir. Dükkanlar talan edilmiş, ticaret sekteye uğramıştır. Yaşanan çatışmalar neticesinde Mağribliler mağlup olmuş, sosyal ve siyasi alandaki etkinlikleri azalmıştır.⁵⁷ Bu manada Mağribliler hem sivil hem askeri anlamda üst düzey bürokrasiden uzaklaştırılmış, reaya derecesine düşmüştür.⁵⁸ Mağribliler ile Meşrikliler arasındaki bu mücadeleyi Türkler başlığı altında daha detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağız.

1.1.3. Rumlar

İslâm literatüründe Rum kelimesi Romalılar, Bizanslılar ve Müslüman coğrafyasında yaşayan Rumları ifade etmek için kullanılmıştır.⁵⁹ Müslümanlar Mısır'a gelmeden önce Rumlar, yaklaşık yedi asır boyunca bu topraklarda bulunmuşlardır. İslâmî fethin gerçekleştiği sıralarda, Mısır genelindeki Rum nüfusunun takriben üç yüz bin olduğu tahmin edilmektedir. Fetih sonrası dönemde Mısır topraklarında yaşamaya devam eden Rumların, Tolunoğulları zamanında sayıları ve önemleri artmıştır. Rumlardan paralı asker olarak faydalanan Tolunoğulları, onları Katâi şehrinde iskan etmişlerdir.⁶⁰

Fâtımîler Kuzey Afrika'dayken Rumları ilk etapta köle olarak kullanmışlardır. Fakat zamanla sayıları çoğalan Rumlar, Muiz-Lidînillah döneminde orduya dahil edilmiştir. Nitekim Mısır'a hakim olan Fâtımî ordusunun içerisinde Rumlar da bulunmuştur.⁶¹ Mısır fethedilip Kâhire şehri kurulunca, Rumlar buraya yerleşmiş ve iki tane mahalle kurmuşlardır. Bu mahalleler ilk zamanlarda, İç Rum Mahallesi ve Dış Rum Mahallesi olarak anılmıştır. Fakat daha sonra Yukarı Rum ve

⁵⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 3/23.

⁵⁷ Makrîzî, *İtiâz*, 2/12; Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Müyesser el-Mısrî İbn Müyesser, *Ahbârü Mısr*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Kâhire: Ma'hadi'l-İlmi'l-Fransî li'l-Âsari'l-Şarkîyyeti bi'l-Kâhire, 1981), 4.

⁵⁸ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 123.

⁵⁹ Casim Avcı, "Rum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Kasım 2022).

⁶⁰ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısr*, 84.

⁶¹ Bkz: Makrîzî, *Hıtat*, 2/364; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/90; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/581; Seyyid, "Kâhire"; Seyyid, "Fâtımîler"; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısr*, 85.

Aşağı Rum Mahallesi olarak isimlendirilmeye ve resmi evraklarda bu şekilde yazılmaya başlanmıştır. Rum mahallelerinin yukarı ve aşağı olarak adlandırılması, saraya göre konumlarını ifade etmek içindir.⁶² Halife Hâkim-Biemrillâh zamanına kadar bu mahallelerde yaşamaya devam eden Rumlar, onun zamanında mahallelerinden çıkartılmışlardır. Evleri ve kiliseleri yıkılıp Hamra denilen yere nakledilmişlerdir. Hamra’da yeni bir mahalle kuran Rumlar, bu mahallede üç tane kilise inşa etmişlerdir.⁶³

Fâtımîler döneminde Rumların varlığına ve Kâhire’ye yerleşmelerine rağmen, toplumsal hayatta net bir görünümeleri veya belirgin bir katılımları olduğuna dair verilere ulaşamadık. Bu durumun istisnası 996 yılında Azîz-Billâh zamanında yaşanan bir olaydır. Aslında Rumlar olaya doğrudan dahil olmamışlar, Müslüman halk tarafından dahil edilmişlerdir. Yaşanan hadise şu şekilde cereyan etmiştir: Halife Azîz-Billâh, Suriye üzerine birkaç defa ordu göndermiş fakat tam anlamıyla bir başarı ve istikrar ortamı sağlayamamıştır. En son Mengü Tegin kumandasında bir orduyu, Halep’i zapt etmesi için göndermiştir. Fâtımî ordusu Halep’e yardım için gelen Bizans ordusunu mağlup edip şehri kuşatma altına almıştır. Bu gelişme üzerine Bizans İmparatoru II. Basileios, kendisinin kumanda ettiği büyük bir ordu ile Halep’e doğru yola çıkmıştır. Yaşanan bu gelişme karşısında Fâtımî halifesi Azîz-Billâh da sefere çıkma kararı almıştır. Halife sefer için hazırlanırken Maks’da⁶⁴ bulunan Fâtımî filosu yakılmıştır. Bu kundaklama olayını Rumların yaptığını düşünen Müslümanlar Kâhire’de ayaklanmıştır. Yaşanan hadiselerde yüz yedi veya yüz altmış üç Rum öldürülmüştür. Ayrıca Rumların evleri talan edilmiş, içerisindeki paralar ve eşyalar yağmalanmıştır.⁶⁵

⁶² Makrîzî, *Hıtat*, 2/204-207; Makrîzî, *a.e.*, 3/26-27; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/402, 404-405; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/42.

⁶³ Makrîzî, *Hıtat*, 3/16; Makrîzî, *a.e.*, 4/67; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 85.

⁶⁴ Kâhire’nin batısında bir liman bölgesidir. J.M Rogers, “Kâhire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Kasım 2022). Müslümanlar Mısır’ı fethetmeden önce Ümmü Duneyn olarak anılmıştır. Fustat inşa edilmeden önce burada bir kale ve yerleşim yeri bulunmaktadır. Bu bölgede maks olarak isimlendirilen bir vergi toplanmıştır. Toplayan kişiye de Sahibu’l-Maks denilmiştir. Bu sebeple bölgenin adı Maks olarak kalmıştır. Bkz: Makrîzî, *Hıtat*, 2/201; Makrîzî, *a.e.*, 3/218; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/53; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/407; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 86.

⁶⁵ el-Antâkî, *Târihu’l-Antâkî*, 233; Makrîzî, *Hıtat*, 3/242-243; Abdülkerim Özaydın, “Azîz-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2022); Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 86; Hüseyin Ali, “Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (16 Mayıs 2022), 10.

Fâtımîler, Rumlara yönelik saldırılara sessiz kalmamıştır. Vezir İsa b. Nasturus önderliğindeki grup olay yerine giderek saldırıyı durdurmuştur. Akabinde etrafta duyurular yapılarak Rumlardan alınan malların geri verilmesi emredilmiştir. Ayrıca isyancılar hakkında detaylı araştırma yapılmıştır. Bu manada etrafta “Kim bir şeyi bilir, inkar eder veya geciktirirse ona şiddetli ceza verilir”⁶⁶ uyarıları yapılmıştır. Yakalanan suçluların bir kısmı idam edilip teşhir edilmiş, bir kısmı hapse atılmış, bazıları ise kırbaç cezasına çarptırılmıştır.⁶⁷ Ayrıca yaşanan olaylar nedeniyle zarar gören kişilerin malları devlet tarafından tazmin edilmiştir.⁶⁸

Sonuç olarak Kâhire’deki Rumların, sosyal veya siyasi olaylara mümkün olduğunca karışmadan, kendi halinde bir yaşam sürdüğü söylenebilir. Rumların dahil olduğu hadiselerdeki temel etken, Bizans-Fâtımî ilişkilerindeki olumsuz gelişmelerdir. Keza Fâtımî Devleti’nin de Rumların kendi halindeki yaşamlarına müdahale etmediği -Hâkim-Biemrillâh dönemi istisna edildiğinde- söylenebilir.

1.1.4. Türkler

Fâtımîler Mısır’ı fethettiğinde Türkler bu bölgede bulunuyordu. Dahası Mısır’ın kontrolü bir Türk devleti olan İhşidîler’deydi. Fâtımîlerin gelmesiyle birlikte hem hanedan ailesi hem askerlerin çoğunluğu Fâtımîlere sığındılar. Direniş gösterenler olduysa da esir edilerek veya yapacak bir şeyleri olmadığını anladıklarından sığınmayı kabul ederek Fâtımîlerin kontrolüne girdiler.⁶⁹ Komutan Cevher, İhşidî Devleti’ne son verince Türklerin bir kısmını hapsedirdi. Halife gelinceye kadar hapis hayatı yaşayan Türkler, Mu’iz-Lidînillah’ın Kâhire’ye gelmesiyle birlikte serbest bırakıldı.⁷⁰

Mu’iz-Lidînillah’ın, hilafet merkezini Kâhire’ye taşıdıktan sonraki iki yıllık döneminde Türklerden pek bahsedilmemektedir. Nitekim Halife Azîz-Billâh zamanında, Türklere önem verilmeye başlanmasından dolayı onların, Fâtımîler zamanında devlet hizmetine ilk olarak Azîz-Billâh döneminde alındığının aktarılmasına neden olmuştur.⁷¹ Bununla beraber Yazılıtaş, *Fâtımîler Döneminde*

⁶⁶ Makrîzî, *Hutat*, 3/342-343.

⁶⁷ el-Antâkî, *Târihu’l-Antâkî*, 233; Makrîzî, *Hutat*, c. 3/342-343; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 87.

⁶⁸ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 87-88.

⁶⁹ el-Antâkî, *Târihu’l-Antâkî*, 133,143; Makrîzî, *İttiâz*, 1/117-120.

⁷⁰ el-Antâkî, *Târihu’l-Antâkî*, 148; Makrîzî, *İttiâz*, 1/137.

⁷¹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/294.

Türkler adlı eserinde, bu konu ile ilgili özetle şu değerlendirmeyi yapmaktadır. Halife Mu'iz-Lidînillah'ın serbest bıraktığı esir ve sığınmacıların meslekleri askerliktir. Mesleklerinden dolayı bu kişilerin halkın arasına karışmaları ve serbest meslek ile uğraşmaları pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Fâtımîler'in hizmetine giren ilk Türklerin Halife Mu'iz-Lidînillah'ın serbest bıraktığı grup olduğu söylenebilir.⁷²

Türklerin, Halife Mu'iz-Lidînillah döneminde Fâtımîlerin hizmetine girdiği kabul edilse de etkin bir konuma yükselmeleri Halife Azîz-Billâh dönemindedir. Bu dönemde Türklerin ön plana çıkmasının temel nedeni, Fâtımî ordusunun düzensiz olması ve sistemli bir ordu kaşısında dayanıklı olmamasıdır. Nitekim bu ordu Büveyhîler'in⁷³ ve Bizanslılar'ın düzenli ve talimli ordusuyla karşılaşınca neye uğradığını şaşırmıştır. Bu gelişmeleri iyi okuyan Halife Azîz ve veziri Ya'kub b. Killis, ordunun ıslaha muhtaç olduğuna karar vermiştir. Bu ıslah hareketi vesilesiyle Türkler, Fâtımî Devleti'nde etkin olarak rol almaya başlamıştır.⁷⁴

Yapılacak askeri ıslahatta Türklerin etkin olmasının nedenlerinin başında Halife Azîz-Billâh'ın, Alptekin et-Türkî ile karşılaşması gelmektedir. Alptekin, Büveyhîler'den Muizzüdevle'nin hâcibi Sebüktekin'in rütbeli askerlerindendir. Abbâsî Devleti'nde yaşanan Türk-Deylem çekişmesi 974-975 tarihlerinde çatışmaya dönüşmüş, bu çatışmalar esnasında hasta olan Sebüktekin vefat etmiştir. Bunun üzerine Türkler, kendilerine Alptekin'i lider olarak seçmiştir. Alptekin, Büveyhoğulları ile mücadeleye girişmiş fakat yenik düşmüş, bu yenilginin ardından kendine tabi olanlarla birlikte Suriye'ye yönelmiştir. İlk olarak Humus'a gelip bir müddet kaldıktan sonra Dımaşk'a yönelen Alptekin şehri kontrolü altına almıştır.⁷⁵

Yaşanan gelişmeler karşısında Halife Azîz-Billah, komutanı Cevher'i Alptekin'in üzerine göndermiştir. Bu hamle karşısında Alptekin, Karmatilerle ittifak yaparak Cevher'i mağlup etmiş ve onu bir kalede kuşatmıştır. Fakat daha sonra Cevher ile görüşüp eman vererek gitmesine izin vermiştir. Kâhire'ye dönen Cevher olanları anlatınca, Halife Azîz-Billâh Cevher'e görüşünü sormuştur. Cevher, halifeye

⁷² Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 60-61,65.

⁷³ Irak ve İran topraklarında hüküm sürmüş (932-1062), Deylem kökenli bir devlettir. Bk. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Kasım 2022).

⁷⁴ Seyyid, "Fâtımîler".

⁷⁵ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 157-158, 161; Makrîzî, *İttiâz*, 1/218-220; Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî İbn Kalânîsî, *Târihu Dımaşk*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dâru'l-Hassan, 1983), 21-22.

sefere bizzat çıkmasını tavsiye etmiş, bunun üzerine Halife Azîz-Billâh Alptekin'in üzerine bizzat sefere çıkmıştır. Alptekin'in savaş yeteneklerini çok beğenen halife ona elçi gönderip kendi hizmetine girmesini teklif ettiyse de Alptekin bunu kabul etmemiştir. Savaşın neticesinde Alptekin'i eir olarak ele geçiren halife, ona izzet ve ikramda bulunarak Kâhire'ye götürmüş ve hâciblik makamını vererek onurlandırmıştır.⁷⁶

Bu olaydan sonra Halife Azîz-Billâh orduda Türklerden oluşan ve “el-Etrâk el-Mustani'un”⁷⁷ denilen özel bir birlik oluşturmuştur.⁷⁸ Azîz-Billah'ın Türklere askeri alanda değer verip onları ön plana çıkarmasıyla birlikte, Fâtımî Devleti'nde Türklerin yıldızı parlamaya başlarken Kütâmeliler ikinci plana itilmeye başlanmıştır.⁷⁹ Türklerin etkinliğinin artmasıyla ayrıcalıklı pozisyonları günden güne geriye azalan Mağribliler ile devlet nezdindeki konumu yükselen Meşrikliler arasında, mücadele ve çatışmaların zemini hazırlanmış; bir bakıma bu mücadele ve çatışma ortamı kaçınılmaz hale gelmiştir.

Mağribliler ile Meşrikliler arasındaki mücadele Halife Azîz'in ölümü ile alevlendi. Mağribliler'in önde gelenleri, eski konumlarını tekrar kazanmak için toplanarak, içlerinden İbn Ammâr'ı lider olarak seçtiler. Akabinde İsab. Nasturus'un⁸⁰ görevinden azledilmesini ve yerine İbn Ammâr'ın atanmasını istediler. Binaenaleyh İbn Ammâr vezirlik görevine atandı.⁸¹ İbn Ammâr yetkiyi ele geçirince Kütâmelilerden yana taraf olmaya başladı.⁸² Bu ayrımcı politika sebebiyle Kütâmeliler'in davranışları iyiden iyiye kontrolden çıktı. Halkın malına haksız yere el uzatmaya kadar giden davranışlar sergilemeye başladılar. Bu davranışlara karşı hem Meşriklilerin hem Şii'lerin hem de genel anlamda Kâhire halkının tahammülü kalmadı.⁸³

⁷⁶ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 180-182; Makrîzî, *İttiâz*, 1/238-245; İbn Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, 34-35.

⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/581; Makrîzî, *Hıtât*, 2/364; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/90.

⁷⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2/10.

⁷⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/261.

⁸⁰ Halife Azîz-Billâh'ın, Ya'kub b. Killis'ten sonraki veziri (993-996). Detaylar için bkz. T.D.V *İslam Ansiklopedisi*, Azîz-Billâh mad.

⁸¹ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 237-238; Makrîzî, *İttiâz*, 2/4-5.

⁸² Makrîzî, *Hıtât*, 3/23.

⁸³ Abdülkerim Özaydın, “Bercevan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2022).

Bu minvaldeki bir ortamda Halife Hâkim-Biemrillâh'ın hocası Bercevân, Türklerden yana bir politika izleyerek sürece dahil olmuştur. İbn Ammâr ve destekçileri Mağribliler ile Bercevân ve destekçileri Meşrikliler arasındaki mücadele, yaşanan bir olay ile çatışmaya dönüşmüştür. Bir gün pazarda Türklerden birisi, Kûtâme kabilesine mensup bir kişiyi öldürmüştür. Kûtâmeliler de diyet istemişler, diyeti alınca Türk'ü serbest bırakmışlar ancak daha sonra, serbest bıraktıkları kişiyi öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Türkler ayaklanmıştır. Bu kaos ortamını fırsat bilen Bercevân Türklere destek vermiş, yaşanan çatışmalar sonucunda İbn Ammâr ve Mağribliler mağlup olmuşlardır.⁸⁴

Hâkim-Biemrillâh döneminin önemli Türk şahsiyetlerinden birisi ed-Dâi ed-Du'at Aktekin'dir. Şîi Büveyhîler'le beraber Irak'ta bulunan Aktekin daha sonra Mısır'a göç etmiştir. Mısır'a göç ettikten sonra Hâkim-Biemrillâh'ın halifelik dönemine kadar olan yaşamı hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁸⁵ Aktekin, Hâkim-Biemrillâh'ın kendisini Dimaşk valisi olarak atamasıyla birlikte tekrar tarih sahnesine çıkmaktadır. Bu görevde fazla tutunamayan Aktekin azledilmiş ve Kâhire'ye geri dönmüştür.⁸⁶ Kâhire'ye döndükten sonra Hâkim-Biemrillâh ile ilişkileri gelişerek devam etmiş; halife bazı önemli meselelerde ona danışmış veya görev vermiştir. Bu cümleden olarak 1007-1008 yılında Hristiyanların hac için hazırlandıklarını ve yola çıktıklarını gören Hâkim-Biemrillâh, Aktekin'den bu konuda bilgi istemiştir. Bunun üzerine Aktekin Hristiyanların Kudüs'teki Kiyâme (Kumâme) Kilisesi'nde hacetmek için yola koyulduklarını, yanlarında büyük miktarda para, elbise, kandil ve haç bulunduğunu aktarmıştır. Halife Hâkim-Biemrillâh valiye emir göndererek bu kilisenin yıkılmasını emretmiştir.⁸⁷ Keza 1009-1010 yılında Cafer b. Muhammed es-Sadık'ın (ö.148/765) Medine'deki evine bir heyet gönderilmiştir. Bu heyetin başında Aktekin görevlendirilmiştir. Aktekin ve beraberindeki heyet, evin içindeki eşyaları Kâhire'ye getirmiştir.⁸⁸ Ayrıca Aktekin,

⁸⁴ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 239; Makrîzî, *İttiâz*, 2/12-13; Yazılıtaş, *Fâtîmî Devleti'nde Türkler*, 112.

⁸⁵ Yazılıtaş, *Fâtîmî Devleti'nde Türkler*, 114.

⁸⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 2/46; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/205.

⁸⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2/74-75.

⁸⁸ Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/222; Hasan İbrahim Hasan, *el-Fâtîmiyyûne fi'l-Mısır ve A'mâluhum's-Siyâsiyyeti ve'd-Dînîyyeti bi-Vechi'n-Hâs*, çev. Muhammed Ahmed Hasan Efendi - Zeki Muhammed Mühendis Efendi (Kâhire: el-Matbaâtü'l-Emîriyye, 1932), 223. Kilisenin yıkılmama için bazı girişimler yapılmışsa da halife kararından dönmemiştir. Bkz. Hristiyanlar başlığı.

Hâkim-Biemrillâh tarafından 1015-16 yılında es-Sadık el-Emin lakabıyla dâi'd-
duât⁸⁹ olarak vazifelendirilmiştir.⁹⁰

Hâkim-Biemrillâh döneminin dikkat çekici hadiselerinden biri olan Dürzîlik⁹¹ mezhebinin ortaya çıkışında Türklerin rolünden bahsetmek yerinde olacaktır. Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti fikrini ilk ortaya atan kişinin Türk kökenli, el-Ahram olarak anılan Hasan b. Haydere el-Fergânî olduğu söylenmektedir. el-Ahram, künyesinden de anlaşılacağı üzere Mâverâünnehîr'in Fergana şehrindendir. el-Ahram'dan sonra onun fikirlerini Hamza b. Ali ez-Züzenî ve Muhammed b. İsmail Anuştekin savunmuştur.⁹²

Dürzîlik mezhebinin ortaya çıkış sürecinde el-Ahram, 1018 yılında Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti fikri ile ortaya çıkıp faaliyetlerine başlamıştır. Bu fikir pek çok kesimde olduğu gibi İsmailî inanca sahip olan kesimde de rahatsızlık oluşturmuştur. Bunun üzerine dâi'l-duât Aktekin, İsmailî mezhebinin önde gelen alimlerinden Hamîd ed-Dîn el-Kirmânî'yi Kâhire'ye davet etmiş, Kirmanî'nin uğraşları ile Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti fikrinin yayılması büyük oranda sınırlanmıştır. Bununla birlikte Halife Hâkim-Biemrillâh bu fikirden pek fazla rahatsız olmamıştır. Nitekim 1019 tarihinde el-Ahram'ı sarayına çağırarak, ona hil'at giydirerek taltifte bulunmuştur. Keza Hâkim-Biemrillâh, çıktığı bazı gezilerde el-Ahram'ı yanında götürmeye başlamıştır. Bu gezilerden birinde uğradığı saldırı sonucunda el-Ahram öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra Hamza b. Ali, Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti fikrini devam ettirmiştir. O, Dürzî inançlarının fikri altyapısının oluşmasında büyük rol oynamıştır. Hamza'nın öğrencilerinden olan ve sonraları ondan ayrılıp bireysel hareket etmeye başlayan Anuştekin, Dürzîliğin yayılmasında etkili kişilerden olmuştur. Nitekim Anuştekin zamanına kadar el-Hâkimiyye olarak bilinen bu oluşum, onun künyesine nispeten ed-Dürziyye olarak anılmaya başlamıştır.⁹³ Netice olarak Dürzîlik'in ortaya çıkması ve ilk gelişim

⁸⁹ Hiyerarşik bir yapıya sahip olan dâilik sisteminde en yüksek rütbede yer alan kişiye dâi'd-duât denmiştir. Bu rütbe bazen dâi-i ekber veya bab unvanlarıyla da isimlendirilmiştir. Bk. Öz, "Dâi".

⁹⁰ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 314.

⁹¹ Temelde Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti (ilahlığı) fikrine dayanan fırka. Mustafa Öz, "Dürzîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Nisan 2022).

⁹² Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 120.

⁹³ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/183-184; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 121-123; Öz, "Dürzîlik"; Aytekin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", *Şelçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 183.

evresini tamamlamasında, ayrıca Dürzîlik fikrine karşı mücadelelerde Türklerin etkin bir şekilde rol aldıkları söylenebilir.

Halife Hâkim-Biemrillâh döneminin sonlarından itibaren Türklerin etkinliği giderek azalmaya başlamıştır. Özellikle Halife Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad'ın, Türklere karşı Sudanlılara destek vermesi ile onların etkinliği artmış, Kâhire'de çatışmalar ortaya çıkmıştır. Şehirdeki etnik unsurlar arasındaki mücadeleler nedeniyle Kâhire yaşanmaz hale gelmiştir. Nitekim meydana gelen olaylar neticesinde Halife Müstansır-Billâh dışarıdan yardım istemek zorunda kalmıştır. Sudanlılarla Türklerin mücadelelerini, Sudanlılar başlığına havale edip Türklerin yaşadıkları mahalleleri aktararak bu başlığı bitirmek istiyoruz.

Kâhire'de Türkler genelde Deylemliler ile birlikte yaşamaktadır. Oturdukları mahallelerden birisi Deylemliler Mahallesi olarak bilinmektedir. 978 yılında Alptekin'le birlikte Kâhire'ye gelen Türklerin bir kısmı, bu mahallede Deylemliler ile beraber ikamet etmiştir.⁹⁴ Bir diğer mahalle ise Türk Mahallesi olarak isimlendirilmiştir. Makrîzî'nin zamanında Derbu'l-Etrâk olarak bilinen mahalle, Ezher Camisi'nin karşısında bulunmaktadır. Yine Alptekin ile birlikte Kâhire'ye gelen Türkler, bu mahallenin ilk sakinleri olmuşlardır. Mahallenin bir tarafı Deylemliler mahallesine açılmaktadır. Bu sebeple iki mahallenin, Türk ve Deylem mahallesi şeklinde birlikte söylendiği de olmuştur.⁹⁵

1.1.5. Slavlar

Ortaçağ İslâm kaynaklarında Slavlar, Sakâlîbe olarak ifade edilmiştir. Bu tabir Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde kalan topraklarda yaşayan insanları; Slavları ve Slav kökenli köleleri ifade etmek için kullanılmıştır. İslâm coğrafyasına genelde Endülüs üzerinden dahil olan Slavlar, köle olarak kullanılmalarının yanında asker olarak da istihdam edilmiştir. Sarı saçları, mavi gözleri ve beyaz tenleri ile öne çıkan Slavlar, hadım edilerek Müslüman coğrafyada satılmıştır. Hadım edilmiş Slav kölelerin haremelerde sıkça kullanılmasından dolayı,

⁹⁴ Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/43; Makrîzî, *Hıtat*, 2/207; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/403.

⁹⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 3/19.

Sakâlîbe isimlendirmesi hadım edilmiş beyaz köle anlamını kapsayacak şekilde de kullanılmıştır.⁹⁶

Fâtımî Devleti'ndeki Sakâlîbe varlığı, Mağrib döneminden itibaren kendini göstermiştir. Son Ağlebî⁹⁷ hükümdarı III. Ziyâdetullah'ın bin tane Sakâlîbe kölesi olduğu aktarılmıştır.⁹⁸ Ağlebîlerden miras kalan Slav köleler Fâtımîler tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Endülüs ve Sicilya ile yakından ilişkili olan Mağrib coğrafyasına, bu bölgelerden getirilen Slav köleler de Fâtımîler tarafından istihdam edilmiştir. Sakâlîbe'ye önem veren Fâtımîler, onlardan yetenekli olanları özel olarak yetiştirmişler ve devletlerine sadık askerler elde etmişlerdir. Nitekim Mısır'ı fetheden Fâtımî ordusunun kumandanlığını Slav kökenli Cevher es-Sıkkîlî yapmıştır. Keza fetih ordusunun içerisinde bir Sakâlîbe birliği de yer almıştır.⁹⁹

Fâtımî halifelerinin özel ilgi gösterip yetiştirdikleri Slavlar, saray içinde hemen her görevde istihdam edilmişlerdir. Halifenin özel korumalığını yaptıkları gibi dini ve milli günlerde gerçekleştirilen törenlerde pek çok görev üstlenmişlerdir. Bu manada halifenin gölgeliğini (mizalle) taşımışlar, mızrak ve kılıç taşıyıcısı olarak alaylarda bulunmuşlardır.¹⁰⁰ Genel itibariyle sarayda bulunan ve buradan ayrılmayan Slavlar'ın yanında, Züveyle Mahallesinde yer alan bir sokakta yaşayanları da olmuştur. Slavların yaşadığı bu sokak Sakâlîbe Sokağı olarak adlandırılmıştır.¹⁰¹

Fâtımî toplumunda Slavlar'ın en meşhuru, şüphesiz Cevher es-Sıkkîlî'dir. Daha önce de zikredildiği gibi Cevher, Halife Muiz-Lidînillah'ın en güvendiği adamlarından biri olmuş, Mısır'ı fetheden ordunun başında yer almıştır. Fetih sonrası dönemde, halifenin Mağrib'den Mısır'a gelmesi için gerekli adımları atmıştır. Bu manada Kâhire isimli başkenti kurmuş, yeni başkent ve civarında düzeni sağlayıp istikrar ortamını tesis etmiştir. Muiz-Lidînillah Kâhire'ye geldikten sonra görevine devam eden Cevher, Azîz-Billâh zamanında da genel komutanlık görevini yerine

⁹⁶ Ahmet Taşağıl, "Sakâlîbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Kasım 2022); Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 80.

⁹⁷ İfrîkiye, Cezayir ve Sicilya'da hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. (800-909). Fâtımîler, Ağlebîler'i mağlup edip topraklarını hakimiyeti altına almıştır. Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Kasım 2022).

⁹⁸ Taşağıl, "Sakâlîbe".

⁹⁹ Taşağıl, "Sakâlîbe"; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 81-82.

¹⁰⁰ Makrîzî, *Hıtat*, 2/406; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 83.

¹⁰¹ Makrîzî, *Hıtat*, 3/80; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/52.

getirmiştir. Cevher'in vefatından sonra oğlu Hüseyin, Halife Azîz tarafından¹⁰² kâidu'l-kuvvât unvanıyla babasının görevine getirilmiştir.¹⁰³ Azîz-Billâh döneminde görevini icra eden Hüseyin b. Cevher halifenin ölümünden sonra, Hâkim-Biemrillâh tarafından komutanlık görevinden alınıp berîd ve inşa divanının başına getirilmiştir.¹⁰⁴

Kaynakların bize aktardığı verilerden, Slavların uzun yıllar boyunca Fâtımî sarayında görev aldıkları ve sadakatle Fâtımîlere hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak Hâkim-Biemrillâh döneminde kısa bir süre saraydan uzaklaşmışlardır. Bunun sebebi ise halifenin ileri gelen pek çok kimseyi katlettirmesi olmuştur. Hâkim-Biemrillâh, bir defasında düzenlediği bir toplantı sırasında önde gelen yazarların, şairlerin, komutanların, askerlerin ve saray görevlilerinin bazılarının ellerini kestirmiştir. Toplumun önderleri konumunda olan bu kişilerin yaşadıkları olay sebebiyle halk arasında kargaşa ortaya çıkmıştır. Bu nedenle pek çok insan Kâhire'den kaçmaya başlamıştır ki onlardan bir tanesi de Hüseyin b. Cevher'dir. Sakâlîbe'nin önderi konumunda olan Hüseyin saraydan uzaklaşınca diğer Slavlar arasında da telaş ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler üzerine Halife Hâkim-Biemrillâh, içerisinde Sakâlîbe'nin de yer aldığı tüm tebaası için bir eman metni yayınlamıştır.¹⁰⁵

Slavlar Fâtımî halifelerine sadık olmuşlar, onların muhafızlık görevlerini üstlenmişlerdir. Slavların bu özellikleri Hâkim-Biemrillâh'ın ortadan kaybolmasından sonra yaşanan olayda açıkça görünmektedir. Hâkim-Biemrillâh ortadan kaybolunca kız kardeşi Sittü'l-Mülk, halifenin oğlu Zâhir'in tahta geçmesini sağlamıştır. Sonrasında Zâhir'in konumunu güçlendirmek isteyen Sittü'l-Mülk, ona muhalefet edebilecek ordu komutanlarından olan Seyfûddeve Hüseyin b. Devvâs'ı, Hâkim-Biemrillâh'ın katili ilan etmiştir. Bu gerekçeyle Hüseyin'i ortadan kaldırmak isteyen Sittü'l-Mülk, Sakâlîbe'nin önderi ve sahibu's-setr ve's-suyuf görevlisi Nesim es-Saklebî'ye, Hüseyin'i öldürme görevini vermiştir. Nesim, yanına aldığı Saklebî muhafızlarla birlikte Hüseyin'i infaz etmiş ve başını Sittü'l-Mülk'e getirmiştir.¹⁰⁶

Halife Zâhir döneminde, 1024 yılında icra edilen bir Kurban Bayramı

¹⁰² Antâkî'ye göre Hâkim-Biemrillâh tarafından bu göreve getirilmiştir. Bk. el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 249.

¹⁰³ Bkz. Makrîzî, *Hutat*, 3/28; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/33.

¹⁰⁴ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 277; Makrîzî, *Hutat*, 3/28; Makrîzî, *İttiâz*, 2/6.

¹⁰⁵ Bkz. el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 284.

¹⁰⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 2/127-128.

kutlamasında, adet olduğu üzere sarayda sofralar kurulmuştur. Halifenin katılması ile yemeğe başlanacağı sırada köleler, yemek salonunu basmış, açız diye bağırıp, “biz efendimizin sofrasına layıgız” diyerek yemekleri yağmalamaya başlamıştır. Bunun üzerine Slav muhafızlar hemen olaya müdahalede bulunmuş, yaşanan arbededen sonra olaylar yatıştırılmıştır.¹⁰⁷ Keza yine aynı yıl, bir grup yağmacı ile birlikte hareket eden köleler fiyatların pahalılığı ile ilgili sloganlar atmaya ve halifeyi protesto etmeye başlamıştır. Sayıları iki bine ulaşan isyancıların tehlike arz ettiğini anlayan halife, saray muhafızlarının başı olan Nesim es-Saklebî kumandasındaki askerleri isyancıları yatıştırması için göndermiştir. Olay yerine gelen Nesim, kalabalığa nafaka sözü verip onları yatıştırmayı başarmıştır. Ancak ertesi gün isyancılar tekrar protestoya başlayınca halife, isyancıların halka zarar vermesi durumunda hem halkın hem ordunun onları öldürmesini serbest bırakmıştır. Halifenin beklediği gibi isyancılar halkın evlerine ve dükkanlarına saldırmaya başlamıştır. Bunun üzerine halk ile isyancılar arasında çatışma çıkmış, Nesim’in olay yerine gelmesi ile isyancılar kaçmaya başlamıştır. Onları Maks tarafına doğru süren Nesim, yakaladıklarının boynunu vurmuş ve şehirde sükûneti tekrar temin etmiştir.¹⁰⁸

Fâtımî toplumunda Slavların konumuna bakıldığında, halifelerin yanında yer aldıkları ve onlara sadık bir şekilde hizmet ettikleri görülmektedir. Çoğunlukla mevcut halifenin korumalığını ve özel işlerini üstlenen Slavlar, Hâkim-Biemrillâh zamanında, sarayda bir istikrarsızlık yaşasa da genel tabloya bakıldığında, verilen görevleri titizlikle yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca merasim alaylarında önemli görevler üstlenen Slavlar, her türlü tören ve kutlamada halifenin yanında yer almıştır.

1.1.6. Sudanlılar

Sudanlılar için veya daha genel bir ifade ile Afrikalı köleler için İslâm tarihi literatüründe genellikle zenci ifadesi kullanılmaktadır. Zencilerin Mısır’daki varlığına bakıldığında Fâtımîler öncesine dayandığı görülmektedir. Tolunoğulları ve İhşîdîler döneminde paralı asker olarak kullanılan Sudanlıların etkinlikleri artmıştır. Nitekim İhşîdîler zamanında devleti uzunca bir süre yöneten Ebü’l-Misk el-Kâfûr zenci bir köledir. Onun döneminde Kâfuriyye adlı müstakil bir zenci ordusu dahi

¹⁰⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2/166-167.

¹⁰⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2/169-170.

oluşturulmuştur. Fâtımîler zamanında da önemini koruyan Sudanlıların sayısı elli bine kadar ulaşmıştır.¹⁰⁹

Sudanlıların Fâtımîler zamanındaki etkinliği Hâkim-Biemrillâh'ın uluhiyeti fikrinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Daha önce de aktarıldığı gibi bu düşünce hemen her kesimde bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir ki bu kesimin başında Sünnîler yer almıştır. Özellikle Fustat şehrinde yaşayan Sünnîler tepkilerini halifeye bildirmenin bir yolunu aramışlardır. Bu arayışın sonunda, 1019 yılında halifenin geçeceği yola bir heykel koymuşlar ve bu heykelin eline Hâkim-Biemrillâh ile ondan önceki halifelere hakaretler içeren bir kâğıt tutuşturmuşlardır. Halife kâğıdı okuyunca hiddetlenmiş ve Sudanlılardan oluşan askerlere Fustat şehrine saldırmalarını emretmiştir. Üç gün boyunca çok ciddi sıkıntılara maruz kalan şehirde gasp, hırsızlık ve yakıp yıkmaya gibi pek çok olumsuz fiil işlenmiştir. Olayların üçüncü gününde artık dayanamayan Fustat sakinleri, Kur'an'ları havaya kaldırmış ve olayların durmasını istemişlerdir. Bu durumu gören Mağribliler ile Meşrikliler güç birliği yaparak Sudanlılara karşı koymuşlardır. Sonuç olarak Sudanlıları mağlup eden bu ittifak, Hâkim-Biemrillâh'tan bu işe bir son verilmesini talep etmiştir. İlk etapta olaylardan habersiz olduğunu söyleyen halife, sonrasında olayların devam etmesi durumunda Kâhire'nin de tehdit altında olduğunu görünce Sudanlıları bizzat uyarmış ve olayları durdurmuştur. Ancak bu süreçte Fustat şehrinin pek çok kısmı ya talan edilmiş ya da yakılmıştır.¹¹⁰

Aslında Halife Hâkim-Biemrillâh'ın Mağriblilere karşı alternatif bir güç olarak desteklediği Sudanlılar, yukarıda aktarılan olayla birlikte Fâtımî Devleti'nde yaşanan hadiselerde ciddi anlamda boy göstermeye başlamış, ilerleyen süreçte etkinlikleri büyük oranda artmıştır. Özellikle Müstansır-Billâh döneminde üst seviyeye çıkmıştır. Halifenin küçük yaşta devlet yönetimine geçmesiyle birlikte hilafet makamı ülkedeki güç odaklarının mücadelesine sahne olmuştur. Sudanlı bir cariye olan halifenin annesi Seyyide Rasad bu süreçte devlet yönetimini eline almış, kavmiyetçi bir yönetim anlayışıyla hareket ederek Kâhire'deki Sudanlıların hem sayılarının hem nüfus alanlarının genişlemesine olanak sağlamıştır. Sudanlıların

¹⁰⁹ Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 123; Seyyid, "Fâtımîler"; Mustafa Demirci, "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2022); Ahmet Kavas, "Sudan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mayıs 2022).

¹¹⁰ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/181-183; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 94; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 310.

artan etkisi karşısında Mağribliler ile Meşrikliler cephesinden tepki gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Türkler, liderleri Nâsiru'd-Devle önderliğinde Mağribliler ile ittifak yapıp, Sudanlılara karşı mücadeleye girmişlerdir. Bu mücadele neticesinde Kâhire'de düzen bozulmuş, yıkıcı savaşlar yaşanmıştır. Neticede Türkler yeniden Kâhire'nin kontrolünü ele geçirip en güçlü konuma yükselseler de kötü gidişat sona ermemiştir. Halifenin varlıklarının çoğuna el koyan Türk komutan Nâsiru'd-Devle, onu maaşa bağlamıştır. Türklerin desteğini arkasına alan komutan, Abbâsîlere meyledip Sultan Alparslan'ı Kâhire'ye davet etmiştir. Onun icraatlarındaki aşırılığını fark eden Türkler, Nâsiru'd-Devle'yi öldürmüşlerdir. Fakat ondan sonra başa gelen Türk komutanlar da farklı davranmamış, yaşananlar sonucunda Halife Müstansır-Billâh çareyi, Akka valisi Ermeni kökenli Bedr el-Cemâlî'yi Kâhire'ye davet etmekte bulmuştur.¹¹¹

Sudanlıların büyük çoğunluğu Hüseyiniyye mahallesinde ikamet etmişlerdir. Bunun yanında Ferhiyye, Reyhâniyye gibi farklı mahallelerde de yaşayanlar olmuştur.¹¹² Hüseyiniyye mahallesi, Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelmesiyle birlikte Ermenilere tahsis edilmiştir. Hem bu mahalle ile ilgili ayrıntıları hem de Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelişi, öncesi ve sonrasındaki süreci Ermeniler başlığı altında inceleyeceğiz.

1.1.7. Ermeniler

Fâtımîler Devleti'nde Ermeniler konu edileceği zaman akla ilk gelen sima Bedr el-Cemâlî'dir. O, Fâtımîlerdeki ilk ve en ünlü Müslüman Ermeni olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹³ Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye geldiği döneme baktığımızda, Mısır'da olağanüstü bir karışıklık durumu yaşanmıştır. 1052-53, 1055 yıllarında ve 1065-1072 yılları arasında Nil sularının azlığı sebebiyle ülkede tarım büyük oranda sekteye uğramış, yeterli miktarda ürün elde edilememiştir. Hal böyle olunca Kâhire halkı kıtlık ve veba salgınıyla karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan bu süreç eş-şiddetü'l-uzmâ (eş-şiddetü'l-müstansırıyye) tabiriyle tarihe kaydolmuştur. Bu sıkıntılı süreçle beraber toplumu oluşturan unsurlar arasındaki yoğun mücadele ve

¹¹¹ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 24-25; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 310-316; Abdülkerim Özaydın, "Müstansır-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2022).

¹¹² Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 310.

¹¹³ Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians Cultural and Political Interaction in the Near East* (Leiden, 1997), 107; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 68.

çatışmalar toplumsal hayatı felç etmiştir. Mağribliler Buheyre ve İskenderiye'yi, Türkler Kâhire ve Fustat'ı, Sudanlılar ise Sa'id bölgesi egemenlikleri altına almışlardır. Türkler halife ve başşehir Kâhire üzerinde yoğun bir istibdat kurmuşlardır. Nitekim Türklerin lideri Nâsiru'd-Devle Kâhire'ye tamamen hâkim olunca, Halife Müstansır-Billâh'a elçi gönderip ondan mal talep etmiş, fakat elçi geri döndüğünde halifenin yanında üç hizmetçisi olduğunu ve sade bir hasır üzerinde oturduğunu Nâsiru'd-Devle'ye bildirmiştir. Bunun üzerine Nâsiru'd-Devle, Müstansır-Billâh'a yüz dinar maaş bağlamıştır. Yoğun karışıklıklar ve baskılardan dolayı halifenin çocukları Kâhire'yi terk etmişler; Abdullah Akka'ya, Ebü'l-Kâsım Muhammed Askalan'a ve en büyük oğlu Nizar Dimyat'a gitmiştir. Nâsiru'd-Devle'nin tüm bu icraatlarıyla birlikte, bir de Sultan Alparslan'ı Kâhire'ye davet etmesi Türklerin önde gelen komutanlarını endişelendirmiştir. Devletin yıkılmasından çekinen Türkler, İldeniz ve Beldekûş gibi önde gelen komutanların liderliğinde Nâsiru'd-Devle'yi öldürmüşlerdir. Fakat Nâsiru'd-Devle'nin ölümü gidişatı değiştirmemiş, bu defa İldeniz nüfus alanını genişletip istibdata devam etmiştir. O, Kâhire'yi abluka altına alıp şehrin giriş ve çıkışlarını kontrolüne almıştır. Şehirdeki kıtlık ve vebanın üzerine bir de bu istibdat ve asayişsiz ortam eklenince şehir yaşanmaz hale gelmiş; güven ortamını geçersiz kılan yağmacılık, talan, rüşvet, yol kesme gibi her türlü olumsuzluk had safhaya çıkmıştır. Halife Müstansır-Billâh, ülkeyi bu buhrandan kurtarmanın pek fazla yolu kalmadığını anlayınca 1073-74 yılında, Akka valisi Bedr el-Cemâlî'yi ülkedeki istikrar ve güven ortamını tekrar sağlaması için Kâhire'ye davet etmiştir.¹¹⁴

Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye geliş nedeni şehrin ileri gelenleri tarafından iyi bir şekilde değerlendirilip önlem alınamamıştır. Onun asıl amacından habersiz olduklarından, Bedr el-Cemâlî herkes tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Kâhire'ye geldikten sonra büyük bir ziyafet veren Bedr el-Cemâlî, devletin üst düzey kişilerini, Türklerin ve Kütamelilerin önde gelenlerini davet etmiştir. Ziyafetin sonunda pek çoğu sarhoş olan davetlilerin peşine özel adamlarını takmış, gerçekleştirdiği suikastlar ile Türklerin ve Kütamelilerin gücünü büyük oranda

¹¹⁴ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 35-39; Makrîzî, *İttiâz*, 2/302-311; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 143-144; Özaydın, "Müstansır-Billâh".

kırmıştır.¹¹⁵ Kâhire ve Fustat şehirlerinde kontrolü ele alıp asayişini temin eden Bedr el-Cemâlî, Buheyre ve İskenderiye'ye yönelerek, buradaki Mağribli topluluklarla savaşarak bölgedeki istikrarı yeniden tesis etmiştir. Ardından Mısır'ın güney bölgelerine doğru hareket ederek, burayı kontrolü altına almış olan Sudanlılarla mücadeleye girişmiştir. Onları da itaati altına alan Bedr el-Cemâlî, uzun bir aradan sonra ülkedeki siyasi birliği sağlamayı başarmıştır.¹¹⁶ Yaptığı icraatlarla Müstansır-Billâh'ın büyük takdirini kazanan Bedr hem kılıç hem kalem vezirliğine atanmış, kendisine es-seyyidü'l-ecel emîrû'l-cuyûş ve seyfü'l-islâm gibi unvanlar verilmiştir.¹¹⁷ Ayrıca kendisine, Halife Müstansır-Billâh tarafından bir gerdanlıkla birlikte, Fâtımîlerin ilk tefvîz (tam yetkili) veziri olmasının göstergesi olarak yakası yuvarlak bir taylasan hediye edilmiştir.¹¹⁸

Fâtımî Devleti'nde 1074 yılında Bedr el-Cemâlî ile başlayan Ermeni yönetimi uzun yıllar devam etmiştir. Bu süreçte Bedr el-Cemâlî, Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermeni, Talâî` b. Rûzzîk ve Rûzzîk b. Talâî` olmak üzere yedi tane Ermeni vezir görev yapmıştır. Ermeniler, Bedr el-Cemâlî'nin yönetime geçtiği 1074 tarihinden, Fâtımî Devleti'nin son bulunduğu 1171 tarihine kadar geçen doksan yedi yıllık sürede, altmış iki yıl boyunca vezirlik görevini yürütmüşlerdir.¹¹⁹ Halife Âdid-Lidînillâh (1160-1171) döneminin başlarına kadar etkinliklerini koruyan Ermeniler, devletin son dönemindeki siyasi ve sosyal olaylarda belirleyici olamamışlardır. Fâtımîlerin son güçlü veziri olan Talâî` b. Rûzzîk'in ölümünden sonra oğlu Rûzzîk iki yıl vezirlik yapmış, sonrasında Şâver b. Mücîr ve Dırgâm b. Âmir arasındaki çekişmeler ile Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kâhire'ye gelişi ve Fâtımî Devleti'nin son bulması süreçlerinde Ermeniler etkin bir rol üstlenememiştir.¹²⁰

Mısır'daki Ermeni nüfusu, Ermeni vezirlerin ülkeyi yönetmeye başlamasıyla birlikte günden güne artmıştır. Bu durum -öncelikle- Ermeni vezirlerin yönetimde

¹¹⁵ Makrîzî, *İttiâz*, 2/312; Makrîzî, *Hutat*, 2/383; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 144; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 325-326; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 142.

¹¹⁶ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 41-43; Makrîzî, *İttiâz*, 2/316; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 145-146.

¹¹⁷ Makrîzî, *Hutat*, 2/346; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 69.

¹¹⁸ Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 145-146.

¹¹⁹ Fâtımî Devleti'ndeki Ermeni vezirler, dinleri, mezhepleri, görev yılları ve süreleri için bkz. al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 168-170; Mehmet Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 196.

¹²⁰ Bkz. Seyyid, "Fâtımîler"; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 81.

olmasına ve Ermeni göçünü teşvik etmelerine dayanmıştır. Bu manada vezirler, özellikle orduda Ermenilerden faydalanarak mevkilerini sağlama almaya ve ülkedeki istikrarı devam ettirmeye gayret etmişlerdir. Özellikle Behrâm el-Ermeni zamanında vezirin, ailesini ve çok sayıda Ermeni'yi Tilbaşar ve Ermenistan'dan Mısır'a getirtmesinin üzerine, Mısır'daki Ermeni nüfusunun 30.000 kişiye ulaştığı rivayet edilmiştir.¹²¹

Ermenilerin yaşadıkları mahalleleri aktararak bu başlığı bitirmek istiyoruz. Bedr el-Cemâlî ile birlikte Kâhire'ye gelen Ermeniler ilk olarak Bercevan Mahallesi'nde ikamet etmiştir. İlk etapta bu mahallenin seçilmesinin amacı Ermenilerin Türkler, Sudanlılar ve Berberiler ile yakın temasını engellemek ve onları diğer unsurlardan daha üstün bir konumda tutmaktır.¹²² Ermenilerin yaşadığı bir diğer mahalle Hüseyiniyye Mahallesi'dir. Eyyûbî Devleti döneminde Hicaz'dan gelen ve Hüseyiniyye eşrafından olan bir topluluğun bu mahallede ikamet etmesinden sonra bu isimle anılmıştır. Kâhire'nin en büyük mahallelerinden bir tanesidir. İçerisinde çok sayıda çarşı bulunan mahalle iki kısma ayrılmıştır. Fâtımîler zamanında, bu iki kısmın birinde sekiz adet mahalle yer almaktadır. Diğer bölümü ise boş bir arazidir. Bedr el-Cemâlî vefat ettiğinde kendisi için bir türbe inşa edilmiş ve bu türbeye defnedilmiştir. Zamanla halktan kimselerin de bu alanda türbeler inşa etmesiyle bir kısmı kabristana dönüşmüştür.¹²³

1.1.8. Kürtler

Kürtlerin ana yurtlarının Zağros dağları olduğu aktarılmaktadır.¹²⁴ İslâm dininin farklı coğrafyalara yayıldığı dört halife döneminde Sâsânîlerin hakimiyetinde yaşayan Kürtler, din olarak Zerdüştiliğe (Mecûsîlik) bağlılık göstermişlerdir. Hz. Ömer döneminde, İran ve Irak topraklarına yoğunlaşan İslâmî fetih hareketleri sırasında Sâsânî imparatorluğunun yanında yer almışlardır. Ancak İslâm ordularının pek çok bölgeyi kontrol altına alıp Sâsânîlere son vermesiyle birlikte Müslümanların

¹²¹ Makrîzî, *İttiâz*, 3/159; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 78; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 192-195.

¹²² Makrîzî, *İttiâz*, 2/312; Makrîzî, *Hutat*, 2/383; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 144.

¹²³ Makrîzî, *Hutat*, 3/41-42, 200,247; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/45-46; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/405; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 193; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 60-61,91.

¹²⁴ Mehmet Akbaş, "Kürtler-Tarih (Başlangıçtan Osmanlılar'a Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2022).

hakimiyetine girmişlerdir.¹²⁵ Müslümanların kontrolü altına giren Kürtler, Hz. Ömer döneminde topluluklar halinde İslâm dinini benimsemiştir. Onların yaşadığı bölgeler Hâricî ve Şîî fırkaların faaliyet alanlarından olmuş, pek çok isyan meydana gelmiştir. Bununla birlikte Hâricîlik ve Şîîliğin, Kürtler üzerindeki etkisi tam olarak bilinmemektedir.¹²⁶

Kürtler, Fâtımî Devleti'nin demografik yapısını oluşturan milletlerden birisidir. Onların Kâhire'deki nüfusu hakkında bilgi elde edemesek de el-Bostân isimli bir mahallede yaşadıkları bilinmektedir.¹²⁷ Genelde askeri alanda kendilerinden faydalanılmıştır. Bu sebeple devletin düzenlediği ve askeri taifelerin katıldığı merasimlere katılmışlardır. Resmi geçit törenleri ve merasim alaylarında diğer askeri birlikler gibi yerlerini almışlardır.¹²⁸ Kâhire'deki toplumsal yapı üzerinde fazla bir etkiye sahip olmadığı anlaşılan Kürtler hakkında tarihi kaynaklarda –bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla– fazla bir kayıt bulunmamaktadır.¹²⁹

Kürtlerin Kâhire'deki etkinliği, Fâtımî Devleti'nin son zamanlarında artmıştır. Son Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh, Zengîler'in¹³⁰ Dimaşk ve Halep atabegi¹³¹ Nûreddin Mahmud'dan Haçlılar'a karşı yardım istemiştir. Bunun üzerine Selâhaddin-i Eyyubî ve amcası Şîrkûh'un,¹³² Kâhire'ye gönderilmesiyle birlikte Kürtler, orduda etkin güç olarak kendini göstermeye başlamıştır.¹³³ Şîrkûh ve Selâhaddin ile birlikte çok sayıda Kürt asker Kâhire'ye gelmiştir. Kürtlerin ve Türklerin askeri alanda ön plana çıkmasını isteyen Şîrkûh ve Selâhaddin, ordudaki diğer unsurları devre dışı bırakmaya başlamıştır. Bu sebeple Mağribliler, Sudanılar,

¹²⁵ Akbaş, “Kürtler-Tarih (Başlangıçtan Osmanlılar'a Kadar)”; Bekir Biçer, “İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. Yüzyıl Arası) = The Accounts on the Kurdish People in the Books on Islamic History (Between 7Th and 12Th Century)”, *The Journal of Academic Social Science Studies* V/6 (2012), 58.

¹²⁶ İlhan Baran, “Kürtler- Din (İslami Dönem)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2022).

¹²⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 3/27; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 97.

¹²⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/364; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/90; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/581.

¹²⁹ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 97.

¹³⁰ Musul, Halep, el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de bölgelerinde hüküm sürmüş olan bir Türk-İslam hanedanıdır. Gülay Ögün Bezer, “Zengîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Kasım 2022).

¹³¹ Selçuklular ve sonrasındaki Türk devletlerinde, küçük yaştaki şehzadeleri eğitmeleri ve onlara yönetimde yardımcı olmaları için atanan kişilere verilen unvandır. Çoşkun Alptekin, “Atabeg”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Kasım 2022).

¹³² el-İmad, Selâhaddin ve amcasının Kürt asıllı olduğunu kaydetmektedir. Bk. al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 170.

¹³³ Bezer, “Zengîler”; Bahattin Kök, “Nûreddin Zengî, Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Kasım 2022); Ramazan Şeşen, “Selâhaddin-i Eyyubî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Kasım 2022).

Slavlar ve Ermeniler gibi askeri taifeler etkinliklerini kaybederken Kürtler, Türklerle birlikte ön plana çıkmış, bu iki kavimden askerlerin oluşturduğu on iki bin kişilik bir süvari birliği meydana getirilmiştir.¹³⁴ Netice itibariyle Kürtlerin, Fâtımî toplumunun bir parçası olmakla birlikte devletin yıkılma sürecine girdiği son yıllarda ön plana çıktığı söylenebilir.

1.1.9. Deylemliler

Etnik kökenleri tam olarak bilinmeyen Deylemlilerle ilgili ilk verilere, milattan önce 2. yüzyılda rastlanmaktadır. Kabul edilen görüşe göre, eski tarihlerden beri İran topraklarında varlığını sürdüren ancak İranlı olmayan bir ırka mensuptur.¹³⁵ Bu kavmin yaşadığı coğrafyanın sınırlarını çizmek zor olmakla birlikte genel anlamda, Hazar denizi ile Kazvin arasında kalan dağlık bölgenin Deylem toprakları olduğu söylenebilir.¹³⁶

Deylem bölgesinde İslâm dininin yayılması uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Dış tesirlere karşı dirençli ve kapalı bir toplum¹³⁷ olduğu bilinen Deylemliler, Hz. Ömer ile Abbâsî halifesi Me'mun dönemleri arasında, üzerlerine on yedi defa ordu gönderilmesine rağmen bağımsızlıklarını korumuşlardır.¹³⁸ Deylemlilerin Müslümanlaşması, Abbâsîlerin baskılarından bunalan Ali oğullarının Deylem bölgesine sığınmasıyla gerçekleşmiştir. Bu manada İslâm dininin Deylem bölgesinde geniş kitlelerce benimsenmesinde, Ali oğullarından olan Hasan el-Utrûş'un tebliğ faaliyetlerinin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Ali oğullarının, Şia mezhebinin Zeydiyye¹³⁹ koluna mensup olmaları, Deylemlilerin büyük oranda Şîi-Zeydî görüşü benimsemelerine yol açmıştır.¹⁴⁰

¹³⁴ Detaylar için bkz. Makrîzî, *Hutat*, 1/8; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 97.

¹³⁵ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2022).

¹³⁶ Gençtürk Cihan, *Büveyhilerin İran Hâkimiyeti* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 22; Yazıcı, "Deylem" (20 Kasım 2022); Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 88-89; Mehmet Usluer, *Abbâsîlerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 10-11; Aydın Çelik, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2009), 4.

¹³⁷ Örneğin Deylemliler başka milletlerden olan kişilere kız vermezdi. Bu kurala uymayan kişileri ise ölüm ile cezalandırırdı. Bk. Yazıcı, "Deylem".

¹³⁸ Usluer, *Abbâsîlerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi*, 41; Yazıcı, "Deylem".

¹³⁹ 7. yüzyılda Küfe'de ortaya çıkan, zamanla Taberistan, Irak ve Yemen coğrafyalarına yayılan bir Şîi mezhebidir. Diğer Şîi mezheplerine göre daha mutedil kabul edilmektedir. Günümüzde özellikle Yemen bölgesinde varlıkları devam etmektedir. Bk. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2022).

¹⁴⁰ Cihan, *Büveyhilerin İran Hâkimiyeti*, 41; Doğan İsa, "Hasan el-Utrûş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (29 Kasım 2022); Usluer, *Abbâsîlerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem*

Fâtımîler Mısır'a geldiklerinde karşılaştıkları etnik gruplardan bir tanesi de Deylemliler olmuştur. Mısır'daki ilk Fâtımî halifesi olan Muiz-Lidînillah zamanında ismi pek zikredilmeyen Deylemliler, Muiz'in oğlu Azîz-Billâh zamanında etkin olmaya başlamıştır.¹⁴¹ Türkler başlığında bahsedildiği üzere, Fâtımî ordusu fazla bir mukavemet görmeden Mısır'a girmeyi başarmıştır. İlerleyen süreçte Büveyhîler ve Bizanslılar'ın talimli ve düzenli ordusu ile karşı karşıya kalan Fâtımîler, orduda ıslah faaliyeti yapılmasının gerekli olduğunu düşünmüştür. Halife Azîz-Billâh ve veziri Ya'kub b. Killis, başlattıkları bu ıslah hareketinde Deylemliler'den faydalanmışlardır.¹⁴² Deylemliler ve Türklerin ön plana çıkması ile Mağrib'den gelen ordunun huzuru kaçmış, bu durum Mağrib-Meşrik çekişmesini ortaya çıkarmıştır. Mağrib-Meşrik çekişmesinde özellikle Halife Azîz-Billâh döneminde ön planda olan Deylemliler ilerleyen süreçte daha geri planda kalmış, Türkler etkin konumda olmuştur. Bu sebeple Kâhire'de bulunan diğer milletlere göre kendilerinden daha az bahsedilmiş olan Deylemliler, askeri bir taife olarak varlıklarını sürdürmüşler; devlet nezdinde düzenlenen merasim alaylarında yer almışlardır.¹⁴³

Halife Azîz-Billâh Deylemliler'e özel önem vermiştir. Onlardan orduda faydalandığı gibi kendi özel faaliyetlerinde de yararlanmıştır. Nitekim halife avlanmaya gittiğinde yanına Deylemliler'den oluşan askeri bir birlik almıştır. Keza herhangi bir sebeple saraydan çıkıp at bindiğinde, yanında yer alan askeri birliklerden birisini Deylemliler oluşturmuştur.¹⁴⁴

Deylemliler, Kâhire'de kendileri için pek çok bina inşa etmiştir. Kendilerine ait bir mahallesi bulunan Deylemliler, bu mahallede bir arada yaşamıştır. Deylemliler Mahallesi olarak bilinen bu mahallede yaşayanların çoğunluğunu, Alptekin ile beraber Suriye'den gelen Deylemliler oluşturmuştur.¹⁴⁵

Bölgesi, 1, 51, 71; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 91; Gökalp, "Zeydiyye"; Çelik, "Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler", 36.

¹⁴¹ Makrîzî, *Hıtat*, 1/90,177; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 91; Seyyid, "Fâtımîler"; Seyyid, "Kâhire".

¹⁴² Seyyid, "Fâtımîler".

¹⁴³ Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 2/364; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/90; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/581; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 92.

¹⁴⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 3/19.

¹⁴⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 3/16; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/43; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/403; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 91-92.

1.2. SOSYAL SINIFLAR

Fâtımî toplumunun sosyal sınıflarını nasıl bir gruplandırmayla ele alacağımıza kurgularken konu ile ilgili yapılmış çeşitli çalışmalardan istifade ettik. Özellikle Arapça olarak kaleme alınmış modern çalışmaları inceledik. Bu çalışmalardan hareketle sosyal sınıfları iki ana başlık altında, toplam altı alt başlıkta incelemenin uygun olacağına kanaat getirdik.

1.2.1. Yönetici Sınıfı

1.2.1.1 Halife ve Ailesi

Halife kelimesi, birinin yerine geçerek onun işini, görevini devam ettiren ve onu temsil eden şeklinde açıklanmıştır.¹⁴⁶ Bu manaya uygun olarak Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Müslüman toplumlarda devlet başkanları halife olarak¹⁴⁷ isimlendirilmiştir. Halifenin bulunduğu devlet başkanlığı makamı ise hilafet olarak adlandırılmıştır. Ancak Şîî literatürde halife ve hilafet kavramları yerine imam ve imamet kavramları daha yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁴⁸

Fâtımîlerde halifeler ilahi bir hak olarak hilafet makamına geçmiştir. Yeni imam olacak kişide aranan tek şart, önceki halifenin vasiyeti veya yeni imam hakkında nassın¹⁴⁹ bulunmasıdır.¹⁵⁰ İmamlar nass ve vasiyet¹⁵¹ yoluyla tayin edilse

¹⁴⁶ Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2022).

¹⁴⁷ Burada genel bir durumdan söz edilmektedir. Tüm Müslüman devletlerde, devlet başkanlarına her zaman halife denildiği anlamı çıkarılmamalıdır. İslam coğrafyasında birden fazla devlet tek bir halifeye bağlı olabilmıştır. Örneğin Selçuklular bir Müslüman devletidir ama devlet başkanı halife değildir. Abbâsî halifesi Selçuklular tarafından da halife olarak kabul edilmiştir.

¹⁴⁸ Avcı, "Hilâfet"; Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2022); Süleyman Uludağ, "Halife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2022); Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 1/51.

¹⁴⁹ Şîî anlayışa göre; Hz. Peygamber'in kendinden sonraki imamın kim olacağını tayin etmesi, halifenin belirlenmesi konusunda önemli bir ölçü olmuş ve ondan sonraki imamların da aynı şekilde kendilerinden sonra başa gelecek imamı tayin etmesi geleneği doğal bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Bk. H. Yunus Apaydın, "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04 Aralık 2022).

¹⁵⁰ Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 125; Seyyid, *Devletü'l-Fâtîmiyye*, 248-249; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 1/56-57; Seyyid, "Fâtîmîler".

¹⁵¹ Fâtîmîlerde imamet nass ile tayin yöntemi ve veraset şeklinde, Kâhire'deki beşinci imam Müstansır-Billâh'ın ölümüne kadar sorunsuz bir şekilde uygulanmıştır. Ancak Müstansır-Billâh'ın ölümü üzerine vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî, imamın büyük oğlu Nizâr'ın yerine Müsta'li'yi imamlığa getirmiştir. Bu olay sonrasında İsmâîlî mezhebi Nizâriyye ve Müsta'liyye olarak ikiye bölünmüştür. İmamlık sisteminde bir diğer sıkıntılı durum da Müsta'li'nin oğlu Âmir-Biahkâmîllah'ın ölümü ile ortaya çıkmıştır. Halife Âmir, yerine bir varis bırakmadan (Âmir-Biahkâmîllah öldürülmeden altı ay önce Ebu'l-Kâsım Tayyib isimli bir oğlunun dünyaya geldiği, onu veliahd olarak belirlediği ve bu vesileyle Kâhire'de tören düzenlendiği de aktarılmıştır. Bkz. İbn Muyesser, *Ahbârü Mısır*, 109-110; Makrîzî, *İttîâz*, 3/128; Ahmet Güner, "Hâfız-Lidînillah", *Türkiye Diyanet Vakfı*

de biat merasimi gerçekleştirilmiştir. Ancak bu biat, imamı seçmek veya onaylamak için değil, saygı ve tazimin gösterilmesi amacıyla düzenlenmiştir.¹⁵²

Fâtımî halifeleri ve aileleri, çalkantılı dönemler yaşansa da genelde lüks içinde bir yaşam sürmüşlerdir. Vefat ettiklerinde geride bıraktıkları miras bu durumu göstermektedir. Bu manada Muiz-Lidînillah'ın kızı Seyyide Raşîde 1046 yılında vefat ettiğinde bir milyon yedi yüz bin dinar değerinde servet bırakmıştır. Bu servetin içeriğine baktığımızda on iki bin tane renksiz ve düz, otuz tane tasarlanmış (özel) kaftan, babasından kalma çok sayıda mücevherlerle süslenmiş sarıklar, hülâsa çok miktarda elbise, mücevher ve kıymetli eserler bulunmaktadır. Seyyide Raşîde ile aynı yılda ölen Muiz-Lidînillah'ın bir diğer kızı Seyyide Abde de kardeşi gibi arkasında büyük bir servet (mücevherler, altınlar, gümüşler, altınla süslenmiş kılıçlar) bırakmıştır. Servetinin mühürlenmesi için kırk rıtıl¹⁵³ mum harcandığı aktarılmaktadır.¹⁵⁴

Halife Muiz-Lidînillah'ın eşi ve Halife Azîz-Billâh'ın annesi Seyyide Tağrîd kendi parasıyla Kurâfe'de bir saray inşa ettirmiştir. Sarayın içinde bir kuyu, tac ismiyle bilinen bir meyve bahçesi, Kurâfe adında bir cami bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu saray son derece lüks olup tepeden Nil Nehri'ni görecektir. Yanında bir hamam bulunan sarayın etrafı halifelerin gezi yeri olarak düzenlenmiştir. Burası Halife Azîz-Billâh dönemi ve sonrasında mesire alanı olarak kullanılmıştır.¹⁵⁶

İslâm Ansiklopedisi (Erişim 26 Ağustos 2022).) Nizâriler tarafından öldürülünce, imamlığa kimin geçeceği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca halife Âmir'in karısının hamile olması, meseleyi daha karmaşık hale getirmiştir. Netice itibarıyla doğması beklenen varisin temsilcisi olarak, emanetçi imam (imâm-i müstevda) konumunda olması kaydıyla, Âmir'in amcasının oğlu ve Fâtımî ailesinin en yaşlı üyesi olan Abdülmecid'e biat edilmiştir. İlerleyen süreçte Abdülmecid, Hâfiz-Lidînillah unvanını alarak kendisini imam olarak tayin etmiştir. Benzer şekilde son Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh da Fâtımî-İsmâîlî imamet anlayışına uygun olmayan bir tarzda imamlığa getirilmiştir. Halife Âdîd-Lidînillâh, babası imamet makamında olmadığı halde vezir Talâî' b. Rüzîk tarafından imam olarak ilan edilmiştir. Detaylar için bkz. Makrîzî, *İttîâz*, 3/9,137; Makrîzî, *Hutat*, 2/196-197; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 1/57-58, 61; Seyyid, *Devletü'l-Fâtûmiyye*, 249-250; Seyyid, "Fâtûmîler"; Ramazan Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Aralık 2022); Ertaş, "Fâtûmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 74.

¹⁵² Avcı, "Hilâfet".

¹⁵³ Arap coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir ağırlık birimidir. Rıtlın ifade ettiği metrik değer, kullandığı dönem ve ölçülen ürünün özelliğine göre değişkenlik göstermektedir. Kâhire'de kullanılan rıtlın karşılığı metrik olarak 456,96 gr. ve 437,14 gr. olarak zikredilebilir. Rıtlın ve Mısır'da kullanılan rıtl çeşitlerinin detayları için bkz. Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Aralık 2022).

¹⁵⁴ Makrîzî, *Hutat*, 2/301; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/193; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısır*, 244.

¹⁵⁵ Makrîzî, *Hutat*, 2/429; a.e., 4/344-345.

¹⁵⁶ Makrîzî, *Hutat*, 2/426.

Halife Hâkim-Biemrillâh vefat ettiğinde geriye büyük bir servet bırakmıştır. Anlatıldığına göre Roma kralının elçisi, Halife Hâkim-Biemrillâh'ı ziyarete geldiği zaman halife, bu ziyaret sebebi ile sarayın süslenmesini istemiştir. Halifenin teyzesi bu süslemeleri şöyle anlatmıştır:

“Sarayın eyvanı altın işlemeli halis ipek kumaşlarla kaplandı öyle ki yerler altın işlemeli halılarla kaplanırken duvarlar altın işlemeli brokarlar ile parıldayana kadar süslenmeye devam etti. Duvara asılan altın işlemeli ipeklerin merkezine, (gelenlerin direk dikkatini çekeceği yere) ortasında etrafı aydınlatan bir taş bulunan altından bir gerdanlık asıldı.”¹⁵⁷

Halife Hâkim-Biemrillâh'ın geniş serveti kızının servetinin büyüklüğüne de işaret etmektedir. Halifenin kızı Sittü'l-Mısr, iktalarından yılda elli bin dinar elde etmiştir. Vefat ettiğinde geriye sekiz bin cariye, içi miskle dolu seksen adet çini kap, on miskal¹⁵⁸ ağırlığında mücevher bıraktığı rivayet edilmiştir.¹⁵⁹

Kâhire'deki Fâtımî halifelerinin ve ailelerinin sosyal statü ve ekonomik anlamda en sıkıntılı dönemi Halife Müstansır-Billâh zamanında iç çatışmaların yaşandığı dönemdir. Çalışmamızın “Sudanlılar” başlığında da aktardığımız gibi Halife Müstansır-Billâh'ın içinde bulunduğu durum oldukça kötüdür. Nitekim bu durumdan ötürü Nâsiru'd-Devle tarafından maaşa bağlanmıştır. Bununla beraber bu kötü durum da kalıcı olmamış, Akka Valisi Bedr el-Cemâli'nin gelmesiyle sona ermiştir. Netice itibarıyla Halife Müstansır-Billâh döneminin ilgili kısımları istisna edildiğinde halifeler ve aileleri rahat bir hayat sürmüşlerdir. Bu kanıyı, geride bıraktıkları büyük servetleri ve inşa ettirdikleri lüks sarayları desteklemektedir. Ayrıca çalışmamızın ilerleyen başlıklarında aktaracağımız milli ve dini kutlamalardaki ihtişam ve bolluk içindeki ziyafetler, halife ve ailesinin lüks yaşamlarını göstermektedir.

¹⁵⁷ Makrizî, *İttîâz*, 2/39-40; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/192.

¹⁵⁸ Eski bir ağırlık ölçüsünü ve para birimini ifade etmektedir. Altın, gümüş, ilaç veya gül yağı gibi değerli maddelerin tartılmasında kullanılmıştır. Ayrıca bir miskal ağırlığında bastırılan altın sikkelere yani dinarlara da miskal denmiştir. Fâtımîlerde bir miskal 4.25 gr. ağırlığa denk gelmektedir. Bk. Cengiz Kallek, “Miskal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Aralık 2022).

¹⁵⁹ Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/192; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısr*, 247.

1.2.1.2. Vezirler

Vezir, Müslüman devletlerinde hükümdardan sonra en yetkili kişidir. Vezirlik kurumunun kökenleri ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu manada bir kısım araştırmacılar, halifeliğin Emevîlerden Abbâsîlere geçmesinden sonra devlet kurumlarında İran etkisinin arttığını, bu sebeple vezirliğin Sâsânî kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁰ Bir diğer görüşe göre vezirlik, Arapların kabile geleneğinde var olan “yardımcı” anlayışının devamı niteliğindedir. Bununla birlikte genel kabul, Müslüman devletlerde vezirliğin kurumsal ve resmi anlamda Abbâsîler döneminde ortaya çıktığı ve İran etkisi taşıdığı şeklindedir.¹⁶¹

Fâtımîlerde vezirlik,¹⁶² Abbâsîlerde olduğu gibi tenfiz ve tefvîz vezirliği olarak ikiye ayrılmıştır. Vezirliğin iki farklı türünün olması yetkilerinin farklılığından kaynaklanmıştır. Tenfiz vezirliği görevinde olan kişi, kendi görüşlerinden ziyade halifenin görüşleri doğrultusunda görevini yerine getirmiştir. Bu manada tenfiz veziri, halife ve halk arasında aracı konumunu üstlenmiş; ülkedeki işlerin usulüne uygun olarak yürütülmesinden birinci derecede sorulu olmuştur. Tefvîz vezirliği ise tüm yetkilerin vezirlik makamında olan kişinin elinde olması demektir. Vezir halifeye hesap vermek zorunda değildir. Devleti kendi görüşleri doğrultusunda yönetebilmektedir.¹⁶³ Fâtımîlerde Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelip

¹⁶⁰ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Aralık 2022).

¹⁶¹ Ayaz, “Vezir”.

¹⁶² Fâtımîlerde vezirlik makamı Kuzey Afrika'da iken ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte vezir benzeri görevler üstlenen önemli şahsiyetler olmuştur. Bu manada Cevher es-Sıkkî'nin ismi zikredilebilir. Onun önderliğinde Mısır'ın fethi gerçekleşmiştir. Cevher Mısır'ı fethettikten sonra halife Muiz-Lidînillah gelene kadar ülkeyi yönetmiştir. Muiz-Lidînillah Kâhire'ye gelince kendisine vezir atamamış ancak haraç, hisbe, vergi ve şurta işlerini idare etmeleri için Ya'kub b. Killis ve Usluc b. Hasan'ı görevlendirmiştir. Muiz'den sonra halifelğe gelen Azîz-Billâh, 979 yılında Ya'kub b. Killis'e “vezîru'l-ecel” unvanını vermiştir. Bu unvan Fâtımîlerde vezirliğin başlangıcı sayılabilir. Ancak vezirliğin kurumsal ve resmi anlamda ortaya çıkması Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın, 1027 yılında Ebu'l-Kasım el-Cerçerâî'yi vezirliğe getirmesiyle gerçekleşmiş ve resmi vezirlik görevi “rütbe” olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Fâtımîlerin, Kâhire'de vezirlik makamını kullanmaları, Mısır'ın Müslümanların kontrolünde olduğu uzun yıllar boyunca, Mısır'da vezirliğin sistemli anlamda başlangıcı olarak kabul edilebilir. Her ne kadar Tolunoğulları zamanında vezirlik olsa da nizami anlamda ortaya çıkması Fâtımîler döneminde olmuştur. Detaylar için bkz. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987), 3/28; İbn Muyesser, *Ahbârü Mısır*, 163; Ebü'l-Kâsım Tâcû'r-rîase Eminüddîn Ali b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî İbn Sayrafi, *Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vizâre*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Mısır: ed-Dâru'l-Misriyyetu'l-Lübânîyye, 1990), 11; Seyyid, *Devletü'l-Fâtîmiyye*, 251; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 112; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 105; Ayaz, “Vezir”.

¹⁶³ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 113; Ayaz, “Vezir”; Ayrıca tenfiz ve tefvîz vezirliğinin detaylı açıklaması ve karşılaştırması için bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, thk. Muhammed Hamid el-Fikî (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2000), 156-161.

halife tarafından tefvîz vezirliğine getirilmesine kadar (1074) vezirlik, tenfiz vezirliği olarak icra edilmiştir. Başka bir deyişle Fâtımîlerde tefvîz vezirliği Bedr el-Cemâlî ile birlikte başlamıştır. Tefvîz vezirliğinin başlamasıyla birlikte vezirlik saltanata dönüşmüş ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu vezirler devleti fiili olarak yönetmişlerdir.¹⁶⁴

Vezirler ve yakınları sosyo-ekonomik olarak Fâtımî toplumunun refah içinde yaşayan kısmına dahildiler. Nitekim Corcî Zeydân *İslâm Uygarlıkları Tarihi* adlı eserinde vezir maaşlarının kişi ve zamana göre değiştiğini fakat Fâtımîler zamanında genel olarak vezir için beş bin dinar, kardeşleri ve çocuklarının her biri için iki yüz-üç yüz dinar, yakın akrabalarının her birine üç yüz-beş yüz dinar maaş verildiğini aktarmaktadır.¹⁶⁵ Bu hesaplamada vezirlere verilen iktalar, hediyeler, hil'atler gibi özel durumlar yer almamaktadır. Bu özel durumlar da hesaba dahil edildiğinde vezirlerin yıllık gelirleri yüz bin dinara kadar ulaşabilmektedir.¹⁶⁶

Vezir Ya'kub b. Killis kendi köşkünde ilim meclisleri kurmuş, her ilim ehlinden alimi bu köşke getirtmiştir. Kurrallar için köşkünün avlusuna mescit inşa ettirmiş, dışarıdan gelen misafirler için sekiz ayrı abdest çeşmesi yaptırmıştır. Ayrıca kendisi ve misafirleri için ayrı, hizmetçiler ve aileleri için ayrı mutfaklar inşa ettirmiştir.¹⁶⁷ Yak'ub b. Killis vefat ettiğinde arkasında yüz bin dinar altın, dört yüz bin dinar pahasında değerli eşya ve dört bin köle bıraktığı rivayet edilmiştir.¹⁶⁸

Halife Azîz-Billâh'ın vefatından sonra Mağribliler ayaklanmış ve komutanları İbn Ammar'ın vezirliğe getirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hâkim-Biemrillâh tarafından vezirliğe getirilen İbn Ammar'ın, aldığı maaş dışında mutfak masrafları da karşılanmıştır. Her ay ortalama beş yüz dinar değerinde et, baharat ve meyve kendisine verilmiştir. Bunlara ilave olarak iki günde bir, bir miktar kar ve her gün on rıtl ağırlığında mum İbn Ammar'a tahsis edilmiştir.¹⁶⁹ Halife Müstansır-Billâh'ın veziri Yâzûrî'nin yemek sofraları, halifelerin bayram ve şölen günlerinde kurdurdukları sofralar gibi olmuştur. Yâzûrî kıtlık zamanlarında bile kuş etinin en

¹⁶⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/ 553-554; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, s. 113; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 145; Ayaz, "Vezir".

¹⁶⁵ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/207.

¹⁶⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/207; Ayrıca bkz. Makrîzî, *Hitat*, 2/277; Makrîzî, *İttiâz*, 3/340.

¹⁶⁷ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, 7/29; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 144.

¹⁶⁸ İbn Sayrafî, *Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vizâre*, 52; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/472.

¹⁶⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/13; Makrîzî, *Hitat*, 3/6,69.

güzeline mutfağında bulundurmıştır. Bu kıtlık zamanlarının birinde halife, adeti olduğu üzere salı günü vezirin evine gitmiş, kendisine sunulan sofraya karşısında hayrete düşmüş ve şaşkınlığını şu sözlerle dile getirmiştir: “Vezirin sofrasındaki pahalı ve kaliteli tavuk benim soframda yok”.¹⁷⁰

Vezirlerin maddi olanakları ve etki alanları yukarıda da aktarıldığı gibi Bedr el-Cemâlî döneminde artmış ve devletin yıkılışına kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu duruma doğru orantılı olarak biriktirdikleri mal katlanarak çoğalmıştır. Nitekim Efdal b. Bedr el-Cemâlî’nin vefatından sonra, yaşadığı lüks saraydan mallarının halifenin sarayına taşınması için çok sayıda deve ve katır kullanılmış, bu nakliye işlemi iki aydan fazla sürmüştür. Altı milyon dinar altın, iki yüz elli irdeb¹⁷¹ dirhem, sekiz yüz carıye ve kapsamlı bir kütüphane geriye bıraktığı aktarılmıştır.¹⁷²

Netice itibarıyla vezirler hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak onların, halifeden sonra devletin en ileri gelen kişileri olduklarını; hatta Bedr el-Cemâlî ve sonrasındaki süreçte, pek çok konuda halifelerden daha ileri bir konumda oldukları söylenebilir. Ekonomik anlamda sıkıntı çekmeden yaşayan vezirler, devletin her türlü imkan ve zenginliğinden faydalanmışlardır. Kıtlık zamanlarında dahi yaşam standartlarından ödün vermemişler, refah içinde bir yaşam sürdürmüşlerdir.

1.2.1.3. Devlet Görevlileri

Orta Çağ’da hüküm sürmüş Müslüman bir devletteki görevliler söz konusu edildiğinde akla ilk olarak divanlar gelmektedir. Bunun nedeni İslâm devletlerindeki idârî, mâlî ve askerî işlerin divanlarda görüşülmesi ve görevlilerin bu divanlara bağlı olarak çalışmasıdır. İslâm medeniyetinde divanın ilk olarak Hz. Ömer zamanında tesis edildiği, Emeviler ve Abbâsîler dönemlerinde gelişip yaygınlaştığı bilinmektedir. Fâtımî Devleti de Kâhire şehrini inşa ettikten sonra İslâm dünyasında yaygın olarak kullanılan divan yapılanmasını kullanmıştır. Nitekim Fâtımî divanları, Abbâsîlerin kullandığı divan yapılanmasına benzerlik göstermektedir.¹⁷³

Fâtımîlerde pek çok divan ve divan görevlisi bulunmaktadır. Bu divanların ve görevlilerinin tamamının isimlerini ve ilgilendikleri görevleri aktarmak,

¹⁷⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 2/239-240.

¹⁷¹ Hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsü. Bk. Dia, “*İrdeb*” mad.

¹⁷² Efdal b. Bedr el-Cemâlî’nin terekesinin detayları için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, 3/69-70.

¹⁷³ Abdülazîz ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Aralık 2022).

çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple, Kalkaşendî'nin *Subhu'l-A'sâ* adlı eserinde detaylıca anlattığı Fâtımî divan görevlilerini ana başlıklar halinde zikredip, bu divanlara bağlı olarak görev yapan ve bizim çalışmamızda isimlerini sıkça zikrettiğimiz bazı görevliler hakkında bilgi vermek daha uygun olacaktır. Bu çerçevede Kalkaşendî, Fâtımî devletindeki görevlileri iki ana başlık altında aktarmaktadır. Birinci başlıkta halifenin huzurunda görev yapan; başka bir deyişle saray ve çevresinde bulunan devlet görevlilerini aktarmakta ve bunları Erbâbu's-Suyûf, Erbâbu'l-Aklâm ve Erbâbu'l-Vazâifu's-Sînâ'a olarak üç kısımda incelemektedir. İkinci başlıkta ise halifenin huzurunda yer almayan, yani saray ve çevresinde bulunmayan görevlileri aktarmakta; bunları valiler ve nâibler¹⁷⁴ olarak zikretmektedir.¹⁷⁵

Devlet görevlilerinin başında vezir gelmektedir. Bir üst başlıkta vezirlerle ilgili bilgi verildiğinden burada tekrar değinilmeyecektir. Bu başlık altında inceleyeceğimiz ilk görev ise kâdî'l-kudât¹⁷⁶ (başkadı) olacaktır. Çalışmamızda özellikle milli ve dini merasimleri aktarırken adından sıkça bahsettiğimiz kâdî'l-kudât yargı sisteminin başındaki kişidir. Eğer vezirlik makamındaki kişi tefvîz veziri ise vezire karşı, değilse halifeye karşı sorumludur. Sorumlu olduğu makamı temsilen işlerini yürütmüştür. Kâdî'l-kudât, hukuk sisteminin başı olmasının yanında darphanelerden ve sikkelerin ayarlarının korunmasından da sorumludur. Pazartesi ve perşembe günleri sabah erken saatlerde halife ile görüşmek için saraya gitmekte, salı ve cumartesi günleri ise davalara bakmak üzere Camiu'Atîk'te¹⁷⁷ bulunmaktadır.¹⁷⁸

Çalışmamızda adını sıkça zikrettiğimiz bir diğer devlet görevlisi dâî'd-duâtır. Dâî'd-duâtın rütbesi kâdî'l-kudâtтан sonra gelmektedir. Fâtımîlere bağlı olarak gerçekleştirilen İsmâîlî davetin başında bulunan dâî'd-duâtın, Mısır'da ve faaliyet yaptıkları diğer ülkelerin her birinde, on iki naibi bulunmaktadır. Daru'l-ilm denilen merkezden faaliyetlerini yürüten dâî'd-duât, naiblerini bu merkezde toplamıştır. Burada onlarla toplantılar gerçekleştirerek yeni kararlar almış veya üstten gelen yeni

¹⁷⁴ Nâib kelimesi, İslâm devletlerinde halife, vali, kadı gibi devlet adamlarının vekili, temsilci veya yardımcısını ifade etmek için kullanılmaktadır. Casim Avcı, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Aralık 2022).

¹⁷⁵ Detaylar için bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/553-571.

¹⁷⁶ Kâdî'l-kudât hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Kâdîlkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Aralık 2022).

¹⁷⁷ Amr b. el-Âs Cami. Bk. Makrîzî, *Hıtât*, 4/5; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/382.

¹⁷⁸ Makrîzî, *Hıtât*, 1/206; Makrîzî, *Hıtât*, 4/281-282; Makrîzî, *İttîâz*, 3/336-337; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/557-558.

emirleri onlara iletmiştir. Gerçekleştirilen toplantılar ve alınan kararlar *Meclisu'l-Hikme* adlı deftere kaydedilmiştir. Ayrıca dâi'd-duât, mezhebe yeni girenlerin ahdini bu merkezde almış ve İsmâîlî mezhebiyle ilgili ilimleri yine burada okutmuştur. Dâi'd-duât her hafta pazartesi ve perşembe günleri *Meclisu'l-Hikme*'yi kâdî'l-kudâta gösterdikten sonra halifeye arz etmiştir. Halife gerekli gördüğü yerlerde düzeltme yaptıktan sonra defteri tekrar dâi'd-duâta vermiştir. Sonrasında dâi'd-duât, sarayın eyvanında kendisi için hazırlanan kürsüde önce erkeklere sonra kadınlara olmak üzere *Meclisu'l-Hikme*'yi okumuştur. Ayrıca dâi'd-duâtın bir diğer görevi ise, miktarı üç dirhem olan necva adlı mezhep vergisi toplamak ve halifeye ulaştırmak olmuştur.¹⁷⁹

Fâtımîlerdeki önemli devlet görevlilerinden biri de muhtesiptir. Kâhire'deki muhtesiplik görevi Cevher'in zamanında başlamıştır. Muhtesiplik görevine getirilen kişinin tayin kararı Kâhire'de bulunan merkez camilerinde okunmuş, görevinin nişanesi olarak sarık ve hil'at hediye edilmiştir. Muhtesibin görevi genel anlamıyla, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) kapsamında toplumun genel ahlakını ve kamu düzenini korumaktır. Muhtesipin hem Kâhire'de hem ülke genelinde naibleri bulunmuştur. Naibler onu temsilen gerekli denetimleri gerçekleştirirken muhtesip de bir gün Kâhire'de bir gün Fustat'da olmak üzere çeşitli camilerde halkın sorunlarını dinlemiş, kendi sorumluluk alanına giren davalara bakmıştır.¹⁸⁰

Çalışmamızda ismi geçen görevlilerden bir diğeri kurralardır. Kurraların sayısının ondan fazla olduğu aktarılmaktadır. Onların görevi halifenin meclislerinde, alaylarında veya törenlerinde, duruma uygun düşen ayetleri okumaktır. Örneğin halife Müstansır-Billâh, Bedr el-Cemâlî'yi vezir olarak tayin ettiğinde kurralar Âl-i İmrân suresinin 123. ayetini okumuştur. Ayetin Türkçe anlamı şöyledir: “Andolsun ki Allah size, zayıf ve çaresiz iken Bedir'de de yardım etmişti. Allah'a isyandan sakının ki şükretmiş olasınız.”¹⁸¹ Kurralar bu ayeti okuyarak halifenin atamasını desteklemiş ve hayırlı olacağını vurgulamıştır.¹⁸²

¹⁷⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 2/259; Makrîzî, *İttiâz*, 3/337; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/558.

¹⁸⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/558-559; Makrîzî, *İttiâz*, 1/117, 217; a.e., 3/342; Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Aralık 2022).

¹⁸¹ Bk. <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/al-i-imran-suresi-3/ayet-123/kuran-yolu-meali-5> Erişim tarihi, (13 Aralık 2022)

¹⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/560.

Burada bahsettiğimiz devlet görevlileri dışında çok sayıda kişi devlet işlerinde çalışmıştır. Biz çalışmamızın kapsamı açısından bu görevlilerin detaylarını vermeyeceğiz. Ancak devlet görevlilerin refah düzeyine ışık tutması bakımından maaşlarını aktaracağız. Halifenin en yakınlarında olan ve üstat olarak tabir edilen kişiler her ay yüz veya doksan dinar maaş almıştır. Halifenin resmi yazışmalarını yapan ve başkatip konumunda olan kişi her ay yüz elli dinar, başkatibin emrinde çalışan katipler ise aylık otuz dinar maaş almıştır. Halifeye kuran okumak, tarihi konuları anlatmak gibi vazifeleri olan bir görevli aylık yüz dinar, sahibu'l-bâb¹⁸³ yüz yirmi dinar maaş almıştır. Kâdı'l-kudât ve dâi'd-duât aylık yüz dinar, kurrarlar aylık on beş ile yirmi dinar, vaizler ve şairler aylık yirmi ile on dinar arasında maaş almıştır. Divan görevlilerinin maaşları aylık yetmiş dinar ile beş dinar arasında değişmiştir. Örneğin hazine ve maliye divanlarından olan divanu'n-nazarın başkanı aylık yetmiş dinar alırken, hazine ve maliye divanlarında çalışan bazı katipler aylık beş dinar almıştır. Kâhire valisinin hizmetinde çalışan bazı kimseler aylık elli dinar maaş almıştır. Meyve bahçelerinin, parkların ve özel mülklerin bekçiliğini yapan kişiler yirmi ile beş dinar arasında değişen ücretler almışlardır. Sarayda mutfak ve sofrâ işleri gibi hizmetlerde çalışan kimselerin aylıkları otuz ile on dinar arasında olmuştur. Sıbyan tabir edilen ve halifenin özel işleriyle ilgilenen, merasim ve alaylarda yanında bulunan kişilerin maaşları rütbelerine ve işlerine göre aylık elli ile beş dinar arasında değişmiştir.¹⁸⁴

Fâtımîler, devlet görevlilerine -özellikle üst düzeyde olanlara- büyük önem vermişlerdir. Onların kendilerini istikrarlı bir ortamda hissetmeleri ve müreffeh bir yaşam sürmeleri için çaba göstermişlerdir. Görevlilere verilen yüksek maaşların yanında, iş başlangıçlarında ve önemli günlerde çeşitli ikramiyeler, değerli elbiseler, binekler veya köleler hediye edilmiştir. Ayrıca onları manevi olarak onurlandırmak için çeşitli unvanlar vermişlerdir. Bu çabalar devlet çalışanlarının sosyal yaşantılarını ve refah düzeylerini yükselttiği gibi görevlerini düzenli ve verimli yapmalarını sağlamıştır. Keza devlet için çalışma azimlerini ve devlete bağlılıklarını da artırmıştır.¹⁸⁵

¹⁸³ Fâtımî sarayında vezire vekâlet eden görevli ve protokol sorumlusudur. Bk. Kucur, “Sâhibü'l-Bâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Aralık 2022).

¹⁸⁴ Detaylar için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, 3/340-341; Makrîzî, *Hıtat*, 2/277-279.

¹⁸⁵ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 123-124.

1.2.2. Halk Sınıfı

Bu başlık altında aktaracağımız kişiler Fâtımî toplumunun çoğunluğunu oluşturmuş ve genellikle Fustat şehrinde yaşamıştır. Onların Kâhire ile olan ilişkileri hava kararana kadar sürmüştür. Yatsı namazı kılındıktan sonra Fustat'daki evlerine geri dönmüşlerdir. Bunun sebebi Kâhire'nin halife ve ailesinin, ordunun ve seçkin devlet görevlilerinin yerleşmesi için inşa edilmiş bir şehir olmasıdır. Ancak bu durum Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelmesi ile değişmiştir. Bedr, gücü yetenlerin Kâhire'de bina inşa etmesine ve yaşamasına müsaade etmiştir.¹⁸⁶

1.2.2.1. Tüccarlar

Çağlar boyunca tüccarlar İslâm toplumunda önemli bir konuma sahip olmuştur. Ticaretin saygın bir meslek olması ve tüccarların, refah düzeyi yüksek bir yaşantıya sahip olmaları insanları ticarete ve tüccarlığa yöneltmiştir. Bununla birlikte Fâtımîlerin siyasi ve ekonomik politikaları, ayrıca sahip oldukları toprakların coğrafi konumu ticaretin önemini artırmıştır. Bu manada Mısır toprakları, bulunduğu konum itibarıyla Avrupa ve Bizans'a olan ticaretin kilit noktalarından biri olmuştur. Hem kara hem deniz olarak oldukça avantajlı konumda olan bu coğrafya, Fâtımî Devleti'nde ticaretin önemli bir yer tutmasını sağlamıştır. Keza Fâtımîler, Mısır'ın fethiyle elde ettikleri siyasi başarıyı devam ettirmek ve ekonomik gelişimi sağlamak için ticareti önemseyen ve teşvik eden bir politika benimsemiştir. Böylece Fâtımîler güçlenirken Irak ve Basra Körfezi'nde bir dizi sıkıntıyla uğraşmak zorunda kalan Abbâsî Devleti, ticaret merkezinin Irak ve Basra'dan İskenderiye, Fustat ve Kâhire'ye kaymasına mâni olamamış, ticaretin merkezinde bulunan tüccarlar hızla Mısır coğrafyasına akmaya başlamıştır.¹⁸⁷

Fâtımîler döneminde hızla gelişen uluslararası ticaretin merkezi hiç şüphesiz Fustat olmuştur. Bununla birlikte Kâhire'de de ticari faaliyetler yapılmıştır. Tüccarlar Fustat'tan Kâhire'ye dükkanlarını açmaya gitmiş ve yatsı namazı ile birlikte evlerine geri dönmüştür. Ancak zamanla Kâhire ve Fustat arasındaki bağlantı artmıştır. Özellikle Halife Âmir Biahkamillah ve veziri Me'mun el-Betâihî zamanında, Kâhire

¹⁸⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 2/205,210; Makrîzî, *a.e.*, 3/39,182; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fi Mısır*, 127.

¹⁸⁷ Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 298-299; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 133.

şehrinin kapıları ve surları yeniden inşa edilmiş; iki şehir arasındaki bağlantı geliştirilmiştir.¹⁸⁸

Kâhire şehrinde pek çok çarşı inşa edilmiştir. Bu çarşılar, içinde satılan ürüne göre tasnif edilmiş ve isimlendirilmiştir. Peynir çarşısı, elma ve hurma çarşısı, gem çarşısı,¹⁸⁹ balıkçılar çarşısı, yağ çarşısı gibi örnekler bu bağlamda zikredilebilir.¹⁹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, Kâhire'deki çarşılarda ortalama yirmi bin dükkan bulunduğunu, bunların kiralalarının iki ile on dinar arasında değiştiğini, ayrıca Kâhire'de bulunan dükkanların devlet malı olduğunu ve gelirlerinin halifeye ait olduğunu aktarmaktadır.¹⁹¹ Bunlara ilave olarak Tüccarlar için Kayâsîr denilen binalar yapılmıştır. Günümüzdeki pasajlara benzeyen bu yapıların içerisinde mescit, dükkanlar ve konaklama yerleri bulunmaktadır.¹⁹² Ayrıca Kâhire'ye dışarıdan gelen tüccarlar için konaklama yerleri ve iş merkezleri inşa edilmiştir. Bu bağlamda Me'mun el-Betâihî Irak ve Şam'dan gelen tüccarlar için Kâhire'de iş merkezi yaptırmıştır.¹⁹³

Fâtımî Devleti, tüccarların emniyetini ve istikrarlı bir ortamda ticari hayatın devamını sağlamak için gereken çabayı göstermiştir. Kâhire'de ortaya çıkan siyasi veya ekonomik kriz dönemlerinde hırsızlık ve yağma olaylarına karşı hemen müdahale etmiş¹⁹⁴ ve tüccarların güvenliğini kazanmıştır. Öyle ki dükkan sahipleri işyerlerini kapatmadan çeşitli yerlere gidebilmişlerdir. Yalnızca perdelerini kapatarak ya da dükkan kapılarının önüne bir odun bırakarak dükkanlarından ayrılmışlardır.¹⁹⁵

Fâtımîler tüccarlara sağladıkları istikrarlı ve özgür ortamın kötüye kullanılmaması için önlemler almışlardır. Halife Azîz-Billâh döneminden itibaren çarşı ve pazarlarda görevliler dolaştırılmış, onlar tarafından tutanaklar okunmuştur. Ölçü ve tartıda hile yapılmaması, aksi halde statüsü ne olursa olsun hile yapan esnafın cezalandırılacağı ilan edilmiştir.¹⁹⁶ Nitekim herhangi bir sebeple müşteriye

¹⁸⁸ Detaylar için bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 3/39,182; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 299-301.

¹⁸⁹ Burada gemler, deriden yapılmış dizginler ve malzemeler, ayrıca satılan malzemeleri boyayan ustalar bulunmaktadır. Bk. Makrîzî, *Hıtat*, 3/178.

¹⁹⁰ Makrîzî, *Hıtat*, 1/195-196; Makrîzî, *a.e.*, 2/227.

¹⁹¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 152.

¹⁹² Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 134-135.

¹⁹³ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 92;

¹⁹⁴ Bu duruma örnek olabilecek olaylar için bkz. çalışmamızın Slavlar başlığı s. 39; Makrîzî, *İttiâz*, 2/170; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 135.

¹⁹⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 180.

¹⁹⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 1/280.

aldattığı tespit edilen satıcı deveye bindirilir ve eline bir zil verilerek şehrin sokaklarda gezdirilir, zili çalarak; “Ben yalan söyledim, o yüzden bu cezaya layık oldum, bu cezayı çekiyorum. Yalan söyleyenin cezası budur” şeklinde bağırması sağlanıp etrafa teşhir edilmiştir.¹⁹⁷

Fâtımî Devleti’nin himayesinde ticaretini gerçekleştiren tüccarlar büyük kazançlar elde etmişlerdir. Öyle ki Halife Müstansır-Billâh, Nil Nehri’nin yeterli miktarda taşma seviyesine ulaşmamasından dolayı ekonominin bozulduğu, temel gıdalar pahalılaştığı bir dönemde, vezirine bu durumdan ötürü endişe duyduğunu söylemiştir. Bunun üzerine vezir, Hristiyan bir tüccarı yanına çağırarak durumu iletmış ve borç olarak veya parasıyla ne kadar erzak temin edebileceğini sormuştur. Tüccar, tüm Mısır¹⁹⁸ halkını altı yıl doyurabilecek erzaka sahip olduğunu vezire iletmıştır.¹⁹⁹ Bu rivayet, içerisinde abartı unsurları barındırsa da Fâtımîler dönemindeki tüccarların zenginliklerini gösterdiği gibi onların, bu derece zenginliğe sahip olabilmesinin temel şartlarından olan ekonomik istikrar ortamına da ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak tüccarlık, İslâm toplumlarında uzun yıllardır tercih edilen bir meslek olmuştur. Onlar İslâm toplumunda saygın ve itibarlı bir konuma sahip olmuştur. Bu durum Fâtımî devlet ve toplum yapısında da aynı şekilde devam etmiştir. Tüccarlar ile devletin üst kademe yöneticileri arasındaki alışveriş ve özel arz talep durumları, bu iki kesimin ilişkilerini iyi yönde geliştirmiştir. Bu sayede tüccarlar özgür, istikrarlı ve güvenli bir ortamda hem ticari hem sosyal hayatlarını sürdürmüşlerdir.²⁰⁰ Ancak Halife Müstansır-Billâh zamanındaki kaos ortamından²⁰¹ tüccarlar da etkilenmiştir. Güvensiz ve istikrarsız gidişat sebebiyle Kâhire’yi terk eden tüccarlar, Bedr el-Cemâlî’nin Kâhire’ye gelmesi, huzur ve güven ortamını yeniden tesis etmesiyle birlikte şehre geri dönmüştür.²⁰²

¹⁹⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 173; Mâcid, *Zuhûru’l-Hilâfe*, 302.

¹⁹⁸ Nâsır-ı Hüsrev burada Kâhire ve Fustat şehirlerini kastetmiş olmalıdır.

¹⁹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 175-176.

²⁰⁰ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 137-138; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 160.

²⁰¹ Detaylar için bkz. Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *el-İğâsetü’l-Ümme bi Keşfi’l-Ğimme*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade - Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal (Mısır: Mektebetü’l-Arab, 1940), 24-28.

²⁰² Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, 70.

1.2.2.2. Dar Gelirliler

Fâtımîlerin zenginliğine ve ülkenin ekonomik refahına rağmen Kâhire şehri dar gelirli kimselerden yoksun olmamıştır. Bu kimselerin sayısı ve yoksulluk düzeyi, devletin ekonomik koşullarına göre değişmiştir. Örneğin Müstansır-Billâh'ın halifelik döneminin ilk zamanlarında devletin ekonomik refahı yüksek olduğundan dar gelirli kimselerin durumu düzelmiş, şehirdeki yoksul kimselerin sayısında düşüş yaşanmıştır.²⁰³ Ancak yine aynı halife döneminde Nil Nehri'nin uzun yıllar boyunca düzensiz taşmasından kaynaklı olarak kıtlık yaşanmıştır. Bizzat halifenin de dahil olduğu pek çok insan bu kıtlıktan etkilenmiştir.²⁰⁴

Fâtımî ekonomisinde Nil Nehri büyük önem taşımıştır. Nehrin yeterli seviyeye yükselmemesi, Kâhire'de ve Mısır genelinde kıtlığa sebep olmuştur. Tarım arazileri için gerekli su bulunamayınca toprak ekilemez hale gelmiştir. Bu sebeple temel gıdalara ulaşmak zorlaşmış ve fiyatlar yükselmiştir. Daha önceki sayfalarda zikredildiği gibi devletin iyi yönetilmemesi de kıtlıkla boğuşan ülkenin durumunu daha da kötüleştirmiştir.²⁰⁵ Devlet ekonomisinin istikrarsızlığı ve kötüye gitmesi Fâtımî toplumundaki dar gelirli kimselerin durumunun kötüleşmesine sebep olmuştur.

Fâtımî toplumunda yaşamını sürdüren dar gelirli sınıf için oluşturulmuş sistemli bir sosyal yardım kurumunun varlığıyla ilgili verilere ulaşamadık. Ancak önemli günler münasebetiyle yapılan bazı törenlerde veya gezi ve dinlenme amaçlı saraydan çıkıldığında, alayın geçiş güzergahı üzerindeki yolların kenarlarına dizilen yoksul kimselere bağışlar yapılmıştır. Bu amaçla görevlendirilmiş olan kişiler, geçit törenlerinde infak sandıklarını taşımışlar, halife infak etmek istediğinde sandıktan yardım dağıtmışlardır.²⁰⁶

Ramazan ayında dar gelirli kimseler için bolca hayır yapılmıştır. Onların faydalanması için saray mutfağında büyük miktarda ve çok çeşitli yemekler hazırlanmış ve sofralar kurulmuştur.²⁰⁷ Ayrıca Fâtımî ramazanlarının önemli

²⁰³ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 144; Ayrıca bu dönemde Fâtımîlerin zenginliklerinin ve refah düzeyinin detayları için bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 166-180.

²⁰⁴ Bk. Çalışmamızın *Ermeniler* başlığı. Ayrıca detaylar için bkz. Makrîzî, *el-İğâsetü'l-Ümme*, s. 24-28.

²⁰⁵ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 301.

²⁰⁶ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 161.

²⁰⁷ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 146.

kültürlerinden biri olan cuma günü etkinliklerinden, dar gelirli kimseler faydalanmıştır. Fâtımîler Muiz-Lidînullâh döneminden Âdid-Lidînullah zamanına kadar hemen her halife döneminde ramazan aylarında, üç hafta boyunca cuma günleri etkinlik düzenlemiş, bir hafta dinlenmiştir. Etkinlik düzenlenen cuma günlerinde, cuma namazı için saraydan camiye kadar geçiş töreni düzenleyen halifeler, bu alaylar sırasında bolca sadaka dağıtmıştır.²⁰⁸

Ayrıca bazı dönemlerde halifelerin bizzat halkın sorunlarıyla ilgilendiği ve halkın doğrudan halifeyle görüşüp sıkıntılarını aktarabildiği zamanlar olmuştur. Çoğunlukla sakife olarak isimlendirilen mevkide gerçekleştirilen bu görüşmelerde halkın genel şikâyeti ve düzeltilmesini istedikleri ana konuları fiyatların pahalılığı ve ekmeklerin kalitesizliği oluşturmuştur. Keza bazı halifeler tebdil-i kıyafet ile halkın arasına karışmış ve onların ihtiyaçlarını gidermiştir. Örneğin Halife Hâkim-Biemrillâh, genelde dar gelirli ailelerin yaşadığı Kurâfe'ye bir gece ziyareti gerçekleştirmiştir. Kurâfe'yi dolaşan halife bol miktarda sadaka dağıtıp pek çok dar gelirli ailenin ihtiyaçlarını gidermiştir.²⁰⁹

Hâkim-Biemrillâh'ın Fâtımî halifeleri içinde yoksul kesime en çok önem verenlerden biri olduğu söylenilebilir. Onun dönemi, dar gelirli kimseler için çokça bağış yapılan bir dönem olmuştur. Bu manada Hâkim-Biemrillâh , camilerde yaşayan dar gelirli ve düşkün kimseleri tespit ettirip maaş bağlatmış, ayrıca onlar için erzak yardımı sağlamıştır.²¹⁰

Dar gelirli kişi ve ailelerin geçim sıkıntılarına geçici de olsa çözüm olma açısından toplumun önde gelen kişilerinin yaptıkları yardımlar veya düzenledikleri yardım etkinlikleri de zikredilebilir. Örneğin Cevher Mısır'ı fethettiğinde uzun zamandır süregelen bir kıtlık yaşandığını görmüştür. Bu soruna acil ve kısmi bir çözüm üretmek isteyen Cevher, adamlarına çağrıda bulunarak ellerinde bulundurdıkları yiyecekleri getirmelerini ve getirilen yardımların bir araya toplanmasını istemiştir. Toplanan temel gıda malzemeleri Şerif Ebu Ca'fer Müslim'in evine getirilmiş ve burada bulunan ihtiyaç sahiplerine dağılması sağlanmıştır.²¹¹

²⁰⁸ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/402-403; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 146.

²⁰⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/74, 102.

²¹⁰ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/223.

²¹¹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/126.

Sonuç itibariyle Fâtımî toplumunda dar gelirli kişilerin yaşam standartları toplumun diğer kesimlerine göre daha alt seviyede ve sıkıntılı olmuştur. Onların yaşamlarını kolaylaştıracak devlet merkezli ve sistemli bir sosyal yardım mekanizması oluşturulmamıştır. Bununla birlikte dönemsel etkinlik ve çözümlerle dar gelirli kimselerin refah düzeyleri artmıştır. Ayrıca ülke ekonomisinin istikrarlı olduğu ve Nil Nehri'nin düzenli seyrettiği zamanlarda genel refah düzeyinin artması dar gelirli kimselerin durumlarına olumlu etkide bulunmuştur.

1.2.2.3. Köleler

Dünya tarihinde köleliğin başlangıcı çok eskilere gitmektedir. Antik Mısır medeniyetinde köleliğin tarihi söz konusu olduğunda arkeolojik kazılarda elde edilen, elleri arkadan bağlı esir heykelleri delil olarak kullanılmakta; bu çerçevede Eski Mısır'da köleliğin M.Ö. 4.000 dolaylarına kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Bu dönemdeki kölelerin, erkek veya kadın fark etmeksizin saçlarının kazınmış olmasıyla dikkat çektiği aktarılmaktadır.²¹² Hem Antik Mısır dönemi hem de pek çok dönem için savaş esirleri köleliğin en önemli kaynağını oluşturmuştur. Bunun dışında çeşitli kabile ve kavimlerden kaçırılan kimseler, kendi akrabaları tarafından köle olarak satılanlar ve işledikleri suçlara veya borçlarına karşı köleleştirilen insanlar olmuştur.²¹³

İslâm dininin ortaya çıktığı dönemde Arabistan'da, civarındaki coğrafyalarda ve devletlerde kölelik sistemi yaygındır. Köle ve hürlerin sosyal statülerini keskin çizgilerle ayıran toplumsal bir yapı mevcuttur. Nitekim İslâmiyet, eski çağlardan beri devam eden ve hali hazırdaki devlet ve toplum yapısında yerleşmiş bulunan köleliği tek taraflı ve kesin yargılarla yasaklama yoluna gitmemiştir.²¹⁴ Bu nedenle, İslâm dinini benimseyen devletlerin toplumsal yapılanmasında kölelik sistemi devam etmiştir.

Çağdaşı olan devletlerde olduğu gibi Fâtımî toplumunda da köleler bulunmuştur. Kölelerin sayısı ülkenin refah duruma göre değişiklik göstermiştir.

²¹² Ali Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 18.

²¹³ Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, 18; Aydın Mehmet Âkif - Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Aralık 2022); Ali Abdu'l-Wahid Wafi - Kemal Işık, "İslâmiyete Göre Kölelik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1961), 208.

²¹⁴ Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, 26; Mehmet Âkif - Hamîdullah, "Köle" (Erişim 21 Aralık 2022); Wafi - Işık, "İslâmiyete Göre Kölelik", 209.

Ekonomik durumun güzel ve istikrarlı olduğu dönemlerde kölelerin kullanımı artmış; halifelerin sarayları, bakanların, şehzadelerin, ileri gelen kimselerin ve zenginlerin köşklerinde çok sayıda köle bulunmuştur. Bu çerçevede Hâkim-Biemrillâh halifelîge geçtiği zaman sarayda kullanılan köle ve cariyelerin sayısı on bini bulmuştur. Hâkim, veziri İbn Ammar'ın aracılığıyla köle ve cariyelerin bir kısmını azat etmiş, bazılarını sevdiği kişilere hediye etmiştir. Keza Halife Zâhir'in iki bin altı yüzden fazla cariyesi olduğu aktarılmaktadır.²¹⁵ Aynı şekilde son Fâtımî halifesi Âdid-Lidînillah'ın çok sayıda köle ve cariyesinin olduğu rivayet edilmektedir. Selâhaddîn-i Eyyûbî 1171 yılında Fâtımî Devleti'nin kontrolünü tamamen ele geçirip sarayı tasfiye ettiğinde içeriden yaklaşık on iki bin kişi çıkarılmıştır. Bu kişilerden halife, ailesi ve akrabalarının dışında kalanların, sarayda bulunan köle ve cariyeler olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶

Fâtımî veziri Ya'kub b. Killis'in hizmetinde dört bin kadar kölesi olduğu rivayet edilmektedir.²¹⁷ Azîz-Billâh'ın kızı ve Hâkim-Biemrillâh'ın kız kardeşi Sittü'l-Mülk'ün bin beş yüz tanesi henüz çocuk olan sekiz bin cariyesi olduğu aktarılmıştır.²¹⁸ Benzer şekilde Hâkim-Biemrillâh'ın kızı Sittü'l-Mısır'ın ölümünden sonra geriye sekiz bin cariyeye bıraktığı rivayet edilmiştir.²¹⁹ Vezir Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin ölümünden sonra sayılan malları arasında altmış beş tanesi odalık olmak üzere sekiz yüz cariyesi olduğu aktarılmıştır. Odalıklarının her birinin kendine özel odaları, altın, gümüş ve değerli mücevherlerden oluşan eşyaları ve çok sayıda kıyafetleri bulunduğu kaydedilmiştir. Keza el-Adanî el-Müslümanî olarak tanınan zengin bir Fâtımî sakini, öldüğünde arkasında yüklü bir servet bırakmıştır. Bu servetin içerisinde çok sayıda Rum köle ve sayıları yetmişe ulaşan hizmetçi cariyeye yer almıştır. Zengin devlet adamları ve tüccarların dışında ortalama bir maddi duruma sahip olan aileler de köle ve cariyeye sahibi olmuştur. Bu aileler çoğunlukla evin kadınına günlük işlerinde yardım etmesi için bir veya iki tane hizmetçi cariyeye edinmiştir.²²⁰

²¹⁵ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 148-149.

²¹⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 2/247, 449.

²¹⁷ İbn Sayrafî, *Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vizâre*, 52; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/472.

²¹⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/378; Makrîzî, *a.e.*, 4/268.

²¹⁹ Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/192.

²²⁰ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 150.

Fâtımî toplumunda yer alan köle ve cariyelerin alım-satım işlemlerinin gerçekleştirilmesi için Kâhire’de bir köle pazarı kurulmuştur.²²¹ Hâkim-Biemrillâh zamanına kadar, köle ve cariyeler aynı gün pazarda satılabilmiş, her kesimden insanın pazara girmesi, gezip dolaşması ve köleleri görmesi serbest olmuştur. Ancak Hâkim döneminde köle pazarına yalnızca alıcı ve satıcıların girebileceği ile edilmiştir. Ayrıca pazarda bir gün cariyeye bir gün köle satılması kararlaştırılmıştır.²²² Köle ve cariyelerin fiyatları yüz dinardan bin dinara kadar çeşitlilik göstermiştir.²²³

Fâtımî Devleti’ndeki köleler çeşitli kaynaklardan beslenerek toplumsal yapıya dahil olmuştur. Bu kaynakları sıralayacak olursak ticaret yoluyla getirilen köleler önemli yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan savaşlar sonucunda pek çok esir edinilmiş, bu esirler kölelik için önemli bir kaynak oluşturmıştır. Keza Fâtımî halifelerine, diğer ülkelerin emirlerinden ve krallarından yüklü miktarda hediyeler gelmiştir. Bu hediyelerin içeriğinde, dönemin örfüne uygun olarak çok sayıda köle ve cariyeye yer almıştır.²²⁴ Köle sağlanan bu kaynaklara ilave olarak anlaşma yoluyla gelen Nûbeli köleleri de eklememiz gerekmektedir. Mısır valisi Sa’d b. Ebî Serh tarafından yapılan anlaşma sebebiyle Nûbe, cizye karşılığı olmak üzere her yıl düzenli olarak üç yüz altmış adet köle göndermekle yükümlü olmuştur.²²⁵

Farklı ırklardan meydana gelse de büyük çoğunluğunu Sudanlıların²²⁶ oluşturduğu Kâhire toplumunda yer alan kölelerin, sosyo-politik anlamda etkin oldukları zaman dilimleri yaşanmıştır. Özellikle Hâkim-Biemrillâh, Zâhir ve Müstansır-Billâh dönemlerinde siyasi ve sosyal hayatta etkinlik göstermişlerdir. Birçok isyan ve yağma girişiminde bulunmuşlar, sarayda ayaklanma çıkartmışlar ve yukarıda aktarılan halifeler döneminde yaşanan iç çatışmalarda etkin olarak rol almışlardır. Bu süreç araştırmanın önceki sayfalarında²²⁷ detaylı bir şekilde aktarıldığından burada tekrar üzerinde durulmayacaktır.

Sosyal statü ve yaşam standartları açısından köle ve cariyelerin konumları alt seviyelerde olmakla beraber, onları satın alan efendilerinin konumları ve kendilerinin bireysel meziyetlerine göre sosyal statüleri değişkenlik göstermiştir. Örneğin Halife

²²¹ Makrîzî, *Hıtat*, 3/85.

²²² Makrîzî, *İttiâz*, 2/76.

²²³ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/472.

²²⁴ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 151.

²²⁵ Nebi Bozkurt, “Nûbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Temmuz 2022).

²²⁶ Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 162.

²²⁷ Bk. Çalışmamızın *Slavlar*” ve *Sudanlılar* başlığı.

Muiz-Lidînillah'ın oğlu Abdullah'ın cariyesi Ayşe, halifenin oğlunun cariyesi olması sebebiyle rahat bir yaşam sürmüştür. Hatta öldüğü zaman geriye dört yüz bin dinar varlık bırakmıştır. Her ne kadar İslâm hukukuna göre köle ve cariyelerin mal sahibi olmaları uygun görülmemişse de Fâtımîler onların mal sahibi olmaları, şahitlik yapmaları ve mülk alım-satımı yapmalarına müsaade etmişlerdir.²²⁸

1.2.3. Kadınların Sosyal Hayattaki Rolü

Fâtımîler döneminde Kâhire'de hayat sürmüş kadınları -genel olarak- iki ana başlık altında inceleyebiliriz. Bunlardan ilki sarayda yaşam süren ve bizim saray kadınları olarak ele alacağımız kısımdır. İkinci kısım ise Kâhire'nin sosyal yaşantısında aktif bir şekilde yer alan ve genel halk kitlesine dahil olan kadınlardır. Bu kısmı ise Kâhire kadınları olarak ele alacağız.

1.2.3.1. Saray Kadınları

Saray kadınları ile kastettiğimiz kişiler halifelerin eşleri, kızları, kız kardeşleri ve cariyeleri gibi sarayda yaşayan kadınlardır. Saray kadınları devletin kendilerine sunduğu lüks imkanlar sayesinde rahat bir hayat sürmekte ve saygın bir konumda bulunmakta, bu yönleriyle toplumdaki diğer kadınlardan ayrılmaktadır.

Fâtımî saraylarında çok sayıda kadın bulunmaktadır. Bunun sebeplerinden birisi halifeler ve diğer saray ehli kimselerin arasında çok eşliliğin yaygın olmasıdır. Aslında Fâtımîlerin Kâhire'deki ilk halifesi Muiz-Lidînillah tek evlilik yapmış ve saray ehli tebasına da bu yönde tavsiyede bulunmuştur²²⁹ fakat kendisinden sonra bu tavsiyeye uyulduğunu söylemek zordur. Fâtımî saraylarındaki kadın nüfusunun kaynaklarından bir diğeri -çalışmamızın önceki başlıklarında detaylarını aktardığımız üzere²³⁰- oldukça fazla cariyedir.²³¹

Saray ehli kadınların kendilerine özel hizmetçileri bulunmuştur. Örneğin Halife Azîz-Bilâh'ın kızı Sittü'l-Mülk'ün "Kayseriyye" adında bir hizmetçi grubu vardır. Bu grup devamlı Sittü'l-Mülk'ün yanında bulunmuş, onunla birlikte gittiği

²²⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2/173.

²²⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/96; Makrîzî, *Hutat*, 2/187; Çubukçu, "Muiz-Lidînillah".

²³⁰ Bk. Çalışmamızın *Halife ve Ailesi, Vezirler ve Köleler* başlıkları. Ayrıca Fâtımî saraylarındaki cariyelerin nüfusu için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, 3/69-70; Makrîzî, *Hutat*, 2/378; Makrîzî, *a.e.*, 4/268; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/192; İbn Sayrafî, *Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vizâre*, 52; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 148-150; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/472; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fî'l-Mısır*, 247.

²³¹ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 162.

hemen her yere gidip hizmet etmiştir.²³² Ayrıca genel olarak tüm saray kadınlarının işleriyle ilgilenen görevliler de vardır. Bu görevlilerin başında Zimâmu'l-Kasr olarak adlandırılan kimse yer almaktadır. Zimâmu'l-Kasr'ın dört tane yardımcısı bulunmaktadır. Zimâmu'l-Kasr ve görevliler genel anlamda saray kadınlarının işlerine yardım ettikleri gibi vefat eden kadınlar olduğunda halifeye bildirmiş; yıkanması, kefenlenmesi ve Türbetü'z-Za'feran'a defnedilmesi işleriyle ilgilenmiştir.²³³

Fâtımî saray kadınlarının tedavileriyle ilgilenen özel doktorlar bulunmaktadır. Makrîzî bu doktorları “Saray Kadınlarının ve Saray Çevresinin Özel Doktorları” olarak isimlendirmektedir.²³⁴ Kadınların sağlıkları için gerekli ilaçlar bu saray doktorlarının gözetiminde Hazâniü's-Şarap'tan dağıtılmıştır.²³⁵

Saray kadınlarının pek çoğu sabit maaşa bağlanmıştır. Maaşlara ilave olarak çeşitli etkinlikler vesilesiyle (örneğin hicri yılbaşı kutlamaları) kendilerine paralar dağıtılmıştır. Ayrıca devletin pek çok imkanından geniş biçimde faydalanmışlardır. Bu manada hazineden misk, gül suyu gibi çeşitli ürünler edinmişler, saray mutfağındaki yiyecek ve içecekten bolca yararlanmışlardır. Keza Dâru'l-Kisve'den (Kıyafet Evi) yazlık ve kışlık olarak elbiseler edindikleri gibi kurban ve ramazan bayramları ile halicin açılış gününe özel olarak çeşitli kıyafetleri kullanmışlardır.²³⁶

Fâtımî saray kadınları genel anlamda lüks bir yaşam sürmüşler ve büyük servetlere sahip olmuşlardır. Nitekim Muiz-Lidînillah'ın kızı Seyyide Raşîde 1046 yılında vefat ettiğinde arkasında bir milyon yedi yüz bin dinar değerinde servet bırakmıştır. Seyyide Raşîde ile aynı yılda ölen Muiz-Lidînillah'ın bir diğer kızı Seyyide Abde de arkasında büyük bir servet bırakmıştır.²³⁷ Keza Halife Hâkim-Biemrillâh'ın kızı Sittü'l-Mısr, iktalarından yılda elli bin dinar gelir elde etmiştir. Vefat ettiğinde arkasında geniş bir servet bırakmıştır.²³⁸

Fâtımî saraylarındaki kadınlar sahip oldukları rahat yaşam ve geniş servetlerinin yanında kendilerini halkın geneline mensup olan kadınlardan ayıran

²³² Makrîzî, *Hıtat*, 2/377.

²³³ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısr*, 163.

²³⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 2/310.

²³⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/569.

²³⁶ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısr*, 164.

²³⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 2/301; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/193; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fî'l-Mısr*, 244.

²³⁸ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/192; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fî'l-Mısr*, 247.

çeşitli unvanlara sahip olmuşlardır. Örneğin halifelerin eşleri ve kadın akrabaları için “Seyyide” unvanı kullanılmıştır. Bu unvan bazen özelleştirilip belirli bir halifenin eşini tarih etmek için de kullanılmıştır. Örnek olarak “Seyyidetü’l-Muiziyye”²³⁹ ve “Seyyidetü’l-Azîziyye”²⁴⁰ kullanımları zikredilebilir. Ayrıca halifenin eşleri veya kızlarının birden fazla unvan kullandığı da olmuştur. Örneğin Halife Müstansır-Billâh’ın annesi ve Halife Zâhir’in eşi için “Celîle” unvanı ile kullanıldığı gibi “Seyyidetü’l-Melîke” unvanı da kullanılmıştır. Benzer şekilde Halife Zâhir’in kızı “es-Seyyidetü ve’t-Tâhîratü ve’s-Şerîfetü ve’l-Melîketü ve’l-Kerîmetü ve’r-Rahîme”, Halife Müsta’li’nin annesi “el-Melîketü ve’l-Kerîmetü ve’r-Rahîme” unvanlarını kullanmışlardır.²⁴¹

Fâtımî saray ehli kadınlarının bazıları resmi yazışmalarda tıpkı halifeler gibi kendilerine özel mühürler ve alametler kullanmışlardır. Bu mühürlerin ve alametlerin kullanım şekli ise besmeleden sonra olmuştur. Örneğin Halife Zâhir’in kızı ve Halife Müstansır-Billâh’ın kız kardeşi yazışmalarında “el-hamdu lillâhi veliyyi külli ni’metin”, Halife Müsta’li’nin annesi “el-hamdu lillâhi alâ ni’metin” mühürlerini kullanmışlardır.²⁴²

Saray ehli kadınlar pek çok mimari eser yaptırarak Kâhire’de kendi izlerini bırakmışlardır. Bu manada Halife Muiz-Lidînillah’ın eşi ve Halife Azîz-Billâh’ın annesi Seyyide Tağrîd kendi parasıyla Kurâfe’de bir saray inşa ettirmiştir. Sarayın avlusuna da bir bahçe, su kuyusu ve Kurâfe adında bir cami yaptırmıştır.²⁴³ Bu mekan Halife Azîz-Billâh dönemi ve sorasında mesire alanı olarak kullanılmıştır.²⁴⁴ Aynı şekilde Halife Âmir-Biahkâmillâh’ın eşi Sittü’l-Kasr da çeşitli mimari eserlerin inşa edilmesine vesile olmuştur. Bu manada Kurâfetu’s-Suğra denilen mevkinin doğu tarafına Endülüs adında bir mescit inşa ettirmiştir.²⁴⁵ Bu camiye ek olarak dul kadınlar ve ibadet ehli yaşlı kadınlar için bir konak yaptırmıştır. Ayrıca Sittü’l-

²³⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/125.

²⁴⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 1/271; Makrîzî, *Hıtat*, 2/237.

²⁴¹ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 167.

²⁴² Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 167-168.

²⁴³ Makrîzî, *Hıtat*, 2/429; Makrîzî, a.e, 4/344-345.

²⁴⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 2/426.

²⁴⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 4/333.

Kasr'ın çok yardımsever olduğu, fakir kimselere çokça yardım ettiği de aktarılmıştır.²⁴⁶

Saray kadınları cami, park ve bahçe gibi hayır işlerinin yanında birçok su havuzu ve çeşme yaptırmışlardır. Örneğin Halife Muiz-Lidînillah'ın kızı ve Halife Hâkim-Biemrillâh'ın halası Kurâfe bölgesinde halkın faydalanması için bir su havuzu yaptırmıştır.²⁴⁷ Benzer şekilde Halife Zâhir'in eşi²⁴⁸ Seyyide Rasad da Kasru'l-Kurâfe civarında bir su havuzu inşa ettirmiştir.²⁴⁹

Netice itibariyle sarayda yaşam süren kadınların hayat şartlarının halkın geneline göre çok daha rahat ve lüks olduğu söylenilebilir. Hem sabit maddi gelirlerinin olması hem sarayın yiyecek, içecek ve barınma gibi imkanlarından faydalanmaları hem de halifeye yakınlıklarına göre çeşitli unvanlara sahip olup manevi saygı görmeleri saray kadınlarının genel manada refah bir hayat sürdüğünü göstermektedir. Bununla birlikte saray yaşamının kendine has kurallarının kadınları büyük oranda saray yaşamıyla yetinmeye mecbur bıraktığı, bu manada kendi sınıfsal yapılarının sosyal yaşantılarını kısıtladığı da söylenebilir.

1.2.3.2. Kâhire Kadınları

Kâhire kadınları Fâtımî toplumunun çoğunluğunu oluşturan genel halk kitlesine mensup olmuştur. Bu manada saray kadınlarının sahip oldukları pek çok imkandan mahrum olmakla beraber katı kurallara maruz kalmayıp özgür bir yaşam sürme noktasında daha avantajlı bir konumda olmuşlardır. Nitekim Kâhire şehrinin gündelik yaşamında aktif bir şekilde yer almışlardır.²⁵⁰

Kaynaklar Kâhire toplumundaki kadınların özel hayatları ve iş yaşantıları açısından doyurucu bilgiler vermese de onların aile içerisinde ev hanımı olarak gündelik işlerle uğraştığı açıktır.²⁵¹ Bununla birlikte Kâhire toplumunda kadınlar nispeten özgür bir yaşama sahip olmuşlardır. Nitekim sahip oldukları özgürlüğü

²⁴⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 4/333-334.

²⁴⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 4/354-55.

²⁴⁸ Makrîzî Kasru'l-Kurâfe havuzunu anlatırken Seyyide Rasad için Halife Zâhir'in annesi demektedir. Fakat biz burada bir karışıklık olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim çalışmamızın *Sudanlılar* başlığında da zikrettiğimiz gibi Seyyide Rasad Halife Zâhir'in annesi değil eşidir. Halife Müstansır-Billâh'ın ise annesidir.

²⁴⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/355.

²⁵⁰ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 178.

²⁵¹ Muhammed Ahmed Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü ve's-Sakâfiyyetü fî'd-Devleti'l-Fâtumiyyeti fî'l-Mağrib ve Mısır* (Şendî Üniversitesi, 2019), 104.

çalışma hayatında eşlerine yardımcı olmak için kullanmışlar ve geçim sıkıntısı çeken ailelerde evin geçimini sağlamaya destek olmuşlardır. Ailelerinin geçimlerine yardımcı olan kadınların yanında boşanmış veya dul kadınların bir kısmı da evlerinde oturup sadaka beklemek yerine çalışma hayatına katılabilme özgürlüğünden faydalanıp geçimlerini sağlamak için çalışmıştır. Bu manada kadınlar, hamalarda bellâne (kadın tellak) veya elbise ve ayakkabı bekçisi olarak çalışmışlardır.²⁵² Ayrıca kadın cenazelerinin yıkanması, ebelik ve mâşıta (kadın kuaförlüğü) mesleklerini icra etmişlerdir.²⁵³

Kâhire kadınlarının yaptığı bir diğer meslek ağlayıcılıktır. Bu meslek ölen kişinin cenazesinde ve çeşitli yas zamanlarında ölünün arkasından ağıtlar yakıp ağlanılarak icra edilmiştir.²⁵⁴ Ayrıca şarkıcılığı meslek edinen kadınlar da olmuştur. Hâkim-Biemrillâh tarafından bir dönem kadınların şarkı ve ilahi söylemeleri yasaklansa da Fâtımî Devleti'nin genelinde serbest olmuştur.²⁵⁵

Kâhire kadınlarının icra ettiği bir başka meslek de bohçacılıktır. Kadın satıcılar evleri dolaşıp çeşitli ürünleri yine kadın olan müşterilerine teşhir etmiştir. Kâhire'de bohçacılık mesleği iyi gelir getiren bir meslek olmuştur. Nitekim bohçacılık yapan ve “Vahşiyye” ismiyle ün salmış bir kadın büyük bir servete sahip olmuştur. Ayrıca sınırlı da olsa Kâhireli kadınlar arasında ticari faaliyetlerle uğraşanlar da olmuştur. Bu kadınlar genelde iplik ve elbise ticari yapmıştır.²⁵⁶

Kâhire'deki bazı kadınların ellerinde sermayeleri bulunuyor ve sermayelerini kullanarak maddi gelir elde ediyordu. Örneğin bir kadının elinde sakaların su taşımakta kullandığı testilerden beş bin tane su testisi vardı. Kadın su testilerini - süreleri dolduktan sonra sağlam getirmek şartıyla- aylık bir dirhem karşılığında kiraya vererek iyi bir gelir elde ediyordu.²⁵⁷

Çalışamayan yaşlı ve dul kadınlar ile reşit olmayan küçüklerin durumu ise saray kadınları tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır. Nitekim Halife Âmir'in eşi bu

²⁵² Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 178.

²⁵³ Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 104.

²⁵⁴ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 179.

²⁵⁵ Makrîzî, *İttiâz*, 2/95; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 179. Fâtımîlerdeki en meşhur şarkıcılardan birisi Tabbâle'dir. Bkz. Çalışmamızın *Müzik ve Gösteri* başlığı.

²⁵⁶ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 180.

²⁵⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 172.

durumdaki kadınlar için Kasru'n-Nâfi isminde özel bir saray yaptırmıştır. Muhtaç durumdaki kadınlar bu özel saraydan ihtiyaçlarını karşılamıştır.²⁵⁸

Kâhireli kadınlar içerisinde ilim sahibi olan ve diğer kadınlara örnek olup rehberlik eden kadınlar olmuştur. Örneğin Ümmü'l-Hayr unvanı ile meşhur olmuş bir kadın Amr b. el-Âs Camisi'nde kadınlar için vaaz meclisleri düzenlemiştir.²⁵⁹ İlim ehli bir diğer kadın Ümmü'l-Vâhid olarak ün salmıştır. İbadet ve takva sahibi olan kadın Şafîî fıkhi, kıraat ve gramer konularında bilge bir kişidir.²⁶⁰ Bilgin kadınlardan bir diğeri de Fâtıma bint Hasan'dır. Yetenekli bir hattat olan Fâtıma, Fâtımî Devleti adına Bizans İmparatoruna bir ateşkes mektubu da yazmıştır.²⁶¹

Kâhire'de kadınları sosyal hayatlarında korumayı hedefleyen bir takım toplumsal kurallar belirlenmiştir. Bu cümleden olarak bir erkeğin mahremi olmayan bir kadınla caddede veya başka bir mekanda yalnız kalması yasaklanmıştır. Toplumun ahlakını ve kamu düzenini korumakla görevli olan Muhtesip, hamamlar, dokuma ve keten çarşısı ve Nil Nehri'nin kıyısı gibi kadınların toplu halde bulundukları yerleri denetlemiş ve erkeklerin alım satım işleri dışında kadınlarla yalnız kalmalarını engellemiştir.²⁶²

Fâtımî Devleti'nde kadınların üstlendiği önemi rollerden biri, bazı zamanlarda halkın şikayetlerini halifelere ulaştırmak için aracı konumunda olmaları,²⁶³ sıkıntılı dönemlerde toplumsal bilinci uyandırma ve yönetimi sorunlarının çözümü noktasında harekete geçirmede ateşleyici bir unsur olmalarıdır. Bu manada örneklik teşkil eden bir olay Müstansır-Billâh döneminde büyük kıtlığın (eş-şiddetü'l-uzmâ) yaşandığı zamanda gerçekleşmiştir. Kâhire'de yaşayan bir kadın kıtlık dolayısıyla erzak bulmakta zorlanıyor, bulduğu erzaklar da çok pahalı oluyordu. Kadın bir gün, son çare olarak bin dinar değerindeki gerdanlığını satmak için Kâhire ve Fustat pazarlarında uzun süre dolaştı fakat kimse gerdanlığı almak istemedi. En sonunda bir un satıcısı bir torba una karşılık gerdanlığı almayı kabul etti. Kadın bir miktar un karşılığında, unu evine kadar taşımaları için

²⁵⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/289; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 104.

²⁵⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/340; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 181; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 104.

²⁶⁰ Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/152.

²⁶¹ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 181.

²⁶² Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 104-105.

²⁶³ Bkz. Çalışmamızın *Hristiyanlar* başlığı.

birkaç adam ile anlaştı. Kadının evine yaklaştıklarında adamlar unu yere bıraktılar. Tam o sırada civardaki insanlar un torbasının üzerine çullanıp yağmalamaya başladı. Kadın az bir miktar unu ancak kurtarabildi. Üzüntü içinde evine gelen kadın yağmacılardan kurtardığı un ile bir ekmek yapıp halifenin sarayının kapılarından birinin önüne geldi. Elindeki emeği havaya kaldırıp şöyle bağırdı:

“Ey Kâhire halkı! Mevlamız Müstansır’ı çağırın! Onun zamanında Allah insanları mutlu edip bereket verdi. Ta ki bu bir tutam ekmek bin dinar olana kadar!”²⁶⁴

Bu olay üzerine halife kadının bulunduğu saray kapısına geldi ve yaşananlara çok öfkelenildi. Kâhire valisini çağırıp çarşılarda ekmek bulunmaz veya fiyatlar yüksek olursa onu idam edeceğini söyledi. Bunun üzerine vali bir çözüm düşündü ve hapisteki bazı mahkumları serbest bırakıp tüccar kılığına büründürdü. Sonra tahıl tüccarları, fırıncılar ve değirmencilerle bir toplantı ayarladı. Toplantı sırasında tüccar kılığına girmiş bir suçlu toplantıya katılmak için içeri girdi. Bunun üzerine vali onu düzeni bozmak ve halifeye ihanetle suçlayıp boynunun vurulmasını emretti. Adam neye uğradığını anlamadan toplantıdakilerin önünde boynu vuruldu. Bunun üzerine vali toplantıdakileri uyarıp düzenin sağlanmasını ve fiyatların düşmesini istedi. Valinin çözümü işe yaradı ve çarşıdaki tedarik sorunu çözülüp fiyatlar düştü.²⁶⁵ Böylece bir kadının çabası ile -geçici bir süre de olsa- Kâhire halkı refaha kavuşmuş oldu.

Fâtımî halifeleri ve devlet adamları ülkenin güvenliğini sağlamak ve bu amaçla gizi istihbarat edinmek için kadınlardan faydalanmıştır. Nitekim Halife Hâkim-Biemrillâh’ın halkın içerisinde sıradan bir hayat süren fakat esasında casus olup istihbarat sağlayan kadın görevlileri bulunmuştur. Bu casuslar sayesinde halife, Kâhire’de olup biten hemen her hadiseden haberdar olmuştur.²⁶⁶

Kadın casuslar Hâkim-Biemrillâh döneminden sonra da istihbarat sağlamaya devam etmişlerdir. Nitekim Bâtînîler, Halife Âmir ve veziri Me’mun için bir suikast planlamakta ve Kâhire’deki bağlantılarını bu yönde maddi olarak desteklemekteydiler. Ancak Me’mun olup bitenleri takip etmekte ve gerekli

²⁶⁴ Makrîzî, *İttiâz*, 2/229; Makrîzî, *el-İğâsetü’l-Ümme*, 25-26.

²⁶⁵ Makrîzî, *el-İğâsetü’l-Ümme*, 26-27.

²⁶⁶ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 185.

istihbaratı kadın casuslardan almaktaydı. Casuslar titizlikle çalışmakta, öyle ki vezir Me'mun Bâtınîlerin planlarından detaylıca haberdar olmaktaydı. Nitekim Bâtınîler planlarının ifşa olması sebebiyle suikastten vazgeçmek zorunda kaldılar.²⁶⁷

Kâhire kadınları Fâtımî Devleti egemenliği süresince genel olarak özgür bir ortamda yaşamlarını devam ettirmiş olsalar da Halife Hâkim-Biemrillâh'ın hemen her kesimi etkileyen baskıcı yönetiminden nasibi almışlardır. Bu çerçevede ilk olarak kadınların sokaklarda, özellikle de cenazelerde yüzlerini açıp güzelliklerini teşhir etmeleri²⁶⁸ ve Nil kıyısında mahremleri olmayan erkeklerle buluşup kayığa binmeleri yasaklanmıştır.²⁶⁹ Sonrasında kadınların şarkı ve ilahi söylemesi ve ilk etapta sokaklarda oturup etrafı izlemeleri,²⁷⁰ devamında akşamları sokağa çıkmaları²⁷¹ ve en nihayetinde genç yaşlı fark etmeksizin gece veya gündüz sokağa çıkmaları yasaklanmıştır.²⁷²

Bu gelişmeler üzerine kadın hamamları kapatılmıştır. Ayrıca kadın terliği üreten ve satan dükkanlara üretim ve satış yasağı getirilmiştir. Hal böyle olunca iktisadi düzen bozulup dükkan sahipleri sıkıntılı durumlara maruz kalmışlardır.²⁷³ Çıkarılan yasaklara uymayan kişiler hapisle cezalandırılmıştır.²⁷⁴ Zorunlu olarak dışarı çıkmak zorunda kalan kadınlar ise yasaklardan istisna edilmiştir. Örneğin zorunlu olarak yolculuk yapması gerekenler (hac yolcuları gibi), ebeler, cenaze yıkayan ve köle pazarında çalışan kadınlar sokağa çıkma yasağından muaf tutulmuştur. Ancak bu kişilerin halife tarafından verilen özel izne sahip olmaları gerekmiştir. Şurta ekipleri izin konusunda müsamaha göstermemiş ve sıkı bir denetim gerçekleştirmiştir.²⁷⁵

Yasaklar Hâkim-Biemrillâh'ın ölümüne kadar sürmüştür. Halifenin bütün kadınları sokağa çıkmaktan men etmesi yüzünden bakıma muhtaç kimsesiz kadınların açlıktan öldüğü rivayet edilmiştir.²⁷⁶ İşin sonunda halife vefat edince

²⁶⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 3/108.

²⁶⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2/53.

²⁶⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/91; Makrîzî, *Hıtat*, 4/75.

²⁷⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 2/95.

²⁷¹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/90; Makrîzî, *Hıtat*, 4/72.

²⁷² Makrîzî, *İttiâz*, 2/102-103; Makrîzî, *Hıtat*, 4/76; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/177; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 309.

²⁷³ Makrîzî, *İttiâz*, 2/103; Makrîzî, *Hıtat*, 4/76; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/178.

²⁷⁴ Makrîzî, *İttiâz*, 2/104.

²⁷⁵ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 309.

²⁷⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 2/119.

kadınların evlerinden çıkmalarına ve işlerine devam edip rutin hayatlarına dönmelerine müsaade edilmiştir.²⁷⁷

Sonuç olarak Kâhire toplumunda genel halk kitlesine mensup kadınların sosyal durumlarını değerlendirildiğinde, Hâkim-Biemrillâh dönemi dışında özgür bir ortamda yaşam sürdükleri ve toplumsal hayattan soyutlanmakadıkları, bu manada çeşitli meslekler edinebildikleri ve Fâtımî toplumunun sosyal yapısında söz sahibi olabildikleri söylenebilir.

1.3. MİLLÎ KUTLAMALAR

İnsan toplumsal bir varlıktır. Bu sebeple insanlar, kendi tarihleri boyunca bir arada yaşamışlar ve kendilerine özgü toplumlar oluşturmuşlardır. Böylece maddi-manevi ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir.²⁷⁸ Ayrıca oluşturdukları toplumlar sayesinde kendilerine özgü ortak özellikler ortaya çıkarmışlar ve kültür olarak tanımlanan yaşam biçimlerini sergilemişlerdir.²⁷⁹ Bu çerçevede bayram ve kutlamalar, toplumların kültürlerinde önemli bir yer tutmuştur. Bu sebeple Fâtımî toplumunun kültürel yapısı söz konusu edildiğinde çeşitli tören, bayram ve kutlamaların incelenmesi gerekmektedir.

Fâtımî Devleti'nin bayram ve kutlamalarının tarihsel sürecine baktığımızda Mısır'ın fethinden sonra Kâhire'de geliştiğini söylemek gerekir. Kültürel etkinliklerin daha çok Kâhire döneminde gerçekleştirilmesi ve gelişmesinin altında pek çok farklı neden yatmaktadır. Bu manada ilk olarak zikredilmesi gereken coğrafya ve insan unsurudur. Fâtımîler, Kuzey Afrika'da kurulup gelişimini tamamlarken dağlık bir coğrafyada bulunmaları ve kırsal yaşamın özelliklerini üzerinde barındıran Berberîlerin halkın çoğunluğunu oluşturması, Mağrib'deki kültürel gelişimin Kâhire dönemine göre daha sınırlı kalmasının nedenlerinden biri olmuştur. Ayrıca Kuzey Afrika dönemi, hem kuruluş ve sistemleşme sancılarının yaşandığı dönem olması hem de devletin neredeyse yıkımına sebep olabilecek isyanların yaşanması, kültürel hayatın gelişmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Bir başka neden ise Kuzey Afrika Fâtımî halifelerinin yaşam ve tutumlarıdır. Bu

²⁷⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2/126.

²⁷⁸ Niyazi Akyüz, *Din Sosyolojisi - 9. Bölüm: Dini Gruplar ve Yeni Dini Hareketler*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 463.

²⁷⁹ Ali Akdoğan, *Din Sosyolojisi - 7. Bölüm: Kültür, Entegrasyon ve Din*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 393.

anlamda ilk Fâtımî halifesi el-Mehdî lüks hayatına karşı bir tavır sergilemiş ve bu tavrına uygun bir yaşam sürmüştür. Keza Halife Muiz-Lidînillah ise Kuzey Afrika'da iken boş zamanlarının çoğunu kütüphanede geçirmiştir. İçinde sergi olarak sade bir kecenin bulunduğu odada günlerini geçiren Muiz-Lidînillah, bu mütevazi yaşamını göstermek için yönetimi altındaki kabilelerin önderlerini çağırmış, kendisini örnek almalarını ve onun gibi yaşamalarını tavsiye etmiştir.²⁸⁰

Fâtımî Devleti'nin Kuzey Afrika dönemi ile Mısır dönemi arasında, kültürel faaliyetler açısından farklarının olmasında, Mısır toplumunun kültürel yapısı da etkili olmuştur. Bu manada Mısır toplumu tören ve kutlama etkinliklerine aşina oldukları gibi eğlence ve zevke düşkünlüler. Mısır toplumun bu yönünü güzel bir biçimde yansıtmaları sebebiyle İbn Batuta *Seyahatnamesi*'nden şöyle bir gelişme aktarılabilir: İbn Batuta'nın Kâhire'de bulunduğu bir dönemde, Melik Nâsır'ın elinin iyileşmesi nedeniyle şenlik düzenlenmiş, Kâhire toplumu bu durumu hiç yadırgamadan hemen ayak uydurmuştur. Esnaflar dükkanlarını süsleyerek şenliğe eşlik etmiştir.²⁸¹

Ulaştığımız veriler ışığında aktarmaya çalışacağımız çeşitli kutlama ve etkinliklere geçmeden önce, bu faaliyetlerde kullanılan malzemeleri aktarmak istiyoruz. Bu malzemelere Âlâtü'l-Mülûkiyye denilmiştir. Saray hazinesinde muhafaza edilen Âlâtü'l-Mülûkiyye, merasimlere on gün kala ilgili görevliye teslim edilmiştir.²⁸² Âlâtü'l-Mülûkiyye şunlardır:

Tâc: Dikdörtgen şeklinde olan bu tacı Fâtımîler, Tâcu'ş-Şerîf olarak isimlendirmiştir. Ortalama bir hacme sahip olup giyilmesi kolaydır. Klasik taçtan ziyade sarığa daha çok benzemektedir. Başta el-yetimîyye olarak adlandırılan çok değerli bir mücevher olmak üzere yakut, zümrüt ve değerli pek çok taşla süslenmiştir. Halife herhangi bir merasimde bu tacı taktığında, insanlar mutlak bir sessizliğe içinde olmuş, vezirden başka kimsenin halifenin yanına yaklaşmasına izin verilmemiştir.²⁸³

²⁸⁰ Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/39-41.

²⁸¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tanc İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2004), 92; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 165.

²⁸² Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/65.

²⁸³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a 'şâ*, 3/540; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/65-57.

Gadîbü'l-Mülk: Bir buçuk karış uzunluğunda bir değnektir. Altınla kaplanmış, değerli mücevherler ve incilerle süslenmiştir. Büyük merasimlerde halifenin elinde bulunmuştur.²⁸⁴

Seyfû'l-Hâs: Törenlerde halifede bulunan bir kılıçtır. Efsanevi/Mistik bir anlam yüklenen bu kılıcın yıldırımından yapıldığına inanılmıştır. Harita adı verilen özel bir kılıfı vardır. Bu kılıfın ipleri altındandır. Törenlerde kılıfında muhafaza edilen kılıcın sadece baş kısmı görünmektedir. Bu kısmı altından olan seyfü'l-hâsı halife tören alayına giderken en büyük emir taşırmıştır.²⁸⁵

Duvât: Kendi zamanına göre oldukça harika sayılan bir divittir. Saf altından yapılmıştır. Süslemeleri mercandan olan divit, beyaz bir mendil kılıfta taşınmıştır. İki tane ustası bulunan diviti, bu ustalardan birisi tören alayında halifenin önünde taşımıştır.²⁸⁶

Mızrak: İncilerle kaplı bir kılıfta nazik (ince görünümlü) bir mızraktır. Altın süslemeli dişleri vardır. Kendisini taşımakla ustalaşmış bir görevlisi vardır.²⁸⁷

Zırh: Hz. Muhammed'in amcası Hamza'ya ait olduğuna inanılan bir zırhtır. Zırhın üzerinde ipekten yapılmış bir örtü bulunmaktadır. Bu zırhı emirlerden birisi taşımaktadır.²⁸⁸

Hâfir: Hilal şeklinde kırmızı bir yakuttur. On bir kilo ağırlığında olan bu yakutun ipekten mamul bir kılıfı vardır. Halife törenlerde atını kullanacağı zaman atın başına asılmıştır.²⁸⁹

Mizalle: Merasimlerde halifeyi çeşitli hava olaylarından korumak veya onun bulunduğu yeri ve ihtişamını belli etmek için kullanılan, çadıra benzeyen bir gölgeliktir. Büyük olasılıkla Abbâsîler veya Sâsânîlerden alınmıştır. Bu gölgeliğin rengi halifenin kıyafetiyle uyumlu bir şekilde tasarlanmıştır. Oldukça gösterişli olan gölgelik on iki adet çubuktan yapılmış olup bu çubuklar halkalar vesilesiyle birbirine bağlanmıştır. Çubuklar altın kaplama ve halkalar ise altındandır. Pek çok değerli

²⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/540; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/67.

²⁸⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/540-541; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/67-68.

²⁸⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/541; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/68.

²⁸⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/541; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/69.

²⁸⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/541; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/69.

²⁸⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/541.

mücevherle süslenmiş olan gölgelik halifenin konumuna tam uyumlu olarak taşınmıştır.²⁹⁰

A'lâm: Bayrak, sancak, liva ve flamalardan oluşmaktadır. Halife, vezir, ordu veya üst rütbeli görevlileri temsil etmek için kullanılmıştır. En görkemli a'lemeler halifeyi temsil edenlerdir. Halifenin bayrakları, her birinin ağız kısmı saf altından yapılmış olan mızraklarda taşınmıştır.²⁹¹

Mizbetân: Halifeyi sivrisinek, sinek veya her türlü böcekten korumak için kullanılan sineklik/cibinliktir. Bu cibinlik iki adettir. Tören alaylarında iki görevli tarafından taşınmaktadır. Fâtımîlerden önce de varlığı bilinen cibinliği Mısır'da ilk olarak benimseyenler Fâtımîler olmuştur.²⁹²

Silah: Törenlerdeki geçit alayları devletin gücünü ve ihtişamını göstermek için kullanılmıştır. Çeşitli askeri bölükler farklı farklı silahlar taşımıştır. Örneğin üç yüz kişilik bir bölük mızraklı ve kalkanlı olarak tören yürüyüşlerine katılırken, on kişilik bir grup oldukça süslü ve gösterişli kılıçlarla geçit alaylarında yer almıştır. Tören alaylarındaki askeri gruplar ve taşıdıkları silahlar merasime göre değişiklik göstermiştir.²⁹³

'Ammariyât: Hevdece (deve üzerindeki tahtirevan) benzeyen bir alettir. Bunları hizmetçiler veya develer taşımaktadır. Ammariyâtı taşıyanlara erbâb-u müberâyat denilmektedir. Merasim alaylarında veya halifenin özel davetlerinde 'ammariyâtları birbirinden ayırt etmek için kırmızı, sarı gibi çeşitli renklerde kuşaklar takılmıştır. 'Ammariyâtlar sınırlı sayıda bulunmakta ve vezir, ordu komutanı gibi üst düzey devlet yetkililerine ait olmaktadır.²⁹⁴

Mürekkebât: Bu isimlendirme ile ifade edilen aletler, törenlerde kullanılan hayvanların aksesuarlarıdır. Eğerler, çeşitli kumaşlar, gemler, kolyeler vs. gibi çeşitlilik gösteren bu aksesuarlar her hayvan için ayrı olarak üretilmiştir. Başka bir ifade ile katırların, atların, fillerin ayrı ayrı aksesuarları vardır. Mürekkebât, tören alayında hangi hayvanı kim kontrol edecek ise ona göre süslenmiştir. Örneğin bir

²⁹⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/542; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/70-71.

²⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/542-43; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/72-74.

²⁹² Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/542; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/74.

²⁹³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/543-544; Detyalar için ayrıca bkz. Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/74-78.

²⁹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 3/543-544; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/78-79.

komutan kullanacak ise gümüşten yapılmış fakat halifeye aitse mücevherlerle kaplanmıştır.²⁹⁵

Binekler: Çeşitli törenlerde kullanılan at, katır, deve ve fillerden oluşmaktadır. Binek hayvanlarının sayısı oldukça fazladır. Bu hayvanları kontrol etmek için on bin adam kiralandığı söylenmiştir. Binek hayvanları törenlerden önce eğitilmiş ve enstrüman seslerine alışkın hale getirilmiştir. Binek hayvanları ile ilgili Fâtımîlere özgü bir durum vardır ki o da siyah renk ata binmemeleridir. Bunun sebebi ise siyah rengin Abbâsi Devleti'nin sembolü olmasıdır.²⁹⁶

Nakarât: Törenlerde yüksek ses çıkarmak için kullanılan bir alettir. Yarım daireye benzeyen nakarât aletini yirmi katır taşımaktadır. Bu alete tubûl (davul) da denilmekte, vezirlerin ve dâî'd-đuâtların resmi merasimlerinde de kullanılmaktadır.²⁹⁷

Sefâfir, Sunûc ve Ebvâk: Bu aletlere toplu olarak bando aletleri diyebiliriz. Örneğin düdük, borazan, zil gibi. Tören alayında kullanılan diğer tüm malzemeler gibi bando aletleri de oldukça gösterişlidir; pek çoğu altından veya gümüşten yapılmıştır.²⁹⁸

Buhurdanlık: Tütsü olarak da çevirebileceğimiz bu malzeme, halifenin bulunduğu geçit törenlerinde üç tanesi sol, üç tanesi sağ tarafta olmak üzere toplam altı tane olarak kullanılmıştır. Altın veya gümüşten bacaları bulunan bu tütsüler, halifenin namaz kılacağı günden bir gün önce caminin çeşitli yerlerinde de yakılmıştır.²⁹⁹

Çadırlar: Çeşitli tören ve merasimlerde halifenin veya önde gelen devlet adamlarının etkinliği izlemesi için kurulmuştur. Pek çok halife döneminde çadırlar üretilmiştir. Bu çadırların bazıları oldukça büyüktür. Bazılarına yaşanan olaylarla bağlantılı olarak isimler verilmiştir. Örneğin bir çadıra üst kısmının çökmesi nedeni ile ölümlerin yaşanmasından dolayı katil adı takılmıştır. Çadırların şekli, boyutu veya yapıldığı malzeme, çadırı kullanacak kişinin konumuna göre değişmektedir. Halifenin çadırı en büyüğü ve en iyi malzemeden yapılan çadır olmakta, diğer

²⁹⁵ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/79-80.

²⁹⁶ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/81.

²⁹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/544; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/82.

²⁹⁸ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/83-84.

²⁹⁹ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/84-85.

çadırlar ise kişilerin konumlarına göre değişkenlik göstermektedir. Ayrıca çadırların kurulacağı yer halifenin çadırına göre ayarlanmakta, halifeye mertebeye en yakın olandan uzak olana doğru sıralanmaktadır.³⁰⁰

Sofralar: Ramazan ve Kurban Bayramlarında kurulan özel sofralardır. Bu sofralardan en ünlüsü el-müdevvere isimli sofradır. Bu özel sofralara yemekle beraber çok çeşitli hayvan heykelleri (fil, geyik, zürafa, aslan) veya biblolar koyulmuştur. Heykeller bazen helvadan yapılmıştır.³⁰¹

‘Uşâriyyât: Merasimlerde veya özel günlerde Nil Nehri’nde kullanılan özel bir gemi çeşididir. Törenlerde halifenin kullandığı gemi diğer gemilerden farklı renkte olmaktadır.³⁰²

1.3.1. Nil Nehri Suyunun Ölçülmesi ve Halicin Açılış Kutlaması

Nil, tarih boyunca Mısır’da hayatın merkezinde yer almıştır. Ülkenin geçim kaynaklarının en önemlisi olan tarımın Nil’e bağlı olması, Mısır tarihi boyunca nehir ile ilgili zengin bir kültürün ortaya çıkmasını doğurmuştur. Bu manada nehir ile ilgili çeşitli törenler icra edilmiştir. Bu törenlerin en meşhuru Nil gelini törenidir. Mısırlılar, Nil suyunun yeterli seviyeye gelmesi ve zararsız bir ölçüde taşması için Mısır’ın bakire kızlarından en güzelini, güzel elbiselerle giydirip takılar ile süsleyerek nehre atmıştır. Müslümanlar Mısır’ı fethedene kadar devam eden uygulama fetih ile birlikte kaldırılmıştır. Nil gelini töreninin yerine, içerisinde dini birtakım ibarelerin yer aldığı kağıtlar nehre atılmıştır. Fâtımîler ise bu uygulamayı da kaldırıp Nil Nehri’nin yeterli seviyesine ulaşmasını, üç-dört gün boyunca süren gösteri ve törenlerle kutlamayı tercih etmiştir.³⁰³

Nil’in su seviyesinin ölçülmesi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Ülkenin ekonomisi tarıma, tarımın verimliliği de nehre bağlı olduğundan su seviyesinin takibi önem arz etmiştir. Bu sebeple, tarih boyunca Mısır topraklarında hüküm sürmüş medeniyetler, nehrin su seviyesini ölçebilmek için mikyas adı verilen ölçüm merkezleri inşa etmişlerdir. Rivayete göre ilk mikyas Hz. Yusuf tarafından Memfis şehrinde yaptırılmıştır. Mısır’ın Müslümanlarca fethi sırasında da burada

³⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/544; Mâcid, *Zuhûru’l-Hilâfe*, 2/85-86.

³⁰¹ Mâcid, *Zuhûru’l-Hilâfe*, 2/86.

³⁰² Mâcid, *Zuhûru’l-Hilâfe*, 2/86-87.

³⁰³ Mâcid, *Zuhûru’l-Hilâfe*, 2/106; Eymen Fuâd Seyyid, “Nil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Aralık 2022).

mikyasa tesisinin bulunduğu bilinmektedir. Fetih sonrasında yeni mikyas tesisleri inşa edilmeye devam etmiştir.³⁰⁴

Nil Nehri'nin su seviyesinin ölçüm işine 861 tarihine kadar Hıristiyan bir cemaat bakmıştır. 861 yılında Abbasî halifesi Mütevekkil tarafından, Ravda adasındaki mikyas işlevsel hale getirilmiş ve bu tarihten itibaren Ebû Reddâd Abdullah b. Abdu's-Selâm'a mikyas merkezinin sorumluluğu verilmiştir. Ebû Reddâd'tan sonra da onun sülalesine mensup kişiler tarafından mikyas işleri yürütülmüştür. Ravda adasındaki mikyasta sekizgen şeklinde, beyaz mermerden yapılmış, etrafı fiskiyelerle çevrili bir ölçüm sistemi kurulmuştur. Mikyas görevlisi bu sistem üzerinden Nil Nehri'nin seviyesini kontrol etmiştir. Fâtımîler zamanında on altı zira³⁰⁵ seviyesine gelene kadar su seviyesi halktan saklanmıştır. Bunun sebebi daha önceleri yeterli seviyeye gelmeden halka duyurular yapılması ve ilerleyen zamanda su seviyesindeki orantısızlıklar sebebiyle ürün fiyatlarının artmasıdır. Bu durumun önüne geçmek isteyen Fâtımîler ihtiyatlı davranmıştır.³⁰⁶ Ölçü, son taşma miktarına geldiği günün gecesinde Mikyas Camisi'nde kurrâlar tarafından hatimler okunmuş, kurrâlara ziyafet verilmiş ve sabaha kadar cami ışıklarla aydınlatılmıştır.³⁰⁷

Halicin açılış töreni, mikyas görevlisinin halifeye bilgi vermesi ile başlamıştır. Taşma seviyesi ile ilgili gelen haber doğrultusunda halife; vezir, önde gelen idareciler ve askerlerle beraber merasim alayıyla, Fustat'ta bulunan dâru's-sinâ'aya³⁰⁸ gitmiştir. Merasim alayının geçişi sırasında halk yolun her iki tarafını doldurmuş; caddeler, sokaklar, dükkanlar, evler çeşitli örtü ve bayraklarla süslenmiştir. Ayrıca sakalara, fakirlere, cami görevlilerine ve mahalle kapıcılarına sadakalar dağıtılmıştır. Daha sonra topluluk, kendilerini bekleyen gemilere binmek için dâru's-sinâ'adan dâru'l-mülk denilen yere gitmiştir. Halife buradan Ravda adasına gitmek üzere, zehebî olarak isimlendirilen 'uşâri gemisine binmiştir. Bu gemide hemen her tarafı gümüş süslemelerle dolu, kubbesi ahşap olan bir baraka hazır edilmiş, halife ve yanına aldığı üstatlar bu bakaraya oturmuştur. Vezir ve halife

³⁰⁴ Mahmut Kaya, "Mikyâsu'n-Nîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Aralık 2022).

³⁰⁵ Türkçe'de arşın olarak kullanılan kelimenin Arapça karşılığı. Dirsek ile orta parmak arasındaki uzunluğu anlatır. Bk. Dia., *İslam Ansiklopedi*, *Arşın* mad.

³⁰⁶ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 2/104-105.

³⁰⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 2/411; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/99; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/590.

³⁰⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 1/295.

yakınlarının da gemilerine binmesi ile başlayan yolculuk ölçüm merkezinin önünde son bulmuştur. Sonrasında adet olduğu üzere halife ve vezir mikyas havuzunun bulunduğu yere girmiş ve iki rekât şükür namazı kılmıştır. Ardından halife, gümüş bir tas içerisinde kendisine verilen misk ve za'feranı havuza serpmiş ve mikyas görevlisi Kur'an tilâveti eşliğinde ölçüm işlemini gerçekleştirmiştir. Ölçüm işleminden sonra halife ve maiyeti gemilerine binip halicin açılış töreni sebebi ile süslenmiş olan savaş gemilerinin bulunduğu Kâhire veya Maks'a gitmiştir. Halicin açılış etkinliklerinin ilk gününde, binden fazla tekne Nil Nehri'nin üzerinde gösteriler yaparak dolaşmıştır.³⁰⁹

Kutlamaların ikinci günü sarayda İbn Reddâd'a özel bir tören düzenlenmiştir. İbn Reddâd'a vezir tarafından hil'at giydirilmiş ve her birinin içinde beş yüz dirhem bulunan beş adet kese verilmiştir. Ardından kendisi için özel olarak ayarlanmış beş adet katıra, çevredekilerin görebileceği şekilde keseler yerleştirilmiş ve bando eşliğinde bütün saray kapıları, Kâhire ve Fustat şehirlerinin caddeleri dolaşmış ve Mikyâs'a gidilmiştir.³¹⁰

Kutlamaların üçüncü veya dördüncü gününde birinci günde olduğu gibi ölçüm merkezine gidilen yollar takip edilerek halife ve devlet ricali resmi geçit merasimi ile Nil Nehri'ne doğru yol alırdı. Bando eşliğinde icra edilen bu geçit törenine binlerce süvari altın işlemeli eğer ve gemleriyle katılmaktaydı. İçerisinde halifenin haremi ve cariyeleri bulunan, altın ve mücevherlerle süslenmiş hevdecler develerin üzerinde merasimdeki yerini almaktaydı. Halifenin atının önünde üç yüz piyade, altın süslemeli elbiseleri, gösterişli ok ve yaylarıyla yürümekteydi. Halifenin sağında ve solunda buhurdanlıklar bulunur, görevliler anber ve ud yakarak etrafa güzel kokular saçarlardı. Halifenin arkasında ise vezir ve sair devlet ricali, protokol sırasına göre yol alır, halk yolun her iki tarafını doldurup bu muhteşem geçit törenini izlerdi. Tolunoğlu Camisi'ne gelindiğinde pehlivanlık ve akrobasi konusunda uzman göstericiler ip üzerinde taklalar atar, çeşitli gösterilerde bulunurlardı. Tören alayı Nil Nehri'ne varınca halife sekte manzarasında kendisi için kurulan, Kâtûle adlı çadırdaki tahtına oturur, vezir dışındaki diğer devlet adamları çadırın önünde ayakta beklerdi. Sonrasında Kur'an tivaleti, şiir ve kasideler okunur, akabinde halife

³⁰⁹ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 29-31; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/590-591; Makrîzî, *Hitat*, 2/411; Makrîzî, *İttiâz*, 2/41; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/99-100; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/106-107.

³¹⁰ Makrîzî, *Hitat*, 2/405; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/591-592; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/108.

köşküne geçip pencereden halicin açılması için işaret verir ve halicin açılmasını seyredirdi. Halifenin işaretiyle halicin açılması esnasında bando takımı çalmaya başlar, binlerce Mısır sakini için gösterilerde bulunurdu.³¹¹ Halicin açılışını seyretmek isteyen halk aşırı yoğunluk oluşturmakta, bazı insanlar tahtaları üst üste koyarak suyun üzerinde durmaktaydı. Bu tür davranışlar insanlar için tehlike arz ettiğinden, Halife Âmir zamanında 1124 yılında, halkın halicin açılışını seyretmesi için büyük ve geniş bir bina inşa edildi.³¹²

Tarih boyunca Nil, Mısırlıların sosyo-ekonomik hayatıyla özdeşleşmiş, nehirle ilişkili zengin bir kültürün doğmasına olanak sağlamıştır. Nil çevresinde ortaya çıkan kültürel zenginlik, eski zamanlardan itibaren gelişim ve değişim göstererek Fâtımîler dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Fâtımîler Mısır'a hakim olunca, Mısır medeniyetinin ortaya çıkardığı kültürü benimsemiş, kendi kültürü ile mezcederek uygulamıştır. Bu çerçevede Nil Nehri ile ilgili olan kültürel faaliyetleri gösterişli kutlama ve geçiş törenleri ile sürdürmüşlerdir.

1.3.2. Fatımî Atalarının ve Halifenin Doğum Günü Kutlaması

Fâtımî atalarından maksat Hz. Ali, eşi Hz. Fâtıma, çocukları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir. Bu kişilere ilaveten mevcut halifenin ve Hz. Muhammed'in doğum günü kutlanmıştır. Tüm bu doğum günü kutlamaları toplu olarak mevâlidü'l-sitte (altı doğum) olarak zikredilmiştir. İsimleri sayılan bu kişilerin ve halifenin doğum günü tarihlerinde resmî tören yapılmıştır.³¹³

Mevâlidü'l-Sitte genel hatlarıyla şu şekilde kutlanmaktaydı: İkinci namazı icra edildikten sonra kâdı'l-kudât ve beraberindeki heyet Ezher Camisi'nin çevresine çıkar ve halka davet yaparlardı. Sonrasında tekrar Ezher Camisi'ne girilir ve Kur'an tilâveti dinlenilirdi. Akabinde bir gün öncesinden hazır edilen üç yüz tepsi tatlı getirilir ve kutlamadakiler tarafından yenilirdi. Yemek yeme faslı bittikten sonra halife, kâdı'l-kudât ve beraberindeki merasim heyetini Dâru'l-Kutbiyyetu'l-Mütekaddime denilen yerin yakınlarında bulunan manzarasına³¹⁴ çağırırdı. Tören alayı halifenin bulunduğu manzaranın önüne gelir, halife manzarasının penceresini

³¹¹ Makrîzî, *Hıtat*, 2/413,414; Makrîzî, *İttiâz*, 1/193; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/592-593; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 161-164; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/108-109.

³¹² Makrîzî, *İttiâz*, 3/107.

³¹³ Makrîzî, *Hıtat*, 2/333; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 272.

³¹⁴ Bu manzara Kalkaşendî zamanında bîmâristan olarak kullanılmıştır. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/576

açar ve yüzünü gösterirdi. Ardından saray ehli üstatlarından birisi Kur'an tilâveti yapar, sonra günün anlam ve önemine uygun hutbe verirdi. Halifenin penceresini kapatmasıyla birlikte merasim biter ve halk evlerine dağılırdı.³¹⁵

1.3.3. Nasr Kutlaması

Vezir Ebû Ali Ahmed b. Efdal 1130-31 yılında Halife Hâfız-Lidînillâh'ı göz hapsine almış, onun insanlarla görüşmesini yasaklamıştır. Devletin işlerini de kendi üstlenmiş, bir bakıma devletin başına geçmiştir. Birkaç ay devam eden sürecin sonunda halifenin özel korumaları onu bu hapis sürecinden kurtarmıştır. Hâfız-Lidînillâh'ın hapisten kurtulup hilafete yeniden geçtiği 22 Şubat 1132 günü Nasr Bayramı ('Idü'n-Nasr) olarak ilan edilip kutlanmaya başlanmış ve Fâtımîlerin yıkılışına kadar devam etmiştir. 'Idü'n-Nasr kutlamaları, her sene olayın yıl dönümünde büyük sarayın önündeki eyvanda bulunan ve mehul olarak bilinen salonda kutlanmıştır. Bu bayramın kutlanması kâdî'l-kudât'ın günün anlam ve önemini belirten hutbe okuması ve halifenin tebrikleri kabul etmesi şeklinde icra edilmiştir.³¹⁶

1.3.4. Veliaht Tayini Kutlaması

Bir hükümdarın, kendisinden sonra yerine geçmesi için belirlediği kişiye veliaht denmiştir. Fâtımî Devleti'nde veliahdın belirlenmesi -daha önce geçtiği üzere³¹⁷- vasiyet ve nasın bulunmasına bağlı olmuştur. Halifenin, yerine geçecek veliaht hakkındaki vasiyetini yalnızca çok yakınlarına söylediği zamanlar olduğu gibi veliahdın, kutlamalarla ilan edildiği de olmuştur. Bu manada tüm veliahtlar için kutlama merasimlerinin yapıldığı söylenmese de bazıları için yapıldığı aktarılmıştır. Örneğin Halife Zâhir'in oğlu Müstansır-Billâh henüz sekiz aylık bir bebek iken veliaht tayin edilmiştir. Bu vesile ile devletin önde gelen tüm kişilerine hil'atler giydirilmiş, Kâhire halkına yetecek kadar yemek hazırlanmış ve çok miktarda mal dağıtılmıştır. Oldukça gösterişli bir veliaht tayini ve kutlaması olmasından dolayı Kâhire ve Fustat'ta bu hadiseyi duymayan kalmamıştır. Bu sebeple halk sarayın önünde toplanmış ve halifeyi görmek istemiştir. Halifenin balkona çıkması ile halk amacına ulaşmış ve sarayın önünden yeri öperek ayrılmıştır. Müstansır-Billâh'ın

³¹⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/576; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 272-273.

³¹⁶ Makrîzî, *Hutat*, 2/197, 437; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/129-130; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 315-316.

³¹⁷ Bk. Çalışmamızın *Halife ve Ailesi* başlığı.

merasiminde halka beş bin dinar, hassalara yirmi bin dinar dağıtılmıştır. Ayrıca veliaht ilan edilen halifenin oğlu, Kâhire ve Fustat sokaklarında dolaştırılmıştır. Veliaht herhangi bir topluluğa yöneldiği zaman onlar yere kapanarak saygı ve sevgisini ifade etmiştir.³¹⁸

1.4. EĞLENCE KÜLTÜRÜ

1.4.1. Müzik ve Gösteri

İnsanların neşeli vakitler geçirmek için yaptıkları oyun, müzik, dans ve gösteri gibi etkinliklerin genel adı eğlencedir. Bununla birlikte eğlence denilince akla ilk olarak musiki gelmektedir. Musikinin tarihi, insanlık tarihi kadar eskilere gitmektedir. Nitekim Tevrat'ta anlatıldığına göre musikinin tarihi, Kabil'in torunlarından olan Yubal zamanına kadar ulaşmaktadır. Tevrat'ta yaratılış hikayelerinden sonra Yubal'ın çenk (çeng) ve boru çalanların atası olduğu anlatılmaktadır. Keza yine Eski Ahid'de çeşitli vesilelerle çalgılı ve müzikli oyunlar düzenlendiği zikredilmektedir. Ayrıca arkeolojik kazılar musikin, eski dönemlerden itibaren eğlence hayatının en önemli unsurlarından biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Karatepe'de yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen kabartmada, bir yemek şöleninde çalgıcılar tasvir edilmiştir.³¹⁹

Fâtımî Devleti, Kâhire şehrinde hüküm sürmeye başladıktan sonra müzik ve eğlence hayatı yaygınlaşmıştır. Eğlence hayatına halifeler, vezirler ve çeşitli devlet ricali katılım göstermiştir. Bu sebeple halife ve üst düzey devlet adamlarının eğlenmesi ve müzikli meclisler düzenlemesi için Kâhire şehir merkezinin dışına köşkler inşa edilmiştir. Ayrıca eğlence meclislerinde şarkı söylemesi ve gelenleri eğlendirmesi için başka şehirlerde ün yapmış şarkıcılar Kâhire'ye getirilmiştir. Örneğin emir Temîm b. Muiz-Lidînillâh, Bağdat'a adam göndererek, güzel şarkı söylemesi ile ün yapmış bir cariyeyi satın aldırması ve kendi eğlence meclislerinde şarkı söyletmiştir.³²⁰ Şarkıcıyı çok beğenen emir Temîm bir defasında düzenlediği eğlence meclisinde, kendisinden dilediğini istemesini söylemiştir. Bunun üzerine şarkıcı, "Emir'e sağlık ve uzun ömürler diliyorum. Bir de şarkılarımı Bağdat'ta

³¹⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 2/179,181; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 182; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 315.

³¹⁹ Nebi Bozkurt, "Eğlence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Aralık 2022).

³²⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 312.

söylemek istiyorum” diye cevap vermiştir. Temîm bu isteği yerine getirmek istemese de verdiği sözü çiğnememek için cariyeyi Bağdat’a geri göndermiştir.³²¹

Halife Azîz-Billâh müzikli meclisler düzenlemiştir. Sarayında çok sayıda şarkıcı bulundurmıştır. Boş zamanlarında şarkıcıları dinleyip dansçıları seyretmiş, eğlencenin sonunda şarkıcı ve dansçılara para ve mücevherler hediye etmiştir. Keza Fâtımî Devleti’nin güçlü tenfiz vezirlerinin sonuncusu olan Hasan b. Ali el-Yâzûrî,³²² cariyelere musiki dersi verilmesi için sarayında bir bölüm tesis etmiştir. Özel önem verdiği bu eğitimin başına, Halife Müstansır-Billâh döneminin en önde gelen bestecisi Ebu'l-Hasan ibn el-Tahhân’ı getirmiştir. Benzer şekilde Müstansır-Billâh, Aynu’s-Şems’teki saraylarda, sık sık eğlence meclisleri düzenlemiştir. Bu meclislerde çok sayıda cariyeye ve şarkıcı yer almıştır.³²³ Halife Zâhir-Lii’zâzidînillâh’ın içki içmeye ve şarkı dinlemeye düşkün olduğu rivayet edilmektedir.³²⁴ Halife eğlence ve müziğe karşı tutkulu olduğundan insanları da bu konularda serbest bırakmıştır. Bu rahat ortam Kâhire halkının şarkıcı ve dansçı olan pek çok cariyeye edinmesini beraberinde getirmiştir.³²⁵

Hâkim-Biemrillâh döneminin ünlü veziri Bercevân, müzik ve eğlence hayatına son derece düşkün bir isim olarak zikredilmektedir. Kendi köşkünde müzikli eğlenceler düzenleyen vezirin bu eğlencelerde kendinden geçtiği aktarılmaktadır. Öyle ki sıradan bir şarkıcı gibi davrandığı ifade edilmektedir. Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde çalgılı ve müzikli eğlence meclislerinin artması ve Hâkim-Biemrillâh’ın yasakçı bakış açısı nedeniyle bir süre eğlence meclisleri yasaklanıp kapatılmıştır. Bu yasaklarla bağlantılı olarak ud hariç diğer müzik aletlerinin alınıp satılması da yasaklanmıştır.³²⁶ Hâkim-Biemrillâh’ın eğlence hayatına karşı bu olumsuz bakış açısına rağmen özel doktoru İbn Nastas, onu içkinin sağlığa faydalı olduğuna ikna edip müzikli ve içkili meclisler tertip etmiş ve Hâkim-Biemrillâh’ın da kendilerine katılıp eğlenmesini ve içki içmesini sağlamıştır. İbn

³²¹ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992), 14/263.

³²² Seyyid, “Fâtımîler”.

³²³ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 241.

³²⁴ Makrîzî, *İttiâz*, 2/129; Makrîzî, *Hıtat*, 2/191.

³²⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 2/193.

³²⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 3/6-7; Makrîzî, *İttiâz*, 2/26; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 152.

Nastas'ın, tabipliğinin yanında oldukça yetenekli ve hafızası kuvvetli bir müzisyen olduğu aktarılmaktadır.³²⁷

Halife Müstansır-Billâh'ın müzikli ve çalgılı eğlence meclislerine düşkün olduğunu yukarıda zikretmiştik. Halife, düzenlediği eğlence meclislerinde bir şiir veya şarkı hoşuna gittiği zaman söyleyen kişiyi ödüllendirmiştir. Nitekim Arslan Besâsîrî³²⁸ Bağdat'ı ele geçirip hutbeyi Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına okutunca Tabbâle³²⁹ aşağıdaki beyti çalıp söylemiştir:

Ey Abbasoğulları! mülk (hakimiyet, hilafet) işini aslına verin,

Sizin mülkünüz emanettir, emanet ise geri verilmelidir.

Bu beyti çok beğenen halife, Tabbâle'ye, kendisinden dilediğini istemesini söylemiştir. Tabbâle, halifeye Maks yakınlarındaki bir araziye ikta olarak istediğini söylemiş, halife bu isteği kabul etmiştir. Bu olaydan sonra söz konusu arazi Ardu'l-Tabbâle (Tabbâle'nin Arazisi) olarak meşhur olmuştur.³³⁰

Fâtımîler zamanında Kâhire'de eğlence amaçlı düzenlenen gösteri faaliyetlerinden birisi, Türk kültüründe Karagöz olarak bilinen; evrensel olarak gölge oyunu olarak isimlendirilen gösteri sanatıdır. Gölge oyununun kökenleri ve küresel olarak yayılması hakkında çok çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte konumuz açısından dikkatimizi çeken, gölge oyununun Osmanlı Devleti'ne Mısır kültüründen³³¹ geçtiğini ileri süren görüştür. Yavuz Sultan Selim, fetihten sonra Mısır'da gölge oyununu izlemiş ve çok hoşuna gitmiştir. Bu oyunu oğlu Süleyman'ın da görmesini istemiş ve sanatçıları İstanbul'a davet etmiştir. Bu vesileyle Mısırlı altı yüz sanatçı İstanbul'a gelmiştir.³³²

³²⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2/70; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 196.

³²⁸ Ebü'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer (ö.1060); Büveyhîler'in son devrinde yaşamış bir Türk kumandanıdır. Bk. Dia, "Besâsîrî" mad.

³²⁹ Müstansır-Billâh zamanında meşhur olan bir şarkıcıdır.

³³⁰ Makrîzî, *Hutat*, 3/225; Makrîzî, *İttiâz*, 2/254.

³³¹ Gölge oyununun Osmanlı Devleti'ne Mısır kültüründen geçmiş olduğu kabul edilse bile, Mısır'daki varlığının, asıl itibarıyla Türk kültürüne dayandığı da söylenmiştir. Şöyle ki: Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiğinde son verdiği Memlûk Devleti, bir Türk devletidir. Ayrıca Türklerin, Orta Doğu ve Mısır'daki varlığı Emevîler zamanına kadar uzanmaktadır. Bu coğrafyalardaki Türkler, Kafkasya ve Türkistan (Orta Asya) kökenli olduğundan, asıl itibarıyla Mısır'a gölge oyunu Türkler tarafından getirilmiştir. Bkz. Mehmet Aça vd., *Türk Halk Edebiyatı - 4. Anonim Halk Edebiyatı*, ed. M. Öcal Oğuz (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 223.

³³² Aça vd., *Türk Halk Edebiyatı - 4. Anonim Halk Edebiyatı*, s. 222; Metin And, "Karagöz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ocak 2023).

Fâtımîler döneminde gölge oyunu faaliyetlerine gelecek olursak, 1024 yılında Halife Zâhir döneminde bir gösteri ekibinin, Gîze ve Kâhire şehirlerinde dolaşıp gösteriler yaptığı aktarılmaktadır. Halife tarafından bir izin sicili yazılan ekip rahatça çarşı ve pazarlara girmiş, halkı eğlendirmek için gösteriler yapmıştır. Gösteri ekibinin Kâhire'ye geldiği tarih, Hz. Yusuf'un hapishaneye girmesinin yıl dönümü olması hasebiyle tatil gününe denk geldiğinden, eğlence için uygun bir zaman olmuştur. Bu vesileyle halk, gösteri ekibini izlemek için kalabalık oluşturmuş ve uzun müddet boyunca gösterileri izlemiştir. Gösteri ekibinin kalabalıktan ve maddi kazançtan dolayı çok mutlu olduğu, gün boyunca sekiz bin dirhem kazandığı rivayet edilmektedir.³³³ Ayrıca Ramazan aylarının sonunda tertiplenen eğlencelerde gölge oyunları düzenlenmiştir. Polis gözetiminde şehri dolaşan gölge oyunu ekibi, halkı eğlendirmek için çeşitli gösteriler yapmıştır.³³⁴

Fâtımî sarayında oyun odası (meclisu'l-La'be³³⁵) adında bir bölüm tesis edilmiş ve halife eğlenmek istediğinde bu odada çeşitli organizasyonlar tertiplenmiştir. Bu mekanda Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından, son Fâtımî halifesi Âdid-Lidînillah döneminde vezirlik yaptığı sırada, bir gölge oyunu tertip edilmiştir. Selâhaddîn oyuna Kâdı Fâdıl'ı³³⁶ davet etmiştir. Oyun sona erdiğinde Selâhaddîn, Kâdı Fâdıl'a gösteri hakkındaki görüşünü sormuş, bunun üzerine Kâdı Fâdıl, gösterinin büyük bir öğüt içerdiğini belirtmiştir. Bu çerçevede Fâtımîlerde, sarayda ve saray dışında gölge oyunlarının, yalnızca eğlence amaçlı değil eğitici amaçlı olarak da sergilendiği; belki de bazı zamanlarda, halkın arasında Şîî-İsmâîlî inancı yaymak için kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür.³³⁷

Fâtımî sarayında halife ve yakınlarını eğlendirmek için özel bir gösteri ekibi bulunmuştur. Güldürücüler (dahhakiye) denen bu grup, Halife Muiz-Lidînillah ile beraber Mağrib'den gelmiştir. Güldürücüler halife ve yakınları için komik skeçler organize ederek onları eğlendirmiştir. Kendilerine has elbiseleri olan güldürücüler ekibi, kimseden izin almadan halife ile görüşebilme hakkına sahip olmuştur.³³⁸

³³³ Makrîzî, *İttiâz*, 2/146; Makrîzî, *Hıtat*, 1/383.

³³⁴ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 198.

³³⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 2/386.

³³⁶ Fâtımîler ve Eyyûbîler devletlerinde Dîvân-ı İnşâ başkanlığı ve Eyyûbî Devleti'nde Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında vezirlik yapmış bir edip ve şairdir. Bk. Ramazan Şeşen, "Kâdı el-Fâdıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ocak 2023).

³³⁷ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 246-247.

³³⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 3/57.

Fâtımî toplumunda müzik ve gösteri çoğunlukla eğlence amacıyla icra edilmiştir. Genellikle saray ehli kimseler eğlenmek için müzik ve gösteri meclisleri düzenlemişlerdir. Bu manada diğer ülkelerden sanatçılar getirilmiştir. Ayrıca bazı zamanlarda halk için düzenlenen gösteri etkinlikleri de olmuştur. Çoğunlukla izleyen kişileri eğlendirme amacıyla düzenlenen gösteri etkinliklerinin bazen çeşitli fikirlerin halk arasında yaygınlaşması için de icra edilmiş olabileceği ileri sürülmüştür.

1.4.2. Satranç ve Tavla

Satranç, eski zamanlardan beri genellikle kapalı alanlarda oynanan önemli oyunlardan birisidir. Satranç tahtası olarak isimlendirilen kare bir alan üzerinde, iki kişinin sırasıyla satranç taşlarını hareket ettirerek rakibini hamle yapamayacak duruma getirmeye çalışması şeklinde oynanır. Satrancın ortaya çıkışı ve yayılışı hakkında birçok farklı görüş bulunsada genelde kabul edilen, Hintlilere veya Yunan-Roma dünyasına ait olduğudur. Satrancın İslâm dininin ortaya çıkışına yakın bir dönemde, Pers-İran kültürü vasıtasıyla Araplara geçtiği düşünülmektedir.³³⁹ Tavlânın tarihi de m.ö. 3.000 gibi eski bir tarihe kadar götürülmekte ve yine Pers-İran kültürü vasıtasıyla Araplara geçtiği düşünülmektedir.³⁴⁰

Kâhire’de satranç ve tavla hem halk arasında hem saray ehli ve üst düzey devlet ricali arasında tercih edilen bir oyun olmuştur.³⁴¹ Nitekim bu oyunlar, Hâkim-Biemrillâh dönemine kadar Kâhire toplumunda oldukça yaygınlaşmış olacak ki halife tarafından yasaklanmıştır. Yasağa uyulması konusunda kesin bir duruş sergileyen halife, 1011 yılında görevlilere teftişler yaptırmış, çeşitli mekanlardan toplanılan satranç takımlarını yaktırmıştır.³⁴² Teftişleri devam ettiren halife, bu olaydan bir yıl sonra satranç oynarken yakalanan bir gruba önce dayak attırmış sonra hapsettirmiştir.³⁴³

Tavla ve satranç, Fâtımî sarayında kadınlar tarafından bilinen ve tercih edilen oyunlardan olmuştur. Sarayın özelliklerinden olan gösteriş ve lüks, satranç ve tavlaya yansımıştır. Nitekim Halife Muiz-Lidînillah’ın kızı Seyyide ‘Abde’nin, mücevher ve

³³⁹ Ramazan Altınay, “Satranç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2023).

³⁴⁰ Harun Reşit Demirel, “Tavla İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/3 (01 Haziran 2007), 109.

³⁴¹ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü’l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 248.

³⁴² Makrîzî, *İttiâz*, 2/90.

³⁴³ Makrîzî, *İttiâz*, 2/94; Makrîzî, *Hitat*, 4/75.

altın işlemeli, fil dişi ve abanoz³⁴⁴ ağacından mamul gösterişli pek çok tavlâ ve satranç takımı, terekesi arasında yer almıştır.³⁴⁵

Satranç ve tavlâ oyunlarının Fâtımî toplumunda hem saray kesimi hem de halk tarafından tercih edilen oyunlar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte satranç ve tavlânın bazı dönemlerde yasaklandığı da olmuştur. Ayrıca bu oyunlar vakit geçirmek için tercih edilmesinin yanında saray ehli kimselerin lüks ve zenginliklerini de yansıtmıştır.

1.4.3. Spor Oyunları

Fâtımî kültüründe pek çok spor çeşidi hem halk hem halife ve devlet görevlileri hem de alanında uzman ekipler tarafından icra edilmiştir. Bu spor faaliyetlerinden birisi, özellikle devlet adamları tarafından yaygın olarak tercih edilen top oyunudur. Arapça adı Lu'betu'l-Kure olan oyunun ortaya çıkış tarihini çok eski zamanlara götüren Makrîzî, tufan olayından sonra Mısır'da kurulan ilk şehrin Menfis/Memphis şehri olduğunu ve top oyununun ilk olarak bu şehirde ortaya çıktığını aktarmaktadır. Müslüman hakimiyetinden sonra Mısır'da, Tolunoğulları zamanından beri oynanan Lu'betu'l-Kure oyununu, Fâtımî halifelerinden ilk olarak Azîz-Billah'ın oynadığı rivayet edilmiştir. Bu oyun, savlecan adı verilen düzgün biçimde kesilip hazırlanmış, baş kısmı topuz şeklinde olan bir sopa vasıtasıyla topa vurularak oynanmıştır. Top oyunu müsabakaları çoğunlukla Babü'l-Fütûh'un dışında, Bostânu'l-Kebir denilen meydanda gerçekleştirilmiştir. Fâtımî vezirlerinden Ebû Ali b. Efdal, sık sık bu meydana gitmiş ve top oyunu müsabakaları tertiplemiştir. Nitekim Ebû Ali top oyunu oynarken gerçekleştirilen bir suikast sonucu öldürülmüştür. Benzer şekilde, Âdid-Lidînillah'ın veziri Dirğâm da top oyununa düşkünlüğü ile bilinmektedir.³⁴⁶

Kâhire ve Fustat gençleri, güreş ve boks sporlarına ilgi göstermiştir. Günümüzdeki anlamda sistemli bir durum söz konusu değilse de şehrin gençleri, çarşılarda toplanmış, aralarında güreş ve boks karşılaşmaları yapmıştır. Bazen Hâkim-Biemrillâh bu müsabakaları bizzat izlemiştir. Onun halifelik yıllarında

³⁴⁴ Kerestesi genellikle siyah, siyaha yakın yeşil ve koyu kahverengi olan, ağır ve sert bir ağaç türüdür. Bk. Sargon Erdem, "Abanoz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2023).

³⁴⁵ Makrîzî, *İttiâz*, 2/289; Makrîzî, *Hıtat*, 2/302.

³⁴⁶ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 115; Makrîzî, *İttiâz*, 2/271; Makrîzî, a.e., 3/143; Makrîzî, *Hıtat*, 1/58-59,258; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/48; İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 280; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 198-199; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 249.

gerçekleşen bir müsabakada taraflar arasında çekişme büyümüş ve büyük bir kavgaya dönüşmüştür. Biri Kâhireli diğeri Fustatlı iki genç arasında düzenlenen boks maçında asabiyet ön plana çıkmış ve iki tarafın destekçileri birbirine girmiştir. Olaylar çok büyümeden yatışsa da sonradan birbiri ile görüşmek üzere buluşan iki grup arasında tekrar tartışma çıkmış ve bu defa silahlar çekilmiştir. Yaşanan çatışmalar sonucunda Kâhireli grup Fustatlılardan pek çok kişiyi öldürmüş, kaçan kişileri takip edip eşyalarını yağmalamıştır.³⁴⁷

Ramazan ve Kurban bayramlarında gerçekleştirilen törenlerde akrobasi gösterisi olarak isimlendirilebilecek bazı oyunlar sergilenmiştir. Bu gösteriyi sıbyânu'l-haff denilen ve işinde uzman olan bir ekip gerçekleştirmiştir. Bu grup, gösterilerini bayram namazlarından sonra babu'n-nasr kapısında icra etmişlerdir. Kapının sağ ve sol taraflarından ipler sarkıtıp, ahşap atlar üzerine binerek ve ellerine çeşitli sancaklar alarak pek çok akrobasi hareketi sergilemişlerdir. İzleyenlerin akıl ve hayallerine durgunluk veren gösteriler karşılığında sıbyânu'l-haffa iktalar verilmiş ve maaş bağlanmıştır.³⁴⁸

Fâtımî halifelerinin katıldığı resmi geçit törenlerinde icra edilen bir diğer spor oyunu biniciliktir. Çoğunlukla geçit törenlerinin başlangıcında gerçekleştirilen binicilik etkinlikleri atlar kullanılarak gerçekleştirilmiş ve at gösteri günü olarak isimlendirilmiştir. Halife, yüksek bir binanın pencere kenarında kendisi için hazırlanmış özel makamından gösterileri seyretmiştir. Yanında sadece vezir bulunmuş, diğer devlet ricali binanın dışından gösterileri izlemiştir.³⁴⁹

Kâhire'de gerçekleştirilen bir diğer spor etkinliği ise modern anlamda extreme spor olarak değerlendirebileceğimiz, yüksek bir mesafeden havuza atlama sporudur. Özellikle halife Hâkim-Biemrillâh döneminde yapıldığı anlaşılan bu spor, halife tarafından hususi olarak takip edilmiştir. Gerçekleştirilen bu etkinliklerinin birisinde otuz kişi havuzun dışına düşerek hayatını kaybetmiştir. Başarılı atlayış yapan sporcular ise ödüllendirilmiştir.³⁵⁰

Netice itibariyle Fâtımî toplumunda çeşitli spor oyunları düzenlenmiştir. Hem devlet ricali hem halk kesimi spor etkinliklerine katılmıştır. Bazı spor müsabakaları

³⁴⁷ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 251; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fi Mısır*, 250.

³⁴⁸ Makrîzî, *Hutat*, 2/376.

³⁴⁹ Makrîzî, *Hutat*, 2/359; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/83.

³⁵⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 2/55.

halk arasında rekabet çıkmasına neden olmuş; karşı gruplar arasında çatışmaların yaşanmasını tetiklemiştir. Keza bazı spor etkinliklerinde yaşanan kazalar sonucu ölümlerin gerçekleştiği de olmuştur.

1.4.4. Doğum Günü Kutlaması

Çalışmanın “Fatımî Atalarının ve Halifenin Doğum Günü Kutlaması” başlığı altında Hz. Ali ve Hz. Fatıma gibi bazı önemli isimlerin yanı sıra halifelerin doğum günleri dolayısıyla bazı kutlamalar yapıldığı ifade edilmişti. Ancak Fâtımîlerde doğum günü kutlamaları sadece Fâtımîlerin atalarının ve mevcut halifenin doğum günü kutlamasıyla sınırlı değildir. Bu kutlamalara ilaveten halifelerin ve üst düzey devlet görevlilerinin çocukları için de doğum günü kutlamaları gerçekleştirildiği aktarılmıştır. Örneğin Halife Müstansır-Billâh, 1048 yılında dünyaya gelen oğlu için gösterişli bir kutlama tertiplemiştir. Halkın da bu kutlamalara katılmasını emreden halife, hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Kutlamalar esnasında sarraf dükkanları, tuhafiyeler, pazarlar, sokaklar altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ile süslenmiştir.³⁵¹

Yine benzer bir kutlama Halife Âmir-Biahkâmillâh zamanında da tertiplenmiştir. Halife, yeni doğan erkek çocuğu için Kâhire’nin bir şenlik havasına bürünmesini arzulamış ve gösterişli bir kutlama tertiplemiştir. Makrîzî bu kutlamayı şu şekilde bize aktarmaktadır:

“Hicri 524 yılının rebülevvel ayında halifenin Ebu’l-Kâsım et-Tayyîb adında bir oğlu dünyaya geldi. Bu vesileyle Kâhire ve Mısır’ın (Fustat) süslenmesi, eyvanlarda ve saray kapılarında oyun ve eğlence yerlerinin kurulması, sarayların süslenmesi, askerlerin giydirilmesi emredildi. Hazinesden değerli kumaşlar, altın ve gümüşten yapılmış çeşitli eşyalar ve silahlar çıkarıldı. Eyvanlara çok sayıda değerli silah ve örtüler asılıp her taraf göz alıcı bir şekilde süslendi. Bu kutlama on dört gün boyunca devam etti”.³⁵²

Doğum günü kutlamaları vesilesiyle kadınlara yönelik özel ziyafetler düzenlenmiştir. Bu ziyafetler Fâtımî Devleti’nde önemli konumda olan saray kadınlarının bir araya geldiği önemli organizasyonlardan biri olmuştur. Ayrıca önemli devlet adamlarına, çocukları dünyaya gelmesi vesilesiyle halife tarafından pek çok değerli hediye ihsan edilmiştir. Örneğin Ya’kub b. Killis’in bir erkek çocuğu dünyaya geldiğinde Halife Azîz-Billâh vezirine bir beşik, üç yüz elbise, on bin dinar,

³⁵¹ Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 174-175.

³⁵² Makrîzî, *İttiâz*, 3/128; Ayrıca bkz. İbn Muyesser, *Ahbârü Mısır*, 109.

eyerleri ve dizginlerinden birisi altından olmak üzere on beş tane eyerli ve dizginli at hediye etmiştir.³⁵³ Keza Halife Hâkim-Biemrillâh, amcasının oğlu Abdurrahîm b. İlyas'ın oğlu dünyaya geldiği zaman kuzenine üç tane eyerli ve dizginli at, yüz adet elbise ve beş bin dinar para hediye etmiştir.³⁵⁴ Son olarak belirtmek gerekir ki saray dışında kalan Kâhire sakinlerinin doğum günlerinde kutlama yapıp yapmadıklarına dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak kutlama yaptıkları düşünüldüğünde saray ehlinde farklı bir uygulama icra edeceklerini düşünmemekteyiz. Bu manada çeşitli yemek organizasyonlarının düzenlenmesi ve hediyeleşme şeklinde gerçekleştirdikleri söylenebilir.³⁵⁵

³⁵³ Makrîzî, *İttiâz*, 1/252.

³⁵⁴ Makrîzî, *İttiâz*, 2/97-98.

³⁵⁵ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü 'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 324.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ HAYAT

2.1. İNANÇ GRUPLARI

2.1.1. Müslümanlar

Müslümanlar temelde iki ana mezhebe mensuptur. Bu iki ana kolun çoğunluğunu oluşturan Sünnîler, diğer mezhebi oluşumların bakış açılarından ve yapılanmalarından kendini ayıran; Hz. Peygamber ve ashabının benimsediği yaşam biçimini takip eden kimseleri kapsayan gruptur.³⁵⁶ Şîîler ise temelde, Hz. Muhammed'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelen kimselere ait olduğunu düşünen gruptur. Bu düşüncenin mezhepleşme süreci - genel kabule göre- Kerbela hadisesinden sonradır. Kerbela olayından sonra Emevi devletine karşı düşmanlık hisleri artmış ve hızla yayılmış, bunun yanında Hz. Ali evladına karşı taraftarlık zamanla sistematik hale gelmiştir.³⁵⁷

İslâm tarihi içerisinde, siyasi ve dini anlamda birçok Şîî mezhebi ortaya çıkmıştır. Bu mezheplerden birisi de Fâtımîlerin benimsediği İsmâiliyye mezhebidir. İsmâîlîleri diğer Şîî mezheplerinden ayıran temel nokta imamettir. Bu çerçevede genel bir tanım yapılacak olursak İsmâîlîler, Cafer es-Sadık'ın 765 yılındaki ölümünden sonra imametin, nass ve tayinle onun en büyük oğlu İsmail'e ve sonra İsmail'in oğlu Muhammed'e ve soyundan gelenlere ait olduğunu iddia etmektedir.³⁵⁸

Cafer es-Sadık'ın ölümünden sonra ortaya çıkan İsmâîlî mezhebi birçok bölünme yaşamıştır. Bununla birlikte her kesim, kendi görüşlerine göre davet faaliyetlerini sürdürmüştür. 908 yılına kadar gizlilik içerisinde hareket eden İsmâîlîler, 909 yılından itibaren faaliyetlerini açıktan yürütmeye başlamıştır. İslâm tarihinde kurulan ilk Şîî halifelik olan Fâtımîlerin, İsmâîlî görüşüne mensup olması, mezhebin gelişmesini sağlamıştır. 908 yılından 1094 yılına kadar yeknesak bir şekilde hareket eden Fâtımî İsmâîlîleri, bu yıllar arasında altın çağını yaşamıştır. Ancak Halife Müstansır-Billah'ın ölümünden sonra Fâtımî İsmâîlîleri bölünmeye başlamış ve mezhep gerileme sürecine girmiştir.³⁵⁹

³⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Ocak 2023).

³⁵⁷ Mustafa Öz, "Şîâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Ocak 2023).

³⁵⁸ Muzaffer Tan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 239; Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (09 Ocak 2023).

³⁵⁹ Tan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 239; Öz - eş-Şek'a, "İsmâiliyye" (09 Ocak 2023). İsmâîlî mezhebinin ortaya çıkışı ve tarihsel süreci için bkz. Tan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 239-262.

2.1.1.1. Şîîler

Fâtımî öncesi dönemde Şîa mezhebi Mısır coğrafyasında bulunuyordu. Fakat Mısır'ın Sünnî bir devlet olan Abbâsilerin kontrolü altında bulunması ve Şîa mezhebine mensup kişilerin Abbâsiler için potansiyel tehdit oluşturması, Şîîlerin hayatını zorlaştırıyordu. Bu manada Hz. Ali'nin torunları Mısır'dan Irak'a sürülmüşlerdi. Ayrıca Tolunoğulları ve İhşîdiler zamanında Fustat'ta yaşayan Şîîler bulunmaktaydı. Sünnîler başlığında da aktarıldığı gibi bu dönemlerde iki taife arasında çeşitli sürtüşmeler yaşanmaktaydı.³⁶⁰

Fâtımîler ilk etapta Mısır halkına dini anlamda ılımlı ve yumuşak davrandılar. Sünnîlerin mezhepsel kutlamaları ve ibadetlerine karışmadılar. Bunula birlikte kadılık ve fakihlik gibi önemli dinî makamları Şîîlere vermekten geri durmadılar. Devletin resmi mezhebini Sünnî'den Şîî mezhebine çevirdiler. Sünnî hukukun yerini Şîî hukuku almaya başladı.³⁶¹

Mısır'a hükmeden devletin değişmesiyle birlikte -yeni devletin mezhepsel bakışı önceki yönetimlerden farklı olunca- tabî olarak yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bu manada Cevher, Fustat'a hâkim olduktan sonra Tolunoğlu Camisinde kıldırıldığı cuma namazında ezana “Hayya ala hayri'l-amel” ifadesini dahil etmiştir. İlerleyen süreçte diğer camilerde de ezan bu haliyle okunmaya başlamıştır. Hutbeyi Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillah adına okutmuştur. Bazı namazlardaki tekbir sayıları ile ilgili yeni düzenlemeler getirmiştir. Ramazan ayında orucun başlaması için Sünnîler arasında şart olan ve gelenekleşmiş hale gelen ru'yetü'l-hilâl (ayın görülmesi) meselesinde değişiklik yapmıştır. Buna göre ayın görülmesini oruca başlamak için şart olmaktan çıkarmıştır. Ramazan ayında hilal görülmesi zâhir, hesap yoluyla orucun başlama vaktini tayin etmek bâtın olarak kabul edilmiş, halife hesaplatmak suretiyle orucun vaktini sene başından belirlemiştir. Eğer hesaplama ile ru'yetü'l-hilâl örtüşürse bu zâhir ile bâtının ittifakı kabul edilmiş, örtüşmezse bâtına göre amel edilmiştir. Ayrıca Fâtımî öncesi Şîî kutlamalarındaki kısıtlılık kalkmış ve yeni kutlamalar ortaya çıkmıştır. İsmâîlî mezhebinin yaygınlaşması ve halk arasında

³⁶⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 1/146; Makrîzî, *Hıtat*, 2/329; Makrîzî a.e., 4/160-161; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 268; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 84-85.

³⁶¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 85; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 269.

benimsenmesi için Ezher Camisinden başlamak üzere pek çok camide da'vâ adında sohbet ve ilim meclisleri kurulmuştur.³⁶²

Da'vânın faaliyetleri, özellikle Hâkim-Biemrillâh zamanında yoğun bir şekilde icra edilmeye başlanmıştır. Hem Mısır içindeki hem de Mısır dışındaki bölgelerde, etkin bir şekilde İsmâîlî tebliğ çalışmaları yapılmıştır. Bu faaliyetlerin daha sistemli yapılabilmesi için bir başkanlık oluşturmuş ve başına getirilen kişiye dâî'd-duât denilmiştir. Dâî'd-duâtın on iki tane yardımcısı olmuştur. Ayrıca çok sayıda dâîsi bulunan bu oluşum, tebliğ hareketlerinin etkili olması için dâîlerini hassasiyetle seçmiştir. Onları etnik köken ve coğrafi duruma göre tasnif edip görevlendirmiştir. Türklerin, Arapların, Zencilerin ayrı ayrı dâîleri bulunmuştur.³⁶³

Öte yandan tüm bu çabalara rağmen Fustat dahilinde ve Kâhire civarında İsmâîlî mezhebine istenilen seviyede bir yöneliş yaşanmamıştır. Her ne kadar mezhepsel çağrı faaliyetleri yürütülse de Fâtımîlerin getirmiş olduğu yenilikler halkın dinî bakış açısına ve yaşantısına ters düşmüştür. Ayrıca kendilerine yeni bir şehir kuran Fâtımî halifeleri ve önde gelen İsmâîlî inanç mensupları Kâhire'de ikamet etmiş, buna karşın değişim yapmak istedikleri halk şehrin dışında yaşamıştır. Halk ile yöneticiler ancak özel günlerde, bayram ve kutlamalarda bir araya gelebilmiştir. Haliyle bu durum Şîî-İsmâîlî mezhebi ile Sünnî toplumun etkileşimini kısıtlamış; izole olmuş bir mezhep meydana getirmiştir. Ayrıca Mısır dahilinde gerekli ilerlemeyi gerçekleştirmeden, harici pek çok yere dâîler gönderilip emek ve enerji harcanmış, bu durum dahili gelişmeyi olumsuz etkilemiştir. Nihayetinde Fâtımîler, etkin bir siyasi yönetim kurmayı başarsalar da halkın mezhebi görüşüne pek fazla sirayet edememiştir. Başka bir deyişle Fâtımî sonrası Mısır'da meydana gelen değişim, dini-mezhebi olmaktan çok siyasidir.³⁶⁴

Fâtımîler'in Mısır'a gelmesiyle birlikte Şîî görüş mensup kişiler eskiye nazaran daha serbest hareket etme özgürlüğüne kavuşmuştur. Devletin çeşitli kademlerinde nüfus sahibi olmaları kolaylaşmıştır. Ma'mâfih genel görüntü böyle olsa da bazı dönemlerde İsmâîlî Şîîliğini ve İsmâîlî Şîîlerini olumsuz etkileyen

³⁶² Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 78-80; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 270-273.

³⁶³ Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 274-275.

³⁶⁴ Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 145; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 117; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 4/1004; Cengiz Tomar, "Mısır- İlim, Kültür ve Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ağustos 2022); Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 225; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 85.

olaylar da yaşanmamış değildir. Bu cümleden olarak Hâfız Lidînillah, Hezârülmülk Cevâmerd'i vezir olarak atamıştır. Fakat ordunun büyük kesimi bu atamaya karşı çıkıp isyan bayrağını çekmiş, Âmir-Biahkâmillah zamanında hapsedilen, küteyfât lakaplı Ebû Ali Ahmed b. Efdal'i kendilerine önder seçip hapisten kurtarmıştır. Ebû Ali'yi vezir olarak ilan eden ordu mensupları Hezârülmülk Cevâmerd'i öldürmüştür. Bu yaşananlar neticesinde Halife Hâfız Lidînillah'ın, Ebû Ali'yi vezir olarak atamaktan başka çaresi kalmamıştır. Ebû Ali vezirliğe gelince tüm otoriteyi kendi tekelinde toplamış ve Hâfız Lidînillah'ı sarayda bir odaya hapsedmiştir. Halifenin ve İsmâîlî mezhebine adını veren İsmâil b. Cafer es-Sâdık'ın adlarını hutbelerden çıkartmıştır. İmâmiyye Şîâsına mensup olan Ebû Ali, on ikinci imam adına davet faaliyetleri başlatmıştır. Kâhire'de on ikinci imam adına sikkeler bastırıp kendisini imamın nâibi ilan etmiştir. Bu icatlarıyla, Fâtımîlerin meşruiyet dayanağını oluşturan İsmâîlî doktrinini tehlikeye atıp Fâtımî Devleti'nin temellerine adeta dinamit koymuştur. Tüm bunlara ilaveten İslâm tarihinde eşine az rastlanılacak bir biçimde, her biri kendi mezhebine göre fetva vermek üzere dört tane kadı tayin etmiştir. Bu kadıların ikisi Sünnî olup Mâlikî ve Şâfiî mezhebine, diğer ikisi Şîî olup İsnâaşeriyye ve İsmâiliyye mezhebine mensup olmuştur.³⁶⁵

Fâtımî döneminde genel olarak Mısır'da, özel olarak Kâhire'de yaşayan Şîî halk eski devirlere nispeten çok daha özgür bir ortamda yaşamlarını sürdürmüştür. Birkaç kısa dönem istisna edilirse dini inanışlarına göre bayramlarını, kutlamalarını ve yas günlerini rahat bir ortamda gerçekleştirmişlerdir. Fakat Fâtımî öncesi dönemden gelen Sünnî kesim ile çekişmelerini devam ettirmişler, bazı yas günlerinde ve kutlamalarda mezhebî tarafgirlikle Kâhire'deki yaşantıyı olumsuz etkilemişlerdir. Ayrıca mezhebi mensubiyetlerinin verdiği avantaj ile devlet kadrolarında Sünnîlere nispeten daha etkili konumlarda bulunmuşlardır.

2.1.1.2. Sünnîler

Cevher Mısır'ı fethettiğinde, bu coğrafyada yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Sünnî Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bu nedenle Fâtımîlerin, Kâhire'de istikrarlı bir yönetim sergileyebilmesi için mezhepler üstü bir anlayış ile işe başlamaları gerekmekteydi. Böylece yeni hakimiyet kurdukları Mısır coğrafyasında, farklı değerlere sahip inanç gruplarının onayını alabilirler ve dahili

³⁶⁵ Hasan, *el-Fâtımiyyûne fi 'l-Mısır*, 230; Güner, "Hâfız-Lidînillah".

yönetim anlamında ortaya çıkabilecek sorunları minimuma indirebilirlerdi. Bu perspektif ile hareket eden Cevher, Halife Muiz-Lidînillah adına Fustat halkına bazı garantiler verdi. Bu garantiler özetle Mısır halkının dini anlayış ve yaşantısında serbest olmaları, can ve mal güvenliklerinin devletin garantisi altına alınmasıydı.³⁶⁶

Fâtımîler ilk etapta Sünnîlere ve Şîîlere dini anlamda eşit davranma garantisi ile yola çıksa da resmi uygulamalar noktasında (ezana yapılan ilave, ramazan hilalinin görünmesi örneklerinde olduğu gibi) Şîa mezhebinin görüşlerini yerine getirmemesi olanaksızdı. Aslında bu durum Sünnî kesimin dini yaşantısına bir baskı değildi. Fakat uygulanan bu değişiklikler Sünnî halk arasında hoşnutsuzluklara sebep oldu. Binaenaleyh Sünnîler ile Şîîler arasında farklı alanlarda yaşanan sıkıntılar dini alana kaydı. Bu manada Fustat'taki kuyumcular çarşısında bir olay meydana geldi. 972 yılında, muhtesip Süleyman b. el-İzz kuyumculardan bazılarını azarladı. Şîî-İsmâîlî mezhebine uygun olarak yürürlüğe konan bazı dini değişikliklerden dolayı, yönetime kızgın Sünnî halktan olan bu kuyumcular, “*Muâviye Ali'nin dayısıdır*”³⁶⁷ diye slogan attılar. Ekonomik bir anlaşmazlık yaşanmış olsa da kuyumcular tepkilerini mezhep farklılığına göre dillendirdiler. Yine 972 yılının ramazan ayında sokakta ilahi söyleyip insanları rahatsız eden yaşlı ve kör bir kadın tutuklandı. Olaya tepki gösteren bir grup Sünnî cemaat bir araya gelerek, “*Muâviye Ali'nin dayısıdır*” şeklinde bağırmaya başladılar. Bunun üzerine Cevher yaşlı kadının bakımı için alıkondüğünü söyledi. Bir süre sonra da yaşlı kadın serbest bırakıldı.³⁶⁸ Neticede aslında ekonomi ve güvenlik alanıyla ilgili olan sorunların, mezhebî boyutta ifade edildiği görülmektedir.

³⁶⁶ Fâtımîler ile Mısır halkı arasındaki anlaşma metninin detayları için bkz. Makrîzî, *İttîâz*, 1/103-106; Muhammed Ahmed Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü ve's-Sakâfiyyetü fi'd-Devleti'l-Fâtumiyyeti fi'l-Mağrib ve Mısır* (Şendî Üniversitesi, 2019), 61.

³⁶⁷ Bu ifade Mısır'daki Şîa mezhebine mensup kişilerle alay etmek ve onları kızdırmak için kullanılıyordu. İhşidiler zamanında Şîîler, Aşûra gününü kutlarken askerle karşılaşrsa, askerler onlara “Dayın Kimdir” diye sorar ve onların “Muâviye'dir” cevabını vermesini beklerlerdi. Eğer askerlerin istediği cevap verilmezse o kişinin üzerindeki kiler alınırdı. Hatta bazı zamanlar cami önlerinde bu ifadenin bir kişi tarafından yüksek sesle söylendiği ve bu sayede halk arasında yaygınlaştığı da aktarılmaktadır. Makrîzî, *İttîâz*, 1/146; Makrîzî, *Hıtat*, 2/329; Makrîzî a.e., 4/160-161; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 84. Bu ifadenin farklı bir şeklinin Bağdat'ta da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bağdat'ta bir okulun kapısına tuğla parçalarıyla “*Muâviye mü'minlerin dayısıdır*” yazılmıştı. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/446.

³⁶⁸ Makrîzî, *İttîâz*, 1/131-132; Makrîzî, *Hıtat*, 4/161-162; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 84-85.

Şîa mezhebine ait özel günlerde, Sünnîler ile Şîîler arasında gerilim artmıştır. Örneğin bir Âşûrâ günü kutlamasında Şîîler alay halinde yürüyüş yapmış, çeşitli kabristanları ziyaret etmiş ve Hz. Hüseyin için ağıtlar yakıp ağlamıştır. Yas alayı pazar yerinden geçerken dükkân sahiplerinin, su satıcılarının ve alışveriş yapanların kendilerine katılmadıklarını fark etmişlerdir. Bunun üzerine Şîîler, çevredeki insanların da yas tutması gerektiğini; böyle bir vakitte alışveriş yapılmasının uygun olmadığını düşünmüş ve taşkınlık çıkarmıştır. Hal böyle olunca esnaf dükkanlarını kapatmış, halk evlerine gitmek zorunda kalmıştır. Esnafı ve halkı olumsuz etkileyen bu durum vezir İbn Ammâr tarafından bertaraf edilmiştir.³⁶⁹ Sünnî yönetim zamanında kendilerine eziyet edilen Şîî toplumu, Fâtımîlerin Mısır'a egemen olmasıyla değişen güç dengelerinden faydalanarak durumu tersine çevirmeye çalışmıştır.

Halife Muiz-Lidînillah ve Azîz-Billâh dönemlerinde halk istediği mezhebe göre yaşama noktasında serbest olmuştur. Ancak Fâtımî halifeleri, özellikle devlet görevlerinde Mağribli Şîî kesime öncelik vermiştir. Bu durum Şîîlerin güç kazanmasına ve Sünnîlere karşı üstünlük kurmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Şîîlerin bir kısmı Fâtımî Devleti içerisinde istediği gibi davranabileceğini; bir bakıma, mezhep mensubiyeti sebebiyle devletin, onların yaptıkları haksız fiillere karşı ses çıkarmayacağını düşünmüşlerdir. Bu sebeple Şîîlerin bir kısmı, Sünnîlerin oturdukları evleri gasp etmiş ve onları yaşadıkları mahallelerden kovmuştur. Ancak Muiz-Lidînillah olaydan haberdar olunca hemen müdahale etmiş, Sünnîlerin zararlarını karşılayıp evlerine ve mahallelerine geri dönmesini sağlamıştır.³⁷⁰

Sünnî halkın Halife Muiz-Lidînillah ve Azîz-Billâh dönemlerinde nispeten rahat ve özgür yaşantıları Hâkim-Biemrillâh zamanında sona ermiştir. Hem ferdî hem toplumsal anlamda bir dizi mezhepsel taassup kuralı uygulamaya konulmuştur. Halife Hâkim, 1004 yılında bir genelge yayınlarak camiler, şehir, saray ve konak kapıları, dükkanlar ve mezarlıklar gibi yerlere Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muâviye gibi sahabeye, bunun yanında Abbasî halifelerine karşı lanet içerikli

³⁶⁹ Makrîzî, *Hıtât*, 2/329; Makrîzî, *İttiâz*, 1/145-146; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 62-63; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 77.

³⁷⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 1/145; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 77.

yazıların³⁷¹ yazılmasını emretmiştir. Aynı zamanda bu yazılanlar boya ve altınla süslenmiştir.³⁷²

Sünnî kesimin dini değerlerine karşı, mezhep taassubu ile icra edilen genel uygulamalara ilaveten ferdî uygulamalar da yapılmıştır. 1006 senesinde bir kişinin, yanında Enes b. Mâlik'in el-Muvatta isimli kitabını taşıdığı fark edilmiştir. Bu kişiye el-Muvatta kitabını yanında bulundurması bahane gösterilerek ceza verilmiş, ilgili kişi teşhir maksadıyla şehirde dolaştırılmıştır.³⁷³ Yine benzer şekilde Kâhire'de bir grup Sünnî, Duha (kuşluk) namazı kıldıkları için tutuklanmıştır. Sokaklarda ilan edilen bu kişilere dayak atılmış ve üç gün hapis cezası verilmiştir.³⁷⁴ Benzer bir bireysel olay da 1000/1001 yılında yaşanmıştır. Şamlı bir adama Hz. Ali hakkında sorular sorulmuş, bu kişi Hz. Ali'yi tanımadığını söylemesi üzerine tutuklanmıştır. Hapse atılan Şamlı adama dört şahit huzurunda aynı sorular tekrar sorulmuş; eski cevabını tekrarlaması üzerine olay Hâkim-Biemrillâh'a iletilmiştir. Olaydan haberdar olan halife, bu kişinin ölüm emrini vermiştir.³⁷⁵

Hâkim-Biemrillâh zamanında melûhiy (molehiya)e adlı bitkinin satışı Muâviye sevdiği için yasaklanmış, melûhiyye yemeğini yiyen bazı kişiler de cezalandırılmıştır. Aynı şekilde rokanın satılması da Hz. Âişe sevdiğinden dolayı yasaklanmıştır. Bu bitkiler ile ilgili çiftçilere yazılı emirler gönderilerek ekimlerinin durdurulması istenmiştir.³⁷⁶

Yine Hâkim-Biemrillâh zamanında pulsuz balıkarın (yaldızlı balıklar) satışı ve yenilmesi yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayanlara ölüm cezası verileceği ilan edilmiştir. Nedeni ile ilgili ilk kaynaklarda bilgi bulamadığımız bu ceza ile ilgili Hasan İbrahim şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Bu yasak iki nedenden ötürü konulmuş olabilir. Bu nedenlerden ilki ya sahabeden birisi bu balık türünü çok seviyordu ya da Hz. Ali veya ailesinden

³⁷¹ Bu uygulamaların Hâkim-Biemrillâh'ın babası Azîz-Billah zamanında başladığını ve Hâkim-Biemrillâh zamanında artarak devam ettiği de söylenmiştir. Bk: Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısr*, 218.

³⁷² el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 256; Makrîzî, *İttiâz*, 2/54; Makrîzî, *Hitat*, 4/72,163-165; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/76; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 85; Sâlih Muhammed İrmeyh Harânibuh, *Ahvâlu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye fi Ahdi'l-Halîfeyn el-Âmir-Biahkâmillâh ve'l-Hâfız Lidinillâh* (Yermuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2013), 126; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısr*, 220; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 78.

³⁷³ Makrîzî, *Hitat*, 4/163; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısr*, 219.

³⁷⁴ Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısr*, 220.

³⁷⁵ Makrîzî, *Hitat*, 4/163.

³⁷⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 2/53; Makrîzî, *Hitat*, 4/163; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısr*, 220.

birisi pulsuz balıkları sevmiyordu. İkinci neden ise Hâkim-Biemrillâh'a yakın olan Yahudilerden birisinin, halifenin aklına girerek bu yasağı koydurtmuş olabileceğidir. Çünkü Tevrat'ta bu yasağın aynısı bulunuyordu.”³⁷⁷

Özellikle Sünnî halk tarafından tepkiyle karşılanan bu baskıcı yönetim ve yasaklamalar, 1007 yılında Hâkim-Biemrillâh tarafından ilan edilen bildiri ile kaldırılmıştır. Ayrıca baskıcı yönetimin tam tersi bir tutumla olabildiğince özgür bir yönetim anlayışına geçen Hâkim, insanların ibadetlerini istedikleri şekilde özgürce yerine getirebilmeleri konusunda serbest bırakmıştır.³⁷⁸

Fâtımî Devleti'ndeki Sünnî kesimin dini yaşantısına genel olarak göz attığımız zaman Hâkim-Biemrillâh dönemini istisna edersek özgür bir ortam müşahade etmekteyiz. Bir başka deyişle Sünnîler ile Şîîler arasında zaman zaman bazı olumsuz hadiseler yaşansa da bu durum genel tabloyu göstermemektedir. Ayrıca dini gibi akseden olayların pek çoğunun siyasi veya ekonomi gibi farklı alanlarla ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızın birinci bölümünde demografik yapıyı açıklarken aktardığımız siyasi çekişmelerin ve yaşanan çatışmaların, dini olarak yaşanan hadiselerle göre daha fazla ön planda olduğu söylenebilir.

2.1.2. Ehl-i Kitap

Bilindiği gibi ehl-i kitap tabiri, Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerîm'de Yahudi ve Hristiyanları ifade etmek için kullanılmıştır.³⁷⁹ Kur'an'ın bu kullanım şekli kendi zamanından günümüze kadar kullanılagelmiş, özellikle klasik kaynaklarda bu iki din mensubu kişi veya grupları ifade etmek için çokça kullanılmıştır.

İlerleyen sayfalarda detaylıca aktarılacağı gibi ehl-i kitap, Hâkim-Biemrillâh dönemi ile devletin iç karışıklıklarla boğuştuğu zaman dilimleri dışında, Fâtımîler dönemi Kâhire'sinde her türlü hak ve hürriyetleri güvence altına alınmış olarak yaşamaktaydı. Mensup oldukları din onların herhangi bir alanda kısıtlanmasına sebep olmamakta, dahası Fâtımîlerin içinde bulunduğu şartlardan dolayı pozitif etki

³⁷⁷ Hasan, *el-Fâtımiyyûne fi'l-Mısır*, 221; Ayrıca bkz. el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 268.

³⁷⁸ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 258,278,303; Makrîzî, *İttiâz*, 2/69,78,98; Makrîzî, *Hıtat*, 4/74, 164-166; Hasan, *el-Fâtımiyyûne fi'l-Mısır*, 222-223; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 78-79.

³⁷⁹ Remzi Kaya, “Ehl-i Kitâp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ekim 2022).

yapabilmektedir. Bununla birlikte pek çok Müslüman devletinde olduğu gibi ehl-i kitap için geçerli olan bazı kurallar Fâtımî Devleti'nde de bulunmaktaydı. Fakat bu kurallar ehl-i kitabı toplumdaki soyutlama veya dışlama için konulmamıştı. Genel itibariyle giyim kuşam veya takılarda kendini göstermekte olan ilgili düzenlemelerin temel maksadı ehl-i kitabın Müslümanlara benzememesi ve Müslümanlardan ayırt edilebilmesiydi. Nitekim Mısır coğrafyasında Yahudi kadınlarla Müslüman kadınların giyim kuşamı arasında fark bulunmamakta, her iki din mensubu kadınlar da peçeli çarşaf giymektedir. Benzer şekilde İskenderiye'ye gelen bir Yahudi, Müslüman bir kişinin yanında çalışmaya başlamış, Yahudi olduğu daha sonraları anlaşılmıştı. Keza İshak adındaki Yahudi tüccar, Çin'in Lûbîn şehrini ziyaret ettiği zaman giyim kuşamından ötürü kraliçe tarafından Arap zannedilmişti. Ayrıca bu giyim kuşam düzenlemesinin bir boyutu da hukuki olarak anlaşılabilir. Misal olarak Müslümanlara içki yasağı varken ehl-i kitap için bu geçerli değildi. O dönem için kişinin, ilk etapta mensup olduğu dini anlamının en kolay ve pratik yolu kıyafetleriydi. Hukuki boyutun somutlaştırılması adına örnek olarak şu olayda zikredilebilir: Bir defasında Hristiyan bir doktor ile Yahudi bir kız arasında meydana gelen aşk meselesinde, Müslümanlar Yahudi kızı giyim kuşamından dolayı kendi dinlerine mensup sanıp engel olmaya çalışmışlar fakat kızın Yahudi olduğu anlaşılınca olaya karışmamışlardır.³⁸⁰

2.1.2.1. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Mısır'daki gelişim sürecini, Hristiyanlığı benimseyen grupların etnik ve mezhebi durumlarını tezin birinci bölümünde aktarmıştık. Bu sebeple biz bu başlık altında Hristiyanları etnik veya mezhebi olarak incelemekten çok, bir bütün olarak Hristiyan toplumunu ele alacağız. Etnik ve mezhebi durumun detaylarını ilgili kısımlara havale edip genel bir özetle başlamanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Bu çerçevede Hristiyanlık, Mısır'da 2. yüzyıldan itibaren varlık göstermeye başlamıştır. Fâtımîler zamanına kadar bu coğrafyaya yayılan Hristiyanlık, Mısır'ın yerli halkı olan Kıptîlerin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Fâtımî toplumunda Rum, Slav ve Ermeni Hristiyanlar da bulunmakla birlikte Kıptîler çoğunluğu oluşturmuştur. Mezhebî olarak ise -genel

³⁸⁰ Nuh Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 144,146,150.

itibariyle- iki ana koldan bahsedilmektedir ki bunlar Melkit ve Ya'kûbî (Süryânî) mezhepleridir.³⁸¹

Fâtımîler Kâhire şehrini kurduklarında, Mısır coğrafyasında Müslümanlıktan sonra en fazla nüfusa ve etkiye sahip olan din Hristiyanlıktı. Bu durumla doğru orantılı olarak Hristiyanlar Mısır'da yoğun olarak yaşamakta; nüfusun yaklaşık olarak üçte birini oluşturmaktaydılar. Hal böyle olunca Fâtımîlerin Hristiyanlarla iyi ilişkiler geliştirmeleri gerekmektedir. İlaveten Fâtımîler ile Mısır'da yaşayan Müslüman halk arasında derin bir soğukluk bulunuyordu. Abbasî Devleti'ne bağlı ve Sünnî inanca göre yaşamaya alışmış olan Müslüman halk yeni yönetimi benimsemekte zorlanıyordu. Fâtımî halifeleri de Abbasî taraftarı Sünnîlere tam manasıyla güvenemiyordu. Bununla beraber yeni fethettikleri bu coğrafyada güçlü bir otorite tesis etmeleri gerekiyordu. Tüm bu sebeplerden ötürü Fâtımîler genelde Ehl-Zimme'ye özelde Hristiyanlara oldukça ılımlı ve hoşgörülü yaklaştılar. Devletin Kâhire'de istikrar sağlaması için Hristiyanlarla iş birliği yaptılar. Bu manada devlet kadrolarında, özellikle maliye, sanayi ve sağlık alanında onlardan istifade ettiler. Bu olumlu havayı gören bazı Hristiyanların din değiştirip İsmâîlî mezhebine geçtikleri rivayet edilmektedir.³⁸²

Fâtımîler'in Kâhire'deki ilk halifesi Muiz-Lidînillâh, Hristiyan cemaat ile olumlu ilişkileri ilk başlatan kişi olmuştur. Onun zamanında Süryânî Patriği Efrâhim es-Süryânî, Fustat'taki Ebu Merkûra Kilisesi ile Kasru's-Şem'de bulunan Muallaka Kilisesi'ni restore etmek için izin istemiştir. Bunun üzerine halife, Efrâhim'e bir izin belgesi vermiş, ayrıca yapılacak masrafları beytûlmâldan karşılamıştır. Ancak kiliselerin restore edilmesine Müslüman halk tepki göstermiş ve inşaatın başlamasını engellemiştir. Ortam gerilince Muiz-lidînillâh restore işlemlerinin başlaması için, iki kilisenin de şantiye alanına bizzat gitmiştir. Ayrıca sıkı güvenlik önlemleri aldırarak bu mesele ile yakından ilgilenmiştir. İlerleyen zamanda restorasyona muhtaç durumda bulunan ne kadar kilise varsa hepsinin onarılmasını emretmiştir.³⁸³

Azîz-Billâh zamanında Hristiyanlarla Fâtımîler arasındaki ilişkiler daha da ileri seviyelere taşınmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri olarak Halife Azîz'in

³⁸¹ Bkz. Birinci Bölüm, Sosyal Hayat, *Kıptîler, Rumlar, Slavlar ve Ermeniler* başlıkları.

³⁸² Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 63; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 91; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 81.

³⁸³ Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 91; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 64-65.

Hristiyan Rum asıllı bir kadınla evli olması zikredilmektedir. Halife, eşinin iki erkek kardeşinden biri olan Aureste'yi 986 yılında Kudüs patriği, diğer kardeşi Arsenius'u ise Kâhire ve Fustât'a başpiskopos olarak tayin etmiştir. Ayrıca Efrâhim es-Süryânî'ye bir kilisenin restorasyonu için izin vermiştir. Bunların yanında, Hristiyan olan İsa b. Nasturus'u vezirliğe getiren halife, Yahudi Mineşşâ b. İbrahim el-Karar'ı da Şam valiliğine atamıştır. Bu kişiler, mensup oldukları dini gruplardan insanları devletin önemli mevkilerine getirmiştir. Bunun üzerine Müslümanlar, yaşananlara tepki gösterip halifeyi protesto etmiş; seslerini duyurmak için yazdıkları bir mektubu, sarayda çalışan bir kadına verip halifeye ulaştırmasını istemişlerdir. (Başka bir rivayete göre halifenin geçeceği yola basit bir heykel yapıp mektubu eline tutuşturmuşlardır.) Müslümanlar mektuba, "Hristiyanları İsa b. Nasturus ile Mûsevîleri Mineşşâ b. İbrahim el-Karâr ile onurlandıran fakat Müslümanları küçük düşüren sen, benim meselemi dikkate almaz mısın?" yazmıştır. Halife, mektubu okuyunca hem vezirini hem Şam valisini görevden almıştır. Ayrıca bu tarz sıkıntıların tekrar yaşanmaması için devlet görevlilerini ve işlerini denetlemek için kadılar görevlendirmiştir. İsa b. Nasturus, halifenin kızı Sittü'l-Mülk'ün kendisine yardım edip babasından ricacı olması üzerine, tekrar vezirliğe getirilmiştir. Ancak Halife Azîz-Billâh vezirin devlet divanlarında Müslümanları çalıştırmayı şart koşmuştur.³⁸⁴

Halife Azîz-Billâh döneminde Hristiyanların konumları o kadar iyidir ki bir şair bu durumu şöyle tasvir etmişti:

"Hristiyan ol, çünkü Hristiyan olmak hak dine mensup olmak demektir.

De ki: ilahlar üçtür; bundan başka her şeyi bırak, abestir.

Vezir Yakup Babadır; Aziz Oğul, Fadl³⁸⁵ ise Rûhu'l-Kudüs'tür!".³⁸⁶

Halife Azîz-Bilâh, Hristiyan olan İsa b. Nasturus'u vezir olarak ilan edince Kâhire'de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ortam gerilmeye başlamıştır.

³⁸⁴ Makrîzî, *İttîâz*, 1/297; Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 4/115-116; Gregory Ebu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 1/272-273; Hasan, *el-Fâtûmiyyüne fi'l-Mısır*, 199-200; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 65; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 65-66; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 181-182; Seyyid, *Devletü'l-Fâtûmiyye*, 91-92; İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 281; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 119-120; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 147-148; Hitti, *İslam Tarihi*, 4/995.

³⁸⁵ Vezir Yakup ile Fâtîmî veziri Ya'kub b. Killis; Aziz ile halife Azîz-Billâh; Fadl ile bir başka Fâtîmî veziri Ebu'l-Fadl Cafer b. Fadl kastedilmektedir.

³⁸⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 66.

İlerleyen süreçte vezirin kendi dindaşlarına ayrımcılık yapması ile gerginlik artmıştır. Kâhire ve Fustat'ta gergin bir ortam yaşanırken Bizans İmparatoru II. Basileios Suriye üzerine sefer düzenlemiş ve bölgenin çoğunu ele geçirmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Halife Azîz-Billâh, Suriye'ye yardım göndermek için 996 yılında bir donanma kurmuş ancak donanma Mask'taki bir tersanede yakılarak imha edilmiştir. Bu gelişme üzerine Müslüman halkın bazı kimseler, gemileri Hristiyanların yaktıklarını ileri sürerek onları katletmeye başlamıştır. Yüz altmış kişinin katledildiği çatışmalar başka yerleşim yerlerine de sıçramış, kiliseler yağma edilmiştir. Nestûrî piskoposu bu olaylarda ağır yaralanmış ve sonrasında vefat etmiştir. Olaylar altmış üç yağmacının yakalanıp cezalandırılması ile sona ermiştir.³⁸⁷

Kâhire'de yaşayan Hristiyan halk, Fâtımîlerin bu coğrafyaya egemen olduğu süre boyunca hem dini hem sosyal alanda genel olarak özgür ve rahat bir ortamda hayatlarını sürmüştür. Fakat Hristiyanlar için bu durumun istisnası Hâkim-Biemrillâh dönemi olmuştur. Kâhire'deki ilk iki Fâtımî halifesi Muiz-Lidînîlah ve Azîz-Billâh dönemlerindeki pozitif ortam onun zamanında tam tersine dönmüştür. Hâkim-Biemrillâh, maliye dışında kalan hükümet görevlerinin tamamına Müslümanları getirmiştir. Divânu'l-Hâs'a atadığı İsa b. Nasturus'u, resmi vergilere ilaveten bir vergi daha çıkarmasından ötürü idam etmiştir. Hâkim-Biemrillâh dönemindeki sıkı politikalar tüm Hristiyanlar için geçerli olmakla beraber özellikle Melkânî Hristiyanlarına karşı daha sert bir tutum sergilenmiştir.³⁸⁸

Hâkim-Biemrillâh Hristiyanların uyması mecburi olan bir dizi karar çıkarmıştır. Bu kararları özet olarak aktaracak olursak şu şekilde sıralayabiliriz: Elbise olarak siyah renkli gıyâr³⁸⁹ giymeleri ve boyunlarına uzunluğu bir zira', ağırlığı yaklaşık on rıtl olan haç takmaları, bu haçları Müslümanlarla aynı hamama³⁹⁰ girdiklerinde boyunlarından çıkarmamaları, bellerine siyah renkli zünnâr³⁹¹ takmaları emredilmiştir. Ayrıca binek olarak at ve katır kullanmamaları (sadece eşek

³⁸⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 66.

³⁸⁸ Makrîzî, *İttîâz*, 2/6; Makrîzî, *Hıtat*, 4/71; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 83; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 265; Serkan Özer, *Fâtımî Haçlı İlişkileri (1098-1171)* (Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 20.

³⁸⁹ İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-i Müslimlerin taşımaya mecbur oldukları, Müslümanlarca kâfirlik alâmeti kabul edilen kıyafet. Bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Gıyâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

³⁹⁰ Sonraki süreçte Müslümanlarla Hristiyanların hamamlarını ayırmış, Hristiyanlara ait hamamların üzerlerine hac koyulmuştur. Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 4/413; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 296; Hasan, *el-Fâtımiyyûne fi'l-Mısır*, 207-208.

³⁹¹ Gayri Müslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kuşak veya kemer. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Zünnâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

kullanmaları), eyerlerinin basit ahşaptan olması, süslü gemler kullanmamaları, Müslüman cariyeler ve köle edinmemeleri ve onları çalıştırmamaları, aleni olarak bayramlarını kutlamamaları, bayramlarda kiliseleri süslememeleri, Nil Nehri'nde kutlama ve oyunlar (nevrüz) düzenlememeleri emredilmiştir.³⁹²

Bu yasaklamalarla birlikte birçok kilise yağmalanmış ve yıkılmıştır. Aralarında kutsal kabul edilen eşyaların da bulunduğu malzemelere el konulmuştur. Bu manada Mukattam dağında bulunan ve Melkânîlerin Mısır'daki en büyük manastırı olan Deyru'l-Kuseyr yıkılmıştır. Kudüs'teki Kıyâme (Kumame) Kilisesi'nin yıkılması emredilmiştir. Tüm girişim ve vazgeçirme çabalarına rağmen Hâkim-Biemrillâh bu kararından geri adım atmamıştır. Kiliselerin yanında bazen mezarlıklar da tahrip edilmiştir. Yaşanan bu zorlu süreçten dolayı pek çok Hristiyan, Bizans topraklarına göç etmek veya din değiştirmek zorunda kalmıştır.³⁹³

Hâkim-Biemrillâh bu katı politikası daha sonra nispeten yumuşamıştır. Hristiyanların kendi memleketlerine göç etmeleri için izin vermiştir.³⁹⁴ Bazı kiliselerin tekrar yapılmasına, yenilenmesine ve vakıflarının iade edilmesine müsaade etmiştir. Kısmen yumuşayan bu ortamdan faydalanan din değiştirmiş bazı Hristiyanlar, Hâkim-Biemrillâh'a İslâm dinine isteyerek girmediklerini, kendi dinlerine dönmek istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine halife onların eski dinlerine dönmelerine izin vermiştir.³⁹⁵ Halife Hâkim-Biemrillâh bütün bu katı Hristiyan politikasına rağmen, Hristiyan İbn Sâdûn'u vezirliğe atamıştır. Ayrıca özel doktorları arasında Hristiyanlar bulunmuştur.³⁹⁶

Hâkim-Biemrillâh'ın esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmasından (bazılarına göre kız kardeşi Sittü'l-Mülk tarafından öldürtülmesinden) sonra Zâhir-Li'zâzidînillâh Fâtımî halifesi olmuştur. Zâhir başa geçince Hristiyanlarla ilgili

³⁹² Makrîzî, *Hutat*, 4/413; Hitti, *İslam Tarihi*, 4/996; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 279-280; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esîr, *İslâm Târihi (el-Kâmil fi't-Târîh)*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 9/169-170; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısır*, 205-208; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 296; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 83; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 66-67; Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 66-67; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 149.

³⁹³ İbn Esîr, *İslâm Târihi*, 9/169-170; Makrîzî, *Hutat*, 4/413; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 279-280, 282; Makrîzî, *İttiâz*, 2/81; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısır*, 205; Hitti, *İslam Tarihi*, 4/996; Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 66-67; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 66-67.

³⁹⁴ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 305; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 83.

³⁹⁵ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 357-358; Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 67; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 297-298.

³⁹⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 66.

olumsuz durumları ortadan kaldırılmış; Hâkim-Biemrillâh'ın, ehl-i zimme hakkında yürürlüğe koyduğu yasak, kısıtlama ve kuralları iptal etmiştir. Ayrıca Bizans ile ilişkiler düzeltilmeye çalışılmıştır. Çünkü Fâtımîler Bizans'tan ithal edecekleri buğdaya ihtiyaç duymuştur. Nihayetinde Bizans ve Fâtımîler arasında bir ateşkes imzalanmıştır. Bu ateşkes neticesinde Bizans hakimiyetindeki topraklarda hutbe Fâtımî halifesi adına okunacak, İstanbul'daki cami faaliyete geçirilecektir. Buna mukabil Fâtımî Devleti, Kudüs'te yer alan Kiyâme Kilisesi ile Mısır'daki diğer kiliseleri yeniden etkin hale getirecek, Hâkim-Biemrillâh zamanında istekleri dışında Müslüman olanların Hristiyanlığa geri dönmelerine izin verecektir. Bu anlaşma sayesinde Fâtımîler tahıl sıkıntısını ve düşmanlarına karşı müttefik sorununu çözmüş, Hristiyanlar ise Mısır'daki rahat yaşamlarına geri dönmüştür.³⁹⁷

Halife Zâhir döneminde sağlanan huzur Müstansır-Billâh döneminin ikinci yarısındaki kaos ortamına kadar devam etti. Zaten o süreçte ülkede halife dahil pek çok kimse rahat ve huzurlu değildi. Başka bir deyişle Hristiyanlara karşı olumsuz anlamda özel bir muamele yoktu. Ülke de genel bir karışıklık durumu hakimdi.³⁹⁸ Daha önce detaylıca aktarıldığı gibi Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelmesiyle bu kargaşa ortamı sona erdi.

Müstansır-Billâh ve sonrasında Ermeni vezirlerin Fâtımî Devleti'ni fiilen yönettiği dönemde ara sıra bazı sıkıntılar çıkmışsa da genel itibariyle ılımlı geçtiği söylenebilir. Meydana gelen sıkıntılar ya hükümetteki görevli kişilerin Hristiyanları kayırmasından veya Bizans İmparatorluğu'nun siyasi tutumundan kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Tuğrul Bey'in İstanbul'da hutbeyi Abbasî halifesi Kâim Biemrillah adına okutması üzerine, Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh Kudüs'teki kilisenin mallarına el koydurup, Kâhire'deki kiliseleri kapatılmasını ve rahiplerin cizye vermelerini emretmiştir. Keza Ermeni asıllı vezir Behram hem Müslümanlara baskı uygulamış hem de Hristiyanları önemli işlerin ve divanların başına getirmiştir. Ermenilerin nüfusunun artması ve birçok devlet kadrosunda önemli mevkiler işgal etmesi nedeniyle Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışma çıkmıştır. Haliyle bu durum Mısır genelindeki Hristiyanların hemen hepsinin huzurunun kaçmasına neden olmuştur. Bu durumlar gibi siyasi meselelerden kaynaklanan geçici süreçler istisna

³⁹⁷ Makrîzî, *İttîâz*, 2/176; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 387; Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 67; Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Ekim 2022).

³⁹⁸ Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 68.

edildiğinde Hristiyanlığa mensup kişilerin rahatça hayatlarını sürdürdüğü, hemen her işi (sarraflık, hekimlik, tüccarlık) yapabildiği, hatta devlet yönetiminde en üst kademeye kadar çıkabildiği görülmektedir. Bu manada Behram el-Ermeni, Hristiyan olmasına rağmen Fâtımî Devleti'nde tefvîz vezirliğine kadar yükselmiştir.³⁹⁹

Netice itibarıyla Hristiyanlar, Hâkim-Biemrillâh dönemi istisna edildiğinde; dini, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda, genel anlamda bir kısıtlama olmaksızın eşitlik ve özgürlük içinde Kâhire'deki yaşantılarını sürdürmüşlerdir.

2.1.2.2. Yahudiler

Fâtımîlerin Kâhire'de güçlü bir devlet yönetimi kurmayı başarmalarında, çeşitlilik gösteren etnik, sosyal veya dini gruplara mensup kişilerin yeterliliklerinden yararlanabilme becerisinin büyük bir etkisi vardır.⁴⁰⁰ Bu çerçevede Fâtımîler, Yahudi inancına sahip kimselerden faydalanmıştır. Esasında Fâtımîlerin Yahudilerle ilişkileri Mağrib'de başlamıştır. Nitekim Fâtımîler henüz Mağrib'de iken, Mısır'ı ele geçirmesi için Muiz-Lidînillah'ı teşvik eden kişi Yahudi asıllı İbn Killis'dir.⁴⁰¹

Fâtımîler Mısır'ı fethedince bu bölgedeki Yahudilerin Abbasî Devleti ile olan bağlarını koparmak istediler. Bunu sağlamanın re'su'l-câlût⁴⁰² oluşumuna bir alternatif oluşturmak ve hükmettikleri topraklarda yaşayan Yahudilerin önderliğine, kendi içlerinden bir lider seçmek olduğunun farkındaydılar. Bu düşünceyle hareket eden Fâtımîler, Mısır Yahudilerinin lideri olmak isteyen David b. Daniel 'Azarya'yı desteklediler. Bu politika neticesinde Fâtımî Yahudileri, re'su'l-câlût yapılanmasına alternatif olarak yeni bir kurum oluşturdular. Bu kurumun başındaki kişiye de nagid adını verdiler.⁴⁰³

Hristiyanlar başlığında aktarıldığı gibi Fâtımîler, Mısır Müslümanlarının büyük çoğunluğunu oluşturan Sünnîlerden farklı bir din anlayışına sahip olmuştur. Bu durum Sünnî cemaat ile Fâtımî yönetimi arasında, karşılıklı bir soğukluk

³⁹⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/230; Makrîzî, *a.e.*, 3/161-162; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 124-126; Seyyid, *Devletü'l-Fâtîmiyye*, 161-162, 196-199; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 367; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 52; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 77.

⁴⁰⁰ Seyyid, *Devletü'l-Fâtîmiyye*, 89.

⁴⁰¹ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "İbn Killis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ekim 2022).

⁴⁰² İslam devletlerinde Yahudileri devlet katında temsil eden cemaat liderlerine re'su'l-câlût denmektedir. Bk. Nuh Arslantaş, "Re'sülcâlût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Mart 2022).

⁴⁰³ Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, 80; Arslantaş, "Re'sülcâlût".

meydana getirmiştir. Ayrıca Sünnî Müslümanların, Fâtımî yönetimindense Abbâsî Devleti'ne bağlı olmayı yeğlemesi, Fâtımîleri, otoritelerini tesis etmeye yardım edecek başka gruplara yönelmeye mecbur etmiştir. Binaenaleyh Yahudiler, Müslüman çoğunluğun doldurmadığı boşluğu memnuniyetle doldurmuştur. Bu manada Ya'kub b. Killis en önemli şahıslardan birisidir. Halife Muiz-Lidînillah Kâhire'ye geldiğinde İbn Killis'i, Uslûc b. Hasan ile birlikte malî alanda ıslahatlar yapmakla görevlendirmiştir. Onlar, Kâhire'de yeni bir sistem kurmuş, hatta İbn Killis, vergi toplama konusundaki istikrar ve kararlılığı ile ün yapmıştır. İbn Killis'in çalışkanlığı ve başarıları, yükselmesinin önünü açmıştır. Nitekim Halife Muiz tarafından vezir tayin edilmiştir. Kâhire'deki ilk Fâtımî veziri olan İbn Killis,⁴⁰⁴ vefatına kadar -Halife Azîz-Billâh döneminde de- bu görevini sürdürmüştür.⁴⁰⁵

Halife Muiz-lidînillâh dönemindeki hoşgörü ortamı Halife Azîz-Billâh döneminde de aynen devam etmiştir. Aynı zamanda işlevsel ekonomik ıslahatlar ve uygulamalar genel olarak Mısır'ı özel olarak Kâhire'yi dünyanın en aktif ticaret kavşaklarından biri haline getirmiştir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Yahudiler, Kâhire'deki dini hoşgörü ve ekonomik özgürlük ortamıyla birlikte sistemli bir mali politikanın varlığını fark edince, Kâhire'ye ve Mısır'ın diğer şehirlerine göç etmeye başlamıştır. Böylece Mısır Yahudileri, Fâtımî toplumundaki etkinliklerini hızla artırmıştır.⁴⁰⁶

Yahudiler, Fâtımî Devleti'ndeki Hıristiyanlardan farklı olarak, hükümet kadrolarından çok, ticaret ve zanaat alanında öne çıkmıştır. Nitekim Fâtımî saraylarında Yahudilerin en aktif olduğu alan hiç şüphesiz sağlıktır. Bu cümleden olarak, Halife Muiz'in pek çok Yahudi doktoru bulunmuş ve bu doktorlar, İslâm dinini kabul etmeye mecbur bırakılmamıştır. O doktorlardan birisi Musa b. el-‘Âzâr'dır. Yahudi kroniklerinde Paltiel olarak ismi geçen Musa, meşhur Yahudi tabibi İshak İsrâîlî'den⁴⁰⁷ eğitim almıştır. Müslümanlar tarafından esir alınan Musa,

⁴⁰⁴ İslâm tarihindeki ilk mühtedi vezir olarak da kabul edilir. Bk: Dia, İbn Killis mad.

⁴⁰⁵ Sâmî el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 63; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 89-92; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 65; Âşûr, "İbn Killis".

⁴⁰⁶ Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye*, 90.

⁴⁰⁷ Mısır asıllı bir Yahudi olan İshâk, hekim ve filozof olarak tanınmıştır. Fâtımîlerin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdi'nin özel tabipliğini yapmıştır. Hayatı ve eserlerinin detayları için bkz. Hasan Şahin - Ahmet Kamil Cihan, "İshak b. Süleyman el-İsrâîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2023).

tıp alanındaki üstün yeteneğinden dolayı saray doktoru olmasının yanında, Halife Muiz-Lidinillah'a danışmanlık da yapmıştır.⁴⁰⁸

Fâtımî dönemindeki Yahudi doktorlar genelde saray ehli ile yakın olduklarından dolayı, Yahudi cemaatinin devlet nezdindeki temsilciliğini yapmıştır. Doktorların bu niteliği yazılı olmayan bir kural haline gelmiştir. Misal olarak, Mevorah b. Sa'diya ve oğlu Moşe, Fustat'ta; Avraham ha-Kohen, Remle'de hem doktor hem cemaat lideri olmuşlardır. Bu özelliklerinden dolayı onların isimleri ayinlerde anılmış ve onlara dua edilmiştir.⁴⁰⁹

Yahudilerin de Hristiyanlar gibi Kâhire ve diğer şehirlerdeki yaşamları oldukça konforludur. Müslümanlardan farklı bir muameleye maruz kalmamışlardır. Hatta denilebilir ki hükümetin gözünde Sünnî Müslümanlardan daha sevimli olmuşlardır. Bununla birlikte Hristiyanlar başlığında Hâkim-Biemrillâh döneminde zikredilen hemen her durum Yahudiler için de geçerli olmuştur. Bu manada elbise olarak siyah renkli gıyâr giymeleri ve boyunlarına ağırlığı yaklaşık on rıtl olan bir çeşit zil takmaları, bu zilleri Müslümanlarla aynı hamama⁴¹⁰ girdiklerinde boyunlarından çıkarmamaları, bellerine siyah renkli zünnâr takmaları emredilmiştir. Ayrıca binek olarak at ve katır kullanmamaları (sadece eşek kullanmaları), eyerlerinin basit ahşaptan olması, süslü gemler kullanmamaları, Müslüman cariyeye ve köle edinmemeleri; onları çalıştırmamaları emredilmiştir.⁴¹¹

Halife Zâhir başa geçince, zikredilen uygulamaların pek çoğu kaldırılmıştır. Mecburî olarak dinini değiştirmek zorunda kalanlara, eski dinlerine dönmeleri için izin verilmiştir. Kâhire'de, Hâkim-Biemrillâh döneminden önce var olan hoşgörülü ortam tekrar sağlanmıştır.⁴¹² Bu durum Müstansır-Billâh döneminin ikinci yarısında ülkeyi kasıp kavuran kargaşa ortamı haricinde devam etmiştir.⁴¹³ Hülâsa Fâtımî toplumunda Yahudilerin, Hâkim-Biemrillâh dönemi ile Müstansır-Billâh döneminin

⁴⁰⁸ Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, 156,159; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 90; Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 63; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 65.

⁴⁰⁹ Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fatımîler Dönemi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 187.

⁴¹⁰ Sonraki süreçte Müslümanlarla Yahudilerin hamamlarını ayrılmış, Yahudi hamamlarının üzerlerin çan koyulmuştur. Bkz. Makrîzî, *Hıtât*, 4/413; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 296; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 207-208.

⁴¹¹ el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, s. 252,296-297; Makrîzî, *İttiâz*, 2/53; Makrîzî, *Hıtât*, 4/72,74,163,413; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 67; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 205,207-208; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 296.

⁴¹² Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 120.

⁴¹³ Sâmi el-Ubeyd, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 68.

ilgili kısımları dışında dini, siyasi veya sosyal anlamda, özgür ve eşit bir ortamda yaşamlarını sürdürdüğü gözlemlenmektedir.

2.2. DİNİ YAPILAR

2.2.1. Camiler

İslâm dinini benimseyen devletlerin hemen hepsi yeni bir şehir kurduklarında şehrin merkezine cami inşa etmiştir. Bu durum Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret ettikten sonra ilk iş olarak Mescîd-i Nebi'yi inşa etmesi ve cami merkezli bir yaşantı oluşturması ile başlamış; İslâm tarihi boyunca birçok devlet tarafından uygulanmasıyla da köklü bir gelenek haline gelmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber döneminden itibaren camiler, ibadet yeri olmasının yanında sosyal veya kültürel pek çok faaliyetin yapıldığı bir mekan olmuştur.

Fâtımîler Mısır'a hâkim olmadan önce bu coğrafyada üç başkent kurulmuştur. Bu başkentlerin her birine, o şehrin simgesi haline gelecek merkez (cuma) camileri inşa edilmiştir. Kronolojik sıraya göre bu camiler Amr b. el-Âs Cami, Asker Cami ve Kata'i camileridir. Kâhire'de Ezher Camisi inşa edilene kadar bu camiler cuma camisi olarak kullanılmıştır. Ezher Camisi'nin yapılmasından sonra Halife Azîz, Hâkim Cami olarak anılacak caminin yapımına başlamıştır. Hâkim-Biemrillâh zamanında, Hâkim Camisi'nin yapımının bitirilmesinin yanında Maks ve Râşide Camileri de inşa edilmiştir. Fâtımîlerin Kâhire'de bulunduğu süre boyunca, bu dört camide cuma namazı kılınmıştır.⁴¹⁴

Fâtımî Devleti, camileri eğitim faaliyeti için etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu eğitim faaliyetleri içerisinde Sünnî fıkıhına dair ilim halkaları bulunsa da daha çok İsmâîlî mezhebinin fıkıh ve inanç öğretileri yer almıştır. Ayrıca Fâtımîler tarafından pek çok gösterişli caminin yapılmasının nedenlerinden biri yine eğitim faaliyetleri olmuştur. Bu manada camilerde gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri ile İsmâîlî düşüncenin halk arasında yayılması hedeflenmiştir. Bu nedenle camiler, insanları

⁴¹⁴ Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*, 2/237; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 391; İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 66; İnan, *Târîhu'l-Câmii'l-Ezher*, 12; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 64.

cezbetmesi için en güzel nakışlarla bezenmiş, gümüş kandillerle süslenmiş ve göz alıcı ışıklarla aydınlatılmıştır.⁴¹⁵

2.2.1.1. Ezher Cami

Komutan Cevher es- Sıkıllî tarafından Kâhire şehrinin yapımına başlandıktan hemen sonra Ezher Camisi'nin temelleri⁴¹⁶ atılmıştır. Caminin inşaatı Mart 970'te başlayıp Haziran 972 yılında sona ermiştir. İnşası iki yıl süren cami, yapımı bittiği ay ilk cuma namazı ile birlikte ibadete açılmıştır.⁴¹⁷ Caminin mihrap üstü kubbe kasnağına şu kitabe yazılmıştır:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Binanın yapımını emreden Abdullah ve velisi Ebû Temim Ma‘ad İmam Muiz-Lidînillah Emiru'l-Mü'minîn. Allah'ın salât ve selamı üzerine olsun. Onun kölesi Cevher Kâtip es-Sikilli tarafından Hicri 360 yılında tamamlandı”.⁴¹⁸

Caminin yapıldığı ilk dönemde ismi Ezher değil Kâhire Camisi'dir. Sonraları Ezher ismiyle de anılmaya başlamış ve zamanla bu isim popüler olmuştur. Ezher isminin cami için kullanılmasının nedeni -büyük olasılıkla- Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'nın “zehra” lakabından dolayıdır. Çünkü “Ezher” ismi, müennes olan “zehra” kelimesinin müzekker karşılığıdır. Her iki isimlendirme de Memlûkler zamanına kadar kullanılmış fakat sonraları sadece Ezher tercih edilmiştir.⁴¹⁹

Fâtımî Devleti yıkılıncaya dek önemini koruyan Ezher Camisi'nde pek çok dinî veya kültürel etkinlik düzenlenmiştir. Halk, çoğu zaman bir bayram havası gibi geçen bu etkinliklere yoğun ilgi göstermiştir. Fâtımî halifeleri de bu faaliyetlere oldukça önem vermiş ve birçoğuna bizzat katılmıştır. Çeşitli etkinliklerin yanında oldukça yoğun eğitim (ilim halkası) çalışmaları da yapılmıştır. Giriş kısmında da ifade edildiği gibi Fâtımîlerin camileri inşa etmelerinin en önemli nedenlerinden biri,

⁴¹⁵ Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 155; Hasan, *el-Fâtımiyyûne fî'l-Mısr*, 260.

⁴¹⁶ Antâkî, Ezher camisinin yapıldığı yerde Rumların yaşadığını, iki adet kilise ve bazı evlerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu kilise ve evler yıkılmış, Rumlar el-Hamra olarak anılan yere taşınmıştır. Bkz: el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 253.

⁴¹⁷ Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/32; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/380; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/410; Hitti, *İslam Tarihi*, 4/993; el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 253; İbâdî, *Târihu'l-Abbâsî*, 254-255; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 65; Bernard Lewis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 1/193; Mustafa İsmet Uzun, “Ezher- Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Eylül 2022).

⁴¹⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 4/52; Suyutî, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısr ve'l-Kahire*, 2/251-252.

⁴¹⁹ İnan, *Târihu'l-Câmii'l-Ezher*, 20-22; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 68-69; Uzun, “Ezher- Mimari”.

eğitim ile ilgili uygulamaların sistematik hale gelmesini temin etmek olmuştur. Nitekim devletin çabaları kendini göstermiş, Ezher Cami Müslüman coğrafyasında şöhret olmuştur.⁴²⁰

Ezher Camisi ilk yapıldığında tek minaresi vardı. Daha sonra bu minarelerin sayısı beşe çıktı. Günümüzdeki minareler ise Memlûk döneminden kaldı. Caminin içerisinde iki adet gümüş avize ve yirmi yedi tane kandil bulunuyordu. Pek çok kez tadilat geçiren ve yeni eklemeler yapılan Ezher Camisi'nin ilk tadilatı Hâkim-Biemrillâh zamanında yapıldı. Bu vesileyle Hâkim, Ezher Camisi'ne vakıf tahsis etti ki bu Ezher'e tahsis edilen ilk vakıftı. İlerleyen süreçte Müstansır-Billâh, Hâfız-Lidînillah ve Âmir dönemlerinde de restore edilen camiye, Fâtımî dönemi boyunca pek çok yeni eklemeler ile birlikte vakıflar tahsis edildi. Böylece yüksek bir vakıf gelirine sahip olan Ezher Cami, eklenen binalarla da adeta bir külliyeeye dönüştü. Kapladığı alan on iki bin metre kareyi buldu.⁴²¹

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yönetime el koymasıyla birlikte Fâtımî Devleti son bulunca, Sünnî düşünce Mısır'a tekrar egemen olmuştur. Hutbeler Sünnî bir devlet olan Abbasîler adına okunmaya başlanmıştır. Bu durum halk arasında pek fazla rağbet görmeyen Şîî düşüncenin gerilemesini tetiklemiştir. Zaten Selâhaddîn-i Eyyûbî, Mısır coğrafyasından Şîîliği silip atmak için seferber olmuştur. Bu seferberlikten en büyük payı Ezher Camisi almıştır. Çünkü Ezher, Şîîliğin eğitim ve davet faaliyetlerinin ana merkezi olarak görülmüş; bu nedenle kâdılkudât Sadreddin Abdülmelik b. Dirbâs'ın, aynı şehirde iki ayrı cuma hutbesinin okunamayacağı fetvası delil gösterilerek Ezher'de cuma namazı kılınması yasaklanmıştır. Ayrıca Ezher'de gerçekleştirilen Şîî faaliyetleri tamamen ortadan kaldırılmış ve Sünnî bir eğitim merkezine çevrilmiştir. Kâhire'deki Eyyûbî hakimiyeti boyunca kaderine terk edilen külliye, Memlûk Sultanı I. Baybars'ın emriyle onarılıp eksiklikleri giderildikten sonra 1266'da yeniden cuma namazı kılınmaya başlanmıştır. Ezher'e yeni vakıflar tahsis edilmiş, eski döneminde olduğu gibi çeşitli ilimlerin öğrenildiği bir merkez özelliğini tekrar kazanıp geçmişteki önemine yeniden ulaşmıştır.⁴²²

⁴²⁰ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 146; Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher - Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Eylül 2022).

⁴²¹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/55-56; Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*, 2/251; İbâdî, *Târîhu'l-Abbâsî*, 256; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 67.

⁴²² Makrîzî, *Hıtat*, 4/55-56; Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*, 2/251-252; Âşûr, "Ezher - Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat".

2.2.1.2. Kurâfe Cami

976/977 yılında Seyyide Tağrid tarafından Fustat yakınlarındaki kurâfetü'l-kübra denilen mevkide yaptırılmıştır. Plan olarak Ezher Camisi örnek alınan Kurâfe Camisi'nin inşa edildiği bölgede, Fâtımîler'in Mısır'a geldiği ilk zamanlarda yaptırılmış bir mescit bulunmaktadır. Sahibu'ş-şurta Hasan b. Abdülaziz tarafından yapımı gerçekleştirilen caminin ana giriş kapısı demir kaplamadır. Caminin iç kapılarının adeti on dördtür. Bu kapılar mavi, kırmızı ve yeşil renge boyanmıştır. Kapıların giriş kısımlarında kemer tavanlar bulunmaktadır. Caminin süsleme ve çizimleri oldukça göz alıcıdır. Kutâme ve Basralı kişiler tarafından yapılan çizimler, görenler tarafından gerçek zannedilmiş; başkaları tarafından taklit edilememiştir. Yedinci kapının karşısına bir kemer çizilmiş, ilk bakışta çizim olduğu anlaşılmayan kemer dikkat edildiğinde ancak fark edilebilmiştir. Sıcak yaz günlerinde halk caminin sahnında, kışın ise minberin yakınında oturmuştur. Bazen eşraftan kişilerin bu camide yemek yedikleri de olmuştur. 1168 senesinde Fustat yakılınca Kurâfe Camisi de hasar görmüştür. Cami Memlûkler döneminde Evliya Cami olarak tanınmıştır.⁴²³

2.2.1.3. Maks Cami

Nil Nehrinin kıyısında, Maks olarak bilinen semtte Hâkim-Biemrillâh'ın emriyle inşa edilmiştir. Bu caminin yapıldığı semt, Fâtımîler Mısır'a gelmeden önce de yerleşim yeri olarak kullanılmış, Kâhire kurulunca şehrin limanı haline gelmiştir. Hâkim-Biemrillâh yaptırdığı diğer camiler gibi bu camiye de çeşitli vakıflar tahsis etmiştir. Caminin yanında, tören sırasında halifenin oturacağı bir park da bulunmaktadır.⁴²⁴ Diğer camilerde olduğu gibi Maks Camisi'nde de İsmâîlî mezhebine ilişkin eğitim faaliyetleri yapılmıştır. Ezher ve Hâkim Camisi'ndeki eğitim faaliyetleri ile eş zamanlı olarak yapılan eğitim faaliyetlerinin içerik, yöntem ve materyalleri bu camilerle benzerlik göstermiştir.⁴²⁵

⁴²³ Makrîzî, *Hutat*, 4/125-128; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 157-158; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 245.

⁴²⁴ Makrîzî, *Hutat*, 3/218; Makrîzî, *a.e.*, 4/68; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/388; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 391-392; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 130-131; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 331; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 158.

⁴²⁵ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 153.

2.2.1.4. Râşide Cami

Hâkim-Biemrillâh döneminde 1003 yılında inşa edilmeye başlanan cami 1005 yılında tamamlamıştır. Caminin bulunduğu mekanda önceleri, Râşide isimli kabile oturmuş, bu bölge o kabilenin ismiyle bilinir olmuştur. Bu sebeple camiye Râşide ismi verilmiştir. Cami inşa edilmeden önce bu mevkide bir kilise ile birlikte Yahudi ve Hristiyanların mezarlıkları yer almıştır. Camiye değerli sergiler, şamdan ve kandiller yerleştirilmiştir. Hâkim-Biemrillâh'ın içerisinde hutbe okuduğu cami, iki defa inşa edilmiştir. İlk inşası tuğladan olan cami, yıkılması üzerine bu defa taştan inşa edilmiştir. Cuma namazı da kılınan caminin bu özelliği 1413 yılında son bulmuştur.⁴²⁶

2.2.1.5. Hâkim Cami

Caminin temelleri 990 yılında Azîz-Billâh zamanında atılmıştır. İlk cuma namazı da 991 yılında, Halife Azîz zamanında kılınmıştır. Ancak caminin tam teşekküllü olarak hizmet vermeye başlaması Hâkim-Biemrillâh döneminde gerçekleşmiştir. Halife Azîz vefat edince, Hâkim-Biemrillâh caminin tamamlanması için kırk bin dinar bütçe tahsis etmiştir. Ayrıca beş bin dinar da caminin sergileri, şamdanları, kandilleri gibi detaylarına harcanmıştır. Cami ilk inşa edildiğinde Kâhire surları dışında yer almıştır. Bedr el-Cemâlî, Kâhire surlarına ilaveler yapınca cami şehrin içinde kalmıştır. İlk ismi Camiu'l-Hutbe olarak belirlenmiş, ancak sonrasında Hâkim Cami denilmeye başlanmıştır. Bunun dışında Camiu'l-Enver olarak da tanınmıştır. Hâkim Cami, yirmi dört saat açık tutulmuş, bu sayede halk istediği zaman ibadet edip camiye gezebilmiştir. Hâkim-Biemrillâh, özel olarak önem verdiği bu camiye, masrafları için bazı mülkleri vakfiye olarak vermiştir.⁴²⁷

Hâkim Cami, Kâhire camileri içerisindeki en büyük camilerden biridir. Ortalama on dört bin metrekare alanı kapsamaktadır. Kuzey Afrika ile Mısır mimari unsurlarını bünyesinde birleştiren cami, kare şeklindeki planı ve payandaları ile Tolunoğlu Camisi'ne, mihrap ile karşı karşıya olan son cemaat yerinin tasarımıyla Kuzey Afrika'da bulunan Mehdiyye Camisi'ne, sahnın üzerini örten üç kubbeli

⁴²⁶ Makrîzî, *Hitat*, 4/66-68; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 158-159; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısır*, 130; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 171.

⁴²⁷ Makrîzî, *Hitat*, 4/58; Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*, 2/222; Seyyid, *Devletü'l-Fâtûmiyye*, 390; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 132; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 391; Hasan, *el-Fâtûmiyyûne fi'l-Mısır*, 129; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 159-160; Behrens-Abouseif Doris, "Hâkim Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Eylül 2022).

yapısıyla Ezher Camisi'ne benzetilmiştir. Helezonik tarzda inşa edilmiş iki adet minaresi, kuzey-batı ve kuzey-doğu taraflarında bulunmaktadır. Fâtımî camilerinin yapımında taş kullanımı kendisiyle başlayan caminin bazı kısımları, Haçlıların Kâhire'ye egemen olduğu 1167 yılında kiliseye çevrilmiştir. Fakat daha sonra Eyyûbiler tarafından yeniden camiye dönüştürülmüştür.⁴²⁸ Ayrıca 1302 yılında yaşanan depremden dolayı minareleri yıkılıp, duvarları ve tavanı hasar görünce, bir yıl sonra Mısır Memlûk Sultanı II. Baybars el-Çâşnigîr tarafından onarılmıştır.⁴²⁹

2.2.1.6. Akmer Cami

Halife Âmir döneminde 1125 tarihinde inşa edilmiştir. Yapımı ile vezir Me'mun b. Betâihî' ilgilenmiştir. Ezher Camisi'ne çok yakın olan Akmer Camisi'nde hutbe okunmamıştır. Bu camide hutbe okunmaya başlaması, Fâtımîler döneminden sonra gerçekleşmiştir. Caminin yapıldığı yerde daha önce bir havuz ile yem satan dükkanlar yer almıştır. Cami yapılıncı dükkanlar, caminin zemin katına taşınmıştır. Caminin giderleri; müezzini, aydınlatılması, bekçisi için bir tane hamam ile birlikte Fustât'da bulunan bazı mülkler satın alınıp vakfedilmiştir. Zaman içinde yıpranan cami Memlûkler döneminde, vezir Yılboğa b. Abdullah tarafından restore edilmiştir. Caminin avlusuna bir havuz inşa eden Yılboğa, avlunun dışındaki kuyuyu da düzenlettirip işlevsel hale getirmiştir. Restore edilen bu kuyunun çok eski olduğu ve İslâm öncesi dönemde inşa edilmiş bir Nasranî manastırına ait olduğu aktarılmıştır. Camiye minber ve mihrabın koyulmasıyla birlikte cuma namazı kılınmaya başlanmıştır.⁴³⁰ Cami Kâhire'deki diğer camilerle oldukça yakındır. Bu konumundan dolayı diğer camilerdeki eğitim faaliyetlerinin benzerlerinin Akmer Camisi'nde de uygulandığı söylenilebilir.⁴³¹

2.2.1.7. Salih Cami

1162 yılında inşa edilen cami türbe olarak kullanılmak için yapılmıştır. Vezir Talai' b. Ruzzîk, haçlıların sefer düzenlemesinden endişe edince, Hüseyin b. Ali'nin naaşını bu türbeye nakletmeyi planlamıştır. Fakat Halife Fâiz-Bidînillah naaşın,

⁴²⁸ Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 72; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 132-133; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 390-391; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 159, 160.

⁴²⁹ Makrîzî, *Hutat*, 4/58; Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*, 2/222; Hasan, *el-Fâtımiyyûne fî'l-Mısır*, 129.

⁴³⁰ Makrîzî, *Hutat*, 4/79,80; Makrîzî, *İttiâz*, 3/77; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 91; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/411-412; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımiyye*, 391-392; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 160; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 74; Lane-Poole, *Siretü'l-Kahire*, 148.

⁴³¹ Ecer, *Fâtımiler Döneminde Eğitim*, 154.

Kasru'z-Zâhire'ye defnedilmesini emretmiştir. Salih Camisi'nin en önemli özellikleri, içten balkon katlı tasarımıyla Kâhire'de ilk olması ve Fâtımîlerin Kâhire'ye inşa ettiği son cami olmasıdır. İlk zamanlarda cuma namazı kılınmayan camide 1250 yılından sonra hutbe okunmaya başlanmıştır. 1302 yılında meydana gelen depremde hasar görmüş, Memlûkler zamanında Emir Seyfüddîn Beydemir tarafından onarılmıştır.⁴³²

2.2.2. Mescitler

Mescit isimlendirmesi başlangıçta Müslümanların namaz kıldığı yeri ifade etmek için kullanılan genel bir kavramdı. İslâm medeniyetinin gelişmesiyle birlikte namaz kılınan yeri ifade etmek için yeni bir kullanım olan “el-mescidü'l-câmi” terkibi ortaya çıktı. Bu isimlendirme sadece cuma namazı kılınan büyük camiler için kullanıldı.⁴³³ Zamanla bu kullanım yaygınlaştı. Daha küçük çaplı, cuma namazı kılınmayan, minberi olmayan ibadethaneler mescit; tam teşekküllü ve büyük ibadethaneler cami olarak adlandırıldı.

Kâhire'de çok sayıda mescit mevcuttur. Tarihi kayıtlardan anlaşıldığına göre hemen her sokakta mescit bulunmaktadır. Nitekim Kalkaşendî, beş vakit namaz için inşa edilen ibadethaneleri anlatırken sayılamayacak kadar çok olduğunu, hemen her mahallede mescitlerin ve kendilerine maaş bağlanan imamlarının bulunduğunu aktarmaktadır. Bazı varlıklı kişilerin kendi konaklarına mescit inşa ettirdiği de olmuştur. Bir defasında Hâkim-Biemrillâh Mısır genelinde geliri olmayan mescitlerin tespit edilmesini istemiştir. Bunun üzerine yaklaşık sekiz yüz adet mescit tespit edilmiş, bu mescitlere beytûlmâldan dokuz bin dirhem bütçe ayrılmıştır. Keza Halife Müstansır-Billâh devrinde, Mısır'daki mescitlerin hepsinin kandil yağı, hasır, seccade gibi malzemeleri ile imam, müezzin, temizlik görevlisi gibi masrafları devlet tarafından veya devletin tahsis ettiği vakıflar vasıtasıyla karşılanmıştır.⁴³⁴

⁴³² Makrîzî, *Hutat*, 4/84-85; Makrîzî, *İttîâz*, 3/251; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/412-413; Seyyid, *Devletü'l-Fâtîmiyye*, 218,392.

⁴³³ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, “Cami - Dinî ve Sosyokültürel Tarihi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2022).

⁴³⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/417; Makrîzî, *Hutat*, 4/272; Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 182.

2.2.2.1. İbnu'l-Bennâ Mescidi

Karay Yahudilerine ait bir Sinagog, Hâkim-Biemrillâh tarafından yıkılmış ve yerine Mescidu İbnu'l-Benna inşa edilmiştir. Bu mescit halk arasında daha çok Mescidu Sam b. Nuh olarak bilinmektedir.⁴³⁵

2.2.2.2. Halebiyyîn Mescidi

Talâî b. Ruzzîk tarafından Halife Zâfir'in öldürüldüğü yere inşa edilmiştir. Fâtımîler zamanında meşhed olarak anılan bu yapı daha sonraları Mescidu'l-Halebiyyin olarak meşhur olmuştur. Bu isimle meşhur olmasının sebebi, Halebî lakabıyla bilinen zühd ve takva sahibi bir alimin bu camide bir süre ikamet ettikten sonra vefat etmesidir.⁴³⁶

2.2.2.3. Kâfûrî Mescidi

Kâfûrî bahçesinin içinde yer alan bu mescidi Me'mun el-Betâihî 1112 yılında yaptırmıştır. İçerisinde palmye ve hurma gibi çeşitli ağaçlar olan mescit, Memlûkler zamanında Halifeler Mescidi olarak bilinmiştir.⁴³⁷

2.2.2.4. Zer'in-Neva Mescidi

Bu mescit halk arasında “Zer'in-Neva”⁴³⁸ olarak tanınan ve Hz. Muhammed'in ashabından olduğuna inanılan bir şahsın mezarının üzerine yapıldığından dolayı bu isimle şöhret kazanmıştır. Makrîzî, Hz. Muhammed'in ashabından böyle bir şahsın olmadığını zikretmekte ve bu inanın halkın yanlış düşüncelerinden kaynaklandığını söylemektedir.⁴³⁹

2.2.3. Kilise ve Manastırlar

Mısır'ın eski bir Bizans eyaleti olması ve Hristiyanlık dininin önemli merkezlerinden biri olan İskenderiye Patrikliğinin bu coğrafyada bulunması, bölgede kilise ve manastırların varlığını gerekli hale getirmiştir. Ayrıca Mağrib'den Kâhire'ye gelen Fâtımî tebaası içinde Hristiyan olanlar olduğu aldığı gibi⁴⁴⁰ Mısır'ın

⁴³⁵ Makrîzî, *Hıtat*, 4/273-274.

⁴³⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 4/274.

⁴³⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 4/275.

⁴³⁸ Tohum eken manasında bir kullanımdır. Paragrafta söz konusu edilen kişinin, ziraat ile meşgul olması sebebiyle bu isim ile şöhret bulduğu söylenebilir.

⁴³⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/275.

⁴⁴⁰ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 78.

yerlisi olan Kıptîlerin çoğunluğu da yine bu dine mensup olmuştur. Haliyle Kâhire’de kiliselerin inşa edilmesi gereklilik arz etmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâhire’de Rumlara ait üç kilise, Kıptîlere ait beş kilise bulunmaktadır. Ermeni kiliselerine gelince, net bir sayı vermek zorlaşmaktadır. Ancak Ermeni vezir Bedr el-Cemâlî ve sorasındaki dönemde artan nüfusun etkisiyle Ermeni kiliselerinin çoğaldığı söylenilebilir. Zaten ilerleyen süreçte Ermeni nüfusunun ve kiliselerinin artması, Müslüman halkı rahatsız etmiştir. Ermeni vezir Behrâm döneminde, Ermeni kiliselerinin ve nüfusunun artışı yüksek seviyelere çıkınca Müslüman halk isyan bayrağını çekmiştir.⁴⁴¹ Özetle Fâtımî Devleti’nin Ermeni vezirler döneminde, Ermenilere ait pek çok kilise ve manastır inşa edildiği söylenilebilir.

Kahire’de bulunan bazı kilise ve manastırları şöyle zikredebiliriz:

2.2.3.1. Mar Yuhanna (Marhannâ) Manastırı

Nil Nehrinin yakınında, birketü'l-habeş kıyısındadır. Etrafında meyve bahçeleri ve ince bir işçilikle inşa edilmiş, meclis tabir edilen oturma yeri, yakınında bi'r-ü memmaî adında bir kuyu vardır. Bu kuyunun yanında büyükçe bir ağaç bulunmaktadır. İnsanlar özellikle Nil Nehri’nin iyice dolduğu ve güzel manzaralar oluşturduğu zamanlarda, bu ağacın altında toplanmış, piknik yapıp şarkılar söyleyerek oyunlar oynamıştır. Mar Yuhanna Manastırı, Makrîzî’nin zamanında Tîn Manastırı olarak da isimlendirilmiştir.⁴⁴²

2.2.3.2. Tarâ Kilisesi

Nil Nehrinin kıyısında yer almaktadır. Ebu George (Corc) Kilisesi olarak da bilinmektedir. Bu kişi Hıristiyanlıktan dönmesi için Bizans İmparatoru Diocletianus tarafından çeşitli işkencelere maruz kalmış fakat fikrini değiştirmemiştir. İşin sonunda boynu vurularak öldürülmüştür.⁴⁴³

⁴⁴¹ Konu ile ilgili yaşanan tarihi sürecin detayları için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, 3/159-161; Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, 78.

⁴⁴² Makrîzî, *Hıtat*, 4/425.

⁴⁴³ Makrîzî, *Hıtat*, 4/ 423.

2.2.3.3. Ruhabât Manastırı

Bu kilise Züveyle mahallesinde bulunmaktadır. Rahibelere tahsis edilmiştir.⁴⁴⁴

2.2.3.4. Hendek Kilisesi

Kâhire'nin kuruluşunda yıkılan⁴⁴⁵ bir manastırın yerine, hendek olarak anılan mevkide inşa edilen bir kilise olup Kahire'nin varoşlarında yer almaktadır.⁴⁴⁶ Bedr el-Cemâlî'nin, Kâhire'ye gelmesinden sonra Ermenilerin nüfusu artmaya başlamış, bu sebeple kilise ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaca binaen Bedr, 1084 yılında Hendek Kilisesini Ermenilere tahsis etmiştir. Ayrıca kilise yeniden inşa edilerek genişletilmiş, Kâhire'deki en büyük kilise haline gelmiştir. İlerleyen süreçte kilisenin, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından Ermenilerden alınarak Kıptîlere verildiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁷

2.2.3.5. Benât Manastırı

Kâhire'deki Rum mahallesinde yer alan manastır rahibelere özel kılınmıştır.⁴⁴⁸

2.2.3.6. Hârretü Zuveyle Kilisesi

Züveyle Mahallesinde bulunan kilise Yakubîlere ait eski bir kilisedir. Bu kilisenin kendine ait bir kuyusu vardır.⁴⁴⁹

2.2.3.7. Muğîse Kilisesi

Bu kilise Kâhire'de, Seyyidetü Meryem adındaki mahallede yer almıştır. Ya'kubilere ait bir kilisedir. Bu kilise 1316 yılında yıkılmıştır.⁴⁵⁰

2.2.3.8. Barbara Kilisesi

Muğîse kilisesi ile aynı mahallede bulunan bir diğer Ya'kubi kilisesi ise Kenîsetü Barbara'dır. Bu kilise de 1316 yılında yıkılmıştır.⁴⁵¹

⁴⁴⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 4/235.

⁴⁴⁵ Tağrîberdî, *en-Nücum*, 4/34.

⁴⁴⁶ Makrîzî, *İttiâz*, 3/175; Makrîzî, *Hıtat*, 4/433.

⁴⁴⁷ Dadoyan, *The Fatimid*, 124; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", 71.

⁴⁴⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 4/435.

⁴⁴⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/442.

⁴⁵⁰ Makrîzî, *Hıtat*, 4/438.

⁴⁵¹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/438.

2.2.3.9. Bûmina Kiliseleri

Bûmina Kiliseleri Kâhire'nin biraz dışında yer alıyordu. Fustât'a giden yol üzerinde bulunan bu kiliseler üç tane idi. Biri Ya'kubîlere⁴⁵² diğeri Süryânîlere, bir diğeri ise Ermenilere aitti. Hristiyan cemaatler her yıl bayram kutlamak için bu kiliselerin olduğu yerde toplanıyordu.⁴⁵³

Bu kiliseler dışında, Kâhire'nin limanı olan Maks'ta, Hâkim-Biemrillâh öncesi döneme kadar pek çok kilise yer almıştır. Fakat Halife Hâkim-Biemrillâh'ın bu kiliseleri yıktığı rivayet edilmektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca Mısır topraklarında pek çok kilise ve manastır bulunmaktadır.⁴⁵⁵ Biz çalışmamızın sınırları gereği sadece Kâhire'de tespit edebildiğimiz kiliselere yer verdik.

2.2.4. Sinagoglar

Kâhire'deki sinagogların hepsi Mısır coğrafyasının Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra inşa edilmiştir. Sinagogların inşa edilmesi, sarayda sözü geçen Yahudi tabiplerin girişimi ve himayesinde gerçekleşmiştir. Cûderiyye/Cevderiyye Mahallesi'nde, mahallenin adına nispetle anılan bir sinagog mevcuttur. Hâkim-Biemrillâh bu mahalle ve sinagogu yıktırıp, Yahudileri Züveyle mahallesine naklettirmiştir. Yahudiler Züveyle mahallesine taşındıktan sonra yeni sinagoglar inşa etmiştir. Bu sinagoglar beş adettir. Kurrâîn Sinagogu ile İbn Şeyh Sinagogu Yahudi kurrâlarına tahsis edilmiştir. Rabbâniyyun/Benâdîn Sinagogu Rabbanî Yahudilere aittir. Bu sinagoglar dışında Dâru'l-Hadre ve Semre Sinagogları da bu mahallede bulunmaktadır. Zikredilen bu sinagogların Memlûkler döneminde sağlam olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵² Mîlel ve Nihal kitaplarında tanımlanan Ya'kûbîlik, tek tabiat yani günümüzde "mîafizitizm" (daha önceki çalışmalarda ise "monofizitizm") denilen inanca karşılık gelmektedir. Burada Süryânîler, Ermeniler, Habeş ve Kıptî kiliseleri bu inancın sahibidir. Muhtemelen Makrîzî, bu üç kiliseden birinin Ermenilere, diğerinin Süryânîlere ait olduğunu tespit etmiş, üçüncü kilisenin ise tam olarak Kıptî Kilisesi'ne veya Habeş Kilisesi'ne ait olduğunu tespit edememiştir. Mısır coğrafyasındaki Hristiyanlık düşünüldüğünde burada "Ya'kûbî" olarak anonim şekilde zikredilen bu kilisenin Kıptîlere (günümüzdeki ismiyle Kıptî Ortodokslara) ait olduğu söylenebilir.

⁴⁵³ Makrîzî, *Hıtat*, 4/438.

⁴⁵⁴ Makrîzî, *Hıtat*, 4/432.

⁴⁵⁵ Makrîzî bu kiliseleri tafsilatlı olarak zikretmektedir. Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 4/423-454.

⁴⁵⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 4/362-363, 374; Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, 396.

2.3. DİNİ KUTLAMALAR

2.3.1. Şiîlerin Dini Kutlamaları

2.3.1.1. Aşûre Günü

Aşûre günü, muharrem ayının onuncu gününe denk gelen, çeşitli din ve mezhepler tarafından kutsal kabul edilen bir gündür. Aşûre gününün ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlerden birine göre Aşûre günü, İsrâiloğullarının Firavun'un zulmünden kurtulduğu ve Yahudilerin oruç tutmakla yükümlü kıldığı bir gündür. Bir başka görüşe göre Nuh peygamberin gemisinin, Cudi dağının tepesine oturduğu ve bu sebeple şükür orucunun tutulduğu bir gündür. Ayrıca Aşure gününde Hz. Adem'in tövbesinin kabul edildiği, Hz. Yunus'un balığın karnından kurtulduğu, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. İbrahim'in doğduğu, Hz. Süleyman'a mülkünün verildiği gibi farklı görüşler de bulunmaktadır.⁴⁵⁷

Aşûre günü Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bu inanış Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra, Yahudilerin muharrem ayının onuncu gününde oruç tuttuklarını görmesi ve kendisinin de oruç tutması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Ancak Aşûre gününün siyasal bir boyut kazanması Kerbela hadisesinden sonra olmuştur.⁴⁵⁸ 10 Ekim 680 tarihinde Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'in, Kerbela mevkiinde öldürülmesi Şia için bir yas günü olmuş; Hz. Hüseyin'in intikamını alma ahdinin yenilendiği bir gün olarak şekillenmiştir. Şiîlerin Aşûre'yi yas günü olarak kabul etmesine karşılık Emevîler, Kerbela hadisesini unutturmak adına Aşûre gününün bir bayram gibi kutlanmasını temin etmiştir.⁴⁵⁹ Bu gelişmeler Aşûre gününün siyasallaşmasını beraberinde getirmiştir.

Kerbela hadisesinden sonra Aşûre günü, tüm Şia mensupları açısından bir üzüntü ve matem günü olarak kabul edilmiş; bugün sebebiyle üzülmek, yas tutmak, dövünerek bunu dışa vurmak gelenekleşmiştir. Bu anlayış Fâtımî Devleti'nde de aynı şekilde devam etmiş, onların Mısır'ı elde etmesiyle birlikte devlet eliyle çeşitli etkinlikler icra edilmeye başlanmıştır. Aşûre günü devlet açısından, Şiî inancın ve

⁴⁵⁷ Eyüp Baş, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (01 Nisan 2004), 168-169; Yusuf Şevki Yavuz, "Âşûrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ekim 2022).

⁴⁵⁸ Baş, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", 171-172.

⁴⁵⁹ Baş, "Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", 175.

Şîa toplumunun canlı tutulması için bir fırsat olarak görülmüştür. Bununla birlikte yas günü devlet tarafından desteklenip himaye edildiğinden dolayı Şîi halk bu etkinlikler esnasında bazen aşırıya kaçmış ve Sünnîlerle aralarında sürtüşmeler yaşanmıştır. Bu sürtüşmelerin bir diğer sebebi ise Fâtımî öncesi dönemde kendilerine yapılan eziyetlerdir. Önceki sayfalarda zikrettiğimiz gibi İhşidîler zamanında Aşûre günü, Şîi birine denk gelen asker ona dayısının kim olduğunu sorar, eğer Muâviye cevabını almazsa o kişiye eziyet edip üzerindeki el koyardı. Eski eziyetlerin bir intikamı mahiyetinde -devletin Aşûre günü yas etkinliklerini serbest bırakması ve desteklemesiyle birlikte- Şîiler Aşûre gününde, geçtikleri sokaklar üzerinde alışverişe devam eden,⁴⁶⁰ bugün dolayısıyla yas tutmayan esnafa ve halka tepki göstermişler, dükkanları talan etmişlerdir. Pek çok defa tekrarlanan bu tarz olaylara devlet müdahale etmiş ve büyümesini engellemiştir. Fâtımî Devleti her ne kadar Şîi görüşe sahip olsa da bu tarz olayların toplumsal infial çıkartmasına engel olmuş, hem Şîileri hem Sünnîleri memnun etmeye yönelik bir denge politikası izlemeye çalışmıştır.⁴⁶¹

Resmî kutlamalar Ezher Camisi'nde başlardı. Şîi halk camiye giderken ağıtlar yakar, yüksek sesle kasideler söyler ve ağlarlardı. Kâdî'l-kudât ve beraberindeki heyet matem elbiselerini giymiş olarak Ezher Camisi'ne gelir, camide bütün önde gelen devlet adamları, kurrular, alimler bir araya toplanırdı. Vezirin camiye gelmesiyle birlikte merasim başlardı. Ezher Camisi'ndeki yas etkinliklerinin içeriği Kur'an okunması, Hz. Hüseyin, Kerbelâ ve Ehl-i beyt ile ilgili şiirler söylenmesi şeklinde gerçekleşirdi. Bu esnada camiye dolduranlar üzüntülerini ortaya koyar, feryat içinde göz yaşı dökerdi. Merasim heyeti, öğlen namazından sonra saraya doğru yol alır, burada kendileri için kurulmuş özel yas sofrasına oturlardı. Bu sofraya bayram ziyafetlerinde olduğu gibi şatafatlı değildi. Aksine yemekler yer sofrasına konulurdu. Heyet hasır konulmamış yere oturarak yemek yerdi.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Aşûra günü etkinliklerinin Fâtımîlerin ilk dönemine nazaran daha sistematik bir hale gelmesiyle birlikte yas faaliyetindeki olayları minimuma indirmek için, fırınlar hariç diğer tüm dükkanlar kapatıldı, alışveriş yasaklandı. Ayrıca divanların üç gün süre ile tatil edilmeye başlandı. Bk. İbn Muyesser, *Ahbârü Mısır*, 164; Makrîzî, *İttiâz*, 2/100; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/128; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 289.

⁴⁶¹ Makrîzî, *İttiâz*, 1/146-147; Makrîzî, a.e., 2/67; Makrîzî, a.e., 4/160-161; Makrîzî, *Hıtât*, 2/329; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 84; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 271; Yavuz, "Âşûrâ".

⁴⁶² Makrîzî, *Hıtât*, 2/328-329; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 289-290; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 234-235; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/129.

2.3.1.2. Gadîr-i Hûm

Gadîr-i Hûm⁴⁶³ Fâtımîlerin Mısır'a geldikten sonra edindikleri ilk dini kutlamaydı. Ancak bugünün kutlama geleneğini ortaya çıkaran Fâtımî Devleti değildi. İlk olarak 963 yılında Muizu'd-Devle⁴⁶⁴ tarafından Irak'ta Gadîr-i Hûm günü kutlanmış, sonrasında bu kutlama Şîa tarafından bayram olarak kabul edilip her sene kutlanmaya başlanmıştır. Muiz-Lidînillah Mısır' a geldikten sonra bir grubun hep beraber dua ettiğini görünce bu onun hoşuna gitmiş ve ne yaptıklarını sormuş, bunun üzerine o günün Gadîr-i Hûm günü olduğunu, insanların o günü andığını öğrenince bu uygulamaya devlet nezdinde dahil olmuştur. Mısır'da ilk olarak 972 yılında kutlanmış olan Gadîr-i Hûm günü, ilk zamanlar oldukça sade bir tören şeklinde kutlanırken sonraları Fâtımî Devleti'nin en gösterişli etkinliklerinden biri haline gelmiştir.⁴⁶⁵

Resmî kutlama halife, vezir ve diğer önde gelen devlet adamlarının tören eşliğinde saraydan ayrılması ile başladı. Merasim alayı saraydan Meşhedü Hüseyin'e giderdi. Burada dualar edilip ziyaret tamamlandıktan sonra tekrar saraya dönülürdü. Saraydaki büyük salonda kâdî'l-kudât tarafından bir hutbe okunur, halife hutbeyi manzarasından dinlerdi. Hutbenin ana konusu Gadîr-i Hûm hadisesi olurdu. Kâdî'l-kudât tarafından Gadîr-i Hûm'u anlatan hadisler hutbede okunurdu. Hutbe sona erdikten sonra iki rekât namaz kılınır, ardından törene katılan kişiler birbirleri ile tebrikleşirdi. Ramazan ve Kurban Bayramlarında olduğu gibi para ve elbise dağıtılır, ayrıca bu özel gün sebebiyle kurbanlar kesilir ve İsmâîlîler'e dağıtıldı. Fâtımî şölenlerinin olmazsa olmazı ziyafet sofraları Gadîr-i Hûm kutlamasında biri

⁴⁶³ Mekke ile Medine arasında yer alan, çok fazla yağmur aldığından dolayı bataklık halife gelmiş bir bölgedir. Tüm Şîa mezheplerine göre Hz. Muhammed, Veda Haccı dönüşünde burada konaklamış ve yaptığı konuşmanın ardından Hz. Ali'nin elini havaya kaldırıp şöyle demiştir: “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allah'ım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!”. Bu hadise Hz. Ali'nin peygamberden sonra hilafete geçmesi gerektiğini savunan Şîilerin dayandığı delillerden biridir. Bk. Ethem Ruhi Fırlıklı, “Gadîr-i Hum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ekim 2022).

⁴⁶⁴ Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (945-967). bk. Ahmet Güner, “Muizzüddeve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ekim 2022).

⁴⁶⁵ Makrîzî, *İltîâz*, 1/142; Makrîzî, *Hıtat*, 2/255; Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 205; Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfe*, 271; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/126; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 285; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 232.

halife ve üst düzey devlet görevlilerine, diğer ikisi törene katılan sair insana has olmak üzere kurulurdu.⁴⁶⁶

Aşûre gününde olduğu gibi Gadîr-i Hûm kutlamalarında da Şiîler ile Sünnîler arasında sürtüşmeler yaşanmıştır. 973 yılında yapılan bir yürüyüş esnasında Şiî halk Sünnîlerin dükkanlarına saldırmış, mallarını talan etmiştir. Cevher'in müdahalesine rağmen ilk etapta tam anlamıyla engellenemeyen olaylardan ötürü dükkanlar ve pazarlar kapatılmıştır.⁴⁶⁷ Şiî mezhep mensupları devlet desteğini arkasında hissettiğinden, eski yıllardaki zor günlerinin telafisini yaparcasına kutlamaları o kadar gösterişli hale getirmiştir ki bu durum, Sünnîlerin onlara karşı alternatif bir şeyler ortaya çıkarmasını tetiklemiştir. Bu sebeple Sünnîler, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Muhammed'in Sevr mağarasına ulaştığı günü bayram ilan etmiştir. O günün yıldönümünde kutlama için çadırlar kurup ateşler yakılmıştır. Esasında siyasi olan bu çekişmeler dini boyuta taşınmış; başka bir deyişle, din temelli devlet ve toplum yapısından dolayı hemen her mesele dini argümanlarla dışa vurulmuştur. İşin neticesinde taraflar arasındaki gerginlik artınca Şiîler Sünnîlerin mallarına ve evlerine el koymuştur. Toplumsal infial haline dönüşmek üzere olan olaylar halifenin araya girmesi ve Şiîlerin sakinleştirilmesi ile son bulmuştur.⁴⁶⁸

2.3.1.3. Mevlîd-i Nebî Kutlaması

Hz. Muhammed hayattayken onun doğum günü kutlanmamıştır. Dört halife dönemi ile Emevîler ve Abbâsiler dönemlerinde de Mevlîd-i Nebî uygulamasına rastlanmamaktadır. Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümünü kutlama geleneğini başlatanların Fâtımîler olduğu kabul edilmektedir. Mısır'a geldikten sonra tören ve kutlamalara hayli önem veren Fâtımîler, buradaki ilk halifeleri Muiz-Lidînillah döneminden itibaren peygamberin doğum gününü resmî tören ile kutlamaya başlamıştır. Bunun yanında ilerleyen sayfalarda aktarılacağı gibi pek çok kutlama daha gerçekleştirmişlerdir. Mevlîd kutlamaları gibi resmi kandil kutlamalarını da ilk olarak ortaya çıkaran Fâtımîler, düzenledikleri pek çok merasim ve kutlama ile İslâm medeniyeti içerisinde oldukça zengin bir şölen geleneği oluşturmuşlardır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Makrîzî, *Hitat*, 2/256-258; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 286-287; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/127-128; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 232-233.

⁴⁶⁷ Makrîzî, *İttiâz*, 2/67.

⁴⁶⁸ Makrîzî, *İttiâz*, 1/146; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 209.

⁴⁶⁹ Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Eylül 2022).

Mevlîd-i Nebî, Hz. Muhammed'in doğduğu tarih olarak kabul edilen rebûlevvel ayının on ikinci günü resmî tören ile kutlanmıştır. Kutlama gününden önce Dâru'l-Fitre'de büyük miktarda helva hazırlanmıştır. Hazırlanan helvalar kutlama gününde sabahdan öğlene kadar kâdî'l-kudât', dâi'd-duât, kurrallar, hatipler, Kâhire camilerinde eğitim görenler ve diğer görevlilere dağıtılmıştır.⁴⁷⁰

Kutlama öğlen namazından sonra başlıyor, merasim alayının başında kâdî'l-kudât' bulunuyordu. Onun önderliğindeki merasim alayı ilk olarak Ezher Camisi'ne gidiyordu. Yürüyüş esnasında kâdî'l-kudâtın etrafında helva tepsileri taşıyan görevliler yer alıyordu. Ezher Camisi'ne gelindiğinde burada hatim okunuyor, kâdî'l-kudât okunan Kur'an'ı dinliyordu. Sonrasında Ezher Camisi'nden ayrılan kortej, saraya gitmek için yola koyulurdu. Merasim alayının önünden giden Kâhire valisi, alayın rahatça ilerleyebilmesi için sokakları dolduran halkı düzene sokup yollardan toz kalkmasını önlemek için yola su serpilmesini sağlardı. Saraya gelindiğinde Sâhibu'l-Bâb alayı içeri davet eder, alay manzara adı verilen tören yerine geçerdi. Biraz zaman geçtikten sonra halifenin oturduğu balkonun camı açılır, halife görünürdü. Halifenin yanındaki üstatlar, halifenin alayı selamladığını yüksek sesle etrafa duyururdu. Törenin başlangıcı Kur'ân tilâvetiyle yapılır, peygambere salavat getirilmesi şeklinde devam ederdi. Kurrallar Kur'ân tilâveti gerçekleştirirken Ezher, Hâkim ve Akmer camilerinin hatipleri hutbe okuyarak halifeye dua ederdi. Hutbeler bittikten sonra üstatlar tekrar halifenin alayı selamladığını yüksek sesle ilan eder ve kutlama sona ererdi.⁴⁷¹

Resmi kutlamalar dışında farklı kutlamaların gerçekleştirildiği de olmuştur. İnsanlar Mevlîd-i Nebî gününden bir gün önce ve Mevlîd-i Nebî günü özel ziyafetler ve davetler düzenlemiş, Kâhire sokakları ıslıl ıslıl ve kalabalık olmuştur.⁴⁷²

2.3.1.4. Hicri Yılbaşı Kutlaması

Fâtımî Devleti'nin geniş kapsamlı kutlamalarından biri olan hicrî yılbaşının kutlama hazırlıkları yılbaşı tarihinden on gün önce başlamaktaydı. Çalışmamızın ikinci bölümünde “Milli Kutlamalar” başlığında tafsilatlı bir şekilde aktardığımız

⁴⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/576; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/122-123; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 269-270; Özel, “Mevlid”.

⁴⁷¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/576; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/122-123; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 147; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 270-272; İbrahim, *et-Târîhu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 230-232; Özel, “Mevlid”.

⁴⁷² Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 272.

âlâtü'l-mülûkiyyenin pek çoğu hazineden çıkartılır ve kutlama için yapılan provalarda kullanılır, gerektiğinde eksiklikleri giderilirdi. Hazırlıklar kapsamında tören alayının en önemli kısmından olan bando takımı sıkı çalışmalar yapardı. Halife ve devlet erkanı için yüz adet at ahırdan çıkartılır, altın ve mücevher işlemeli eyer ve gemlerle tezyin edilir, boyunlarına altından süsler takılırdı. Kutlamanın bitiminde kullanılacak olan infak sandıkları hazırlanır, yeni yıl kutlamalarına binaen basılan paralar bu sandığa koyulurdu.⁴⁷³

Tören için yapılan provalar on gün boyunca devam eder, kusursuz hale getirilmeye çalışılırdı. Törende kullanılacak olan hayvanlar da provaya dahil edilir, bando eşliğinde merasime hazırlanırlardı. Böylece bando aletlerinin sesine alıştıran hayvanlar tören esnasında huzursuzluk çıkartmazdı. Törene katılacaklar için çeşitli yemek ve tatlılar hazırlanırdı. Tören günü sabahın erken saatlerinde bütün devlet ricali ve ordu törene uygun kıyafetleri ve silahlarıyla Beyne'l-Kasreyn meydanında toplanır, halifenin saraydan çıkmasını beklerdi. Halifenin saray kapısından çıkışıyla birlikte bando işe koyulur, merasim alayı yürüyüşüne başlardı. Halife törende beyaz bir elbise giyerdi. Halifenin elbisesine uygun olarak aynı renkteki mizalle (Şemsiye) görevliler tarafından taşınır, mizallenin etrafında bine yakın sıbyânu'l-rukkâb (halifenin has birlikleri) yer alırdı. Sıbyânu'l-rukkâbın bir kısmı ipekten mamul, üzerlerinde ayetlerin işlenmiş olduğu sancakları mızraklarında taşırdı. Tören alayının önünde Kâhire valisi yer alır, alayın güzergahını belirlerdi. Alayın yürüyüşünden ötürü sokaklardan toz kalkmaması için önden yollara su serpilirdi. Alayın etrafında buhurdanlıklar taşınır, böylece sokaklara hoş râihâlar yayılırdı. Ayrıca halk merasim alayını seyretmek için sokakların her yanını doldurur, esnaf dükkanlarını süsleyerek kutlamaya dahil olurdu.⁴⁷⁴ Merasim alayı yürüyüşünü başlangıç noktası olan Beyne'l-Kasreyn'de sonlandırır. Törenin sonlamasıyla devlet ricaline dinarlar ve yuvarlak biçimde darp edilip gurre olarak adlandırılan dirhemler hediye edilirdi. Bu geleneğin bereket getireceğine inanılırdı.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Makrîzî, *Hitat*, 2/425-426; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/91-94; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/577-578; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 146.

⁴⁷⁴ Makrîzî, *Hitat*, 2/425-426; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/577-582; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/94-95; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 146; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 266-269; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 169.

⁴⁷⁵ Makrîzî, *Hitat*, 2/426; Makrîzî, *İttiâz*, 3/343; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/582; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/95.

Kâhire halkı için önemli bir dini ve kültürel etkinlik olan yılbaşı kutlamaları, Fâtımîlerin günümüze bırakmış olduğu miraslardandır. Bu manada hicri yılbaşı bugün de Mısır'da resmî tatil olarak kabul edilmektedir.⁴⁷⁶

2.3.1.5. Kandil Geceleri Kutlamaları

Fâtımîler zamanında dört gece kandil olarak kutlanılmaktaydı. Bu kandil kutlamaları recep ve şaban aylarının başlangıçlarında ve ay ortalarında yapılmaktaydı. Camilerin iç kısımlarıyla dışı ve minareleri aydınlatılır, etraf ıslı ıslı olurdu. İnsanlar kandil gecelerinde camilerde toplanır, kendileri için hazırlanan yiyeceklerden yerlerdi.⁴⁷⁷

Hâkim-Biemrillâh döneminde kandil gecelerinin kutlanması yasaklandı. Ancak Halife Zâhir başa gelince bu yasaklar kaldırıldığı gibi halife de kutlamalara katılmaya başladı. Ailesi ile beraber Ezher Camisi'ne gelen halife, burada kendisi için hazırlanmış manzaradan kandil gecesini için tertiplenen etkinlikleri izlerdi. Fâtımî kutlamalarının klasiklerinden olan yemek sofraları kandil gecesini etkinliklerinde kurulur, bu gece münasebetiyle camiye gelen tüm misafirler dilediğince yer, içerdi.⁴⁷⁸

Kandil gecelerindeki kutlamalar Mevlîd-i Nebî günündeki kutlamalara benzer şekilde icra ediliyordu. Merasim alayının önderi yine kâdî'l-kudât idi. Onun önderliğinde saraya gidiliyor, yine aynı şekilde Kâhire valisi tören alayının geçeceği güzergahı uygun hale getiriyordu. Mevlîd-i Nebî gününde öğlen namazından sonra saraya giden tören alayı, Kandil gecelerinde akşam namazından sonra gidiyordu. Yolculuk karanlıkta yapıldığı için kâdî'l-kudât'ın etrafında mum taşıyan görevliler bulunmaktaydı. Bu mumlar altmış adet olup ebatları etrafı aydınlatacak kadar büyüktü. Kandil gecelerindeki merasim alayı vezirin konağına da uğruyor, oradan

⁴⁷⁶ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 269.

⁴⁷⁷ Makrîzî, *İttîâz*, 2/151; Makrîzî, a.e., 3/382; Makrîzî, *Hıtat*, 2/392-393; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/574-576; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/120; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 147; İbrahim, *et-Târîhu'l-Fâtîmiyyi'l-İctimâiyye*, 239-240; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Mısır*, 272.

⁴⁷⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/393; İbrahim, *et-Târîhu'l-Fâtîmiyyi'l-İctimâiyye*, 240; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 275.

Amr Camisi'ne kadar gidiyordu. Güzergahı üzerindeki bütün camilerde iki rekât namaz kılan alay kâdı'l-kudât'ın evine dönmesi ile resmî kutlamayı bitiriyordu.⁴⁷⁹

2.3.2. Sünnî ve Şîîlerin Ortak Kutlamaları

Başlıkta Sünnîleri ve Şîîleri birlikte zikretmemizin birkaç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birisi, aktaracağımız bayram ve kutlamaların Fâtımî Devleti'nin gerçekleştirdiği resmi merasimler olması ve tüm Kâhire halkını kapsayıcı etkinliklere yer verilmesidir. Ayrıca gerçekleştirilen etkinliklere Sünnî halk tepki göstermemiş, ziyafetlere katılıp geçit törenlerini seyretmiştir. Keza kaynaklar bu bayram ve kutlamaları zikrederken mezhebi bir bakış açısı ve anlatımdan çok genel anlatımlara başvurmuş; Kâhire ve Fustat halkının genelini kapsayacak ifadeler yer vermiştir. Özetle çeşitli bayram ve özel günlerde devlet nezdinde düzenlenen kutlamalara toplumun pek çok kesimi katılım göstermiştir.

Fâtımîler Mısır'a geldiğinde Müslüman halkın çoğunluğu Sünnî görüşe mensuptu. Fâtımîler ise Şîî mezhebine bağlıydı. Bu durum halk ile devlet arasında bir soğukluk oluşturuyordu. Fâtımîler bu soğukluğu ortadan kaldırmak, halk ile devlet arasındaki bütünleşmeyi sağlayıp, Mısır halkının ve özellikle Mısırlı gençlerin sadakatini, minnettarlığını ve desteğini temin etmek için bayram ve kutlamaları bir fırsat olarak görmüş ve değerlendirmeye çalışmıştı.⁴⁸⁰

2.3.2.1. Ramazan Ayı Kutlamaları

Fâtımîler daha önce görülmemiş bir ihtişam ve gösteriş ile ramazan ayını ihya ediyorlardı. Bu ayın hemen her gününde mutlaka bir program düzenliyorlar, tüm ramazan günlerini bir şenlik havasında geçiriyorlardı. Ramazan ayına üç gün kala hazırlıklara başlanıyordu. Kadı, Kâhire ve Fustat'taki tüm camileri geziyor, eksiklerini tespit edip giderilmesini sağlıyordu. Müslümanlarca en kutsal ay sayılan ramazan ayı boyunca içki satan işyerlerinin kapatılması için emir çıkartılıyor, yasağa uymayanlar için ceza uygulanıyordu. Sünnî İslâm devletlerinde ramazan ayının başlangıcı hilalin (ayın) görülmesi ile tespit edilirken, Fâtımî Devleti'nde bu işlem

⁴⁷⁹ Makrîzî, *Hitat*, 2/395; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/574; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/120-121; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtîmiyyi'l-İctimâiyye*, 239-240; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 273.

⁴⁸⁰ Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 265.

hesaplama yoluyla yapılıyor, tüm vilayetlere ramazan ayı ile bayramın başlangıç tarihi gönderiliyordu.⁴⁸¹

Ramazan ayının başlamasıyla birlikte ilk gün tüm memurlara, eşlerine ve çocuklarına altın ve helva dağıtılırdı. Büyük camilerin hepsinde halkın iftarını açması için sofralar kurulurdu. Ayrıca şurta binasında da iftar sofraları kurulmaktaydı. Bir ay boyunca devam eden bu iftar sofraları Ezher Camisi'nde Ramazan Bayramı'ndan iki ay önce başlamaktaydı. Benzer iftar etkinliği saray ehli için de düzenlenmekte, bir ay boyunca her gece devam etmekteydi. Saraydaki iftar etkinliği Altın Salon'da yapılmakta, vezir iftara katıldığında ona özel sofralar hazırlanmaktaydı. İftar yemeği yendikten sonra halifenin katılmasıyla birlikte sahura kadar sürecek olan etkinlikler düzenlenirdi. Kurralar Kur'ân tilâveti yapar, Ehl-i beyt'e salat ve selam getirilir, çeşitli zikirler yapılırdı. Sahur yemeğine kadar ikramlar devam eder, vakit gelince halife ile birlikte sahur yemeği yenilirdi. Etkinliğe katılanlar dilerse verilen yemeklerden ailesine götürebilirdi.⁴⁸²

Fâtımîler için ramazan ayının cuma günleri oldukça önem arz etmekteydi. Özellikle bayramdan önceki üç cuma namazı için çok kapsamlı hazırlıklar yapılır, halife resmi geçit düzenlerdi. Her bir cuma namazı farklı camilerde kılınır. Halife cuma namazını kılacağı camiye gelmeden önce, geçeceği yollar hazırlanır, çeşitli şekillerde süslenir, camiler en iyi malzemelerle donatılır, minbere mizalle kurulurdu. Mihrabın her iki tarafına perdeler asılır, sağ taraftaki perdenin üzerinde Fatiha ve Cuma sureleri, sol taraftakinde Fatiha ve Münâfikûn sureleri nakşedilmiş olurdu. Halife saraydan namaz kılacağı camiye gelirken sade elbiseler giyer, özel birlikleriyle birlikte hareket eder ve önceden hazırlanan sadakaları insanlara dağıtırdı. Cuma için ezan okunduğunda sırasıyla kâdî'l-kudât, üstatlar, vezir ve en son sıbyânü'l-hâs halifenin yanına gelir, ona salat ve selam ederdi. Ardından halife minbere çıkar ve vezirin gelmesi için işaret ederdi. Vezir minbere gelir halifenin ellini öperdi. Hutbeden sonra cuma namazı icra edilirdi. Namazın ardından halife ve

⁴⁸¹ Makrîzî, *Hıtat*, 2/438; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 275-276; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 237-238.

⁴⁸² Makrîzî, *Hıtat*, 2/438-439; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 238-239; Surur, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 148; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 276-278.

heyeti bando eşliğinde saraya geri dönerdi.⁴⁸³ Ayrıca Fâtımîler ramazan ayının son gecesini de kutlamakta ve bu geceye leyletü'l-hatm demekteydiler.⁴⁸⁴

2.3.2.2. Ramazan Bayramı

Hiç şüphesiz Ramazan Bayramları tüm Müslüman devletler için en önemli dini günlerden birisidir. Fâtımîler gibi bir şölen devleti için ise ayrı bir önem arz etmiştir. Bu bayram Fâtımîler açısından hem halk ile kaynaşmak hem ihtişamlarını göstermek için önemli bir imkan sağlamıştır. Bu sebeple onlar, Ramazan Bayramları için çeşitli gelenekler ortaya koymuşlardır. Bunlardan birisi tüm devlet çalışanlarına elbise hediye edilmesidir. Bu durum o kadar yaygınlaşmıştır ki Ramazan Bayramı'na 'Îydu'l- Hulel yani Elbise Bayramı da denilmiştir. Cevher, Mısır'ı elde ettikten sonra bayramların devlet açısından önemini kavradığından, bayram namazlarının kılınması için özel bir yer düşünmüştür. Bâbu'n-Nasr yakınlarında, sonradan "Musallâ" diye isimlendirilecek olan kısmı, Kâhire şehrinin bayram namazını eda edeceği yer olarak tasarlamıştır. Fâtımîlerin Mısır'daki ilk halifesi Muiz-Lidînillah ile birlikte Musallâ'da bayram namazları kılınmaya başlamış ve devletin sükûtuna kadar böyle devam etmiştir. Musallâ'daki bayram namazlarına yalnızca saray ehli değil halktan veya askerlerden pek çok kimse katılmıştır. Öyle ki Kadı'nın getirdiği tekbirlerin duyulabilmesi için çeşitli yerlere müezzinler yerleştirilmiş, onların yüksek sesle tekrar etmesi ile herkesin duyması sağlanmıştır.⁴⁸⁵

Ramazan Bayramı etkinlikleri merasim alayının, bayram namazının kılınacağı yere gelmek için harekete geçmesi ile birlikte başladı. Merasim alayı göz kamaştırıcı kıyafet ve aksesuarları ile Musallâ'ya gelirdi. Her kutlamanın olmazsa olmazı bando ekibi tören alayının ritmine uygun olarak sanatını icra eder, resmî geçit şeklindeki alay, kutlamanın yapılacağı yere doğru ilerlerdi. Merasim alayı içerisinde fil, aslan ve zürafa da yer alır; filler, üzerlerindeki özel eğitmenleri tarafından yönlendirilirdi. Sokaklar insanlarla dolar, herkes bu muhteşem kortejin ritmik yürüyüşünü hayranlıkla seyrederdi. Bayram namazı eda edildikten sonra çeşitli akrobasi hareketlerinde uzmanlaşmış olan Sıbyânu'l-Haff gösterilerini icra eder, toplanan kalabalık şaşkınlık ve neşe içerisinde gösteriyi seyrederdi. Ardından

⁴⁸³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a 'şâ*, 3/583-584; Surur, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 148-149; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/96,98.

⁴⁸⁴ Makrîzî, *Hitat*, 2/436; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 278.

⁴⁸⁵ Makrîzî, *Hitat*, 2/366-367; Makrîzî, *İttiâz*, 3/83; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtîmiyyîn*, 2/99; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 279-280.

Türbetü'z-Z'aferân'a geçen halife, atalarının mezarlarını ziyaret eder ve sadaka dağıtırdı. Pek çok Fâtımî kutlamasının olmazsa olmazı ziyafet sofraları ve tatlı dağıtımı Ramazan Bayramı'nda ayrı bir önem kazanır, yemek ve tatlıların yapımı ve depolanması, bazen halife bazen de vezir tarafından özellikle teftiş edilirdi. Oldukça fazla yemek ve tatlıya ihtiyaç duyulduğundan bu işlerin yapılması için halife Azîz-Billâh tarafından Daru'l-Fitre denilen yer özel olarak yaptırılmıştı.⁴⁸⁶

Bayramda iki adet yemek düzenlenirdi. Bu organizasyonlar sarayda yapılır, halk ve önde gelen devlet ricalinin ziyafetleri ayrı ayrı olurdu. Halkın katıldığı ziyafet halifenin bayram namazını eda etmesinden sonra başlardı. Yemeğe katılanlar istediği kadar yiyebilir, dilerse ailesine de götürebilirdi.⁴⁸⁷ Halife ve devlet ricalinin katıldığı ziyafet ise Altın Salon'da gerçekleşirdi. Bu ziyafet oldukça büyük ve kalabalık olup her türlü et çeşidi ve tatlılar, ayrıca helvadan yapılmış saray maketleri bulunurdu. Halifenin namazdan dönmesiyle birlikte ziyafet başlardı. Halife gelmeden önce kendisi için "Müdevvere" denilen özel bir sofrta hazırlanırdı. Halife elinde dinar dolu bir çanta ile içeri girer ve misafirlere dağıtırdı. Halifenin yerine geçmesi ile birlikte oldukça göz kamaştırıcı elbiseler içindeki garsonlar, altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş sürâhilerden su ikramı yaparlardı. Sofranın sağ tarafında vezir bulunmaktaydı. Davetliler arasında gayri Müslimlerin önde gelen din adamları da bulunurdu. Şairler de yemeğe katılırlar, şiirler okuyarak ziyafete neşe katarlardı. Öğlen namazına kadar devam eden ziyafet, davetlilerin halifeyi selamlaması ile son bulurdu. Keza benzer bir ziyafet de halifenin konağında, ailesi ve yakınları için tertip edilirdi.⁴⁸⁸

Nâsır-ı Hüsrev böyle bir bayram ziyafetine katılma sürecini ve gördüklerini şu şekilde bize aktarmaktadır:

⁴⁸⁶ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 185-186; Makrîzî, *İttîâz*, 1/190-191; Makrîzî, *a.e.*, 2/161; Makrîzî, *a.e.*, 3/107; Makrîzî, *Hıtat*, 2/366-367; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/586, 588; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/99; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 174-175.

⁴⁸⁷ Ali Mazaheri Fâtımîlerin saray mutfağındaki giderleri bize şöyle aktarmaktadır: "Fatimi halifesi el-Azîz (975-996) 'in sarayında yıllık yiyecek giderlerini gösteren bir liste zamanımıza kadar kalmıştır. Tatlı konusunda bu listede şunlar vardır: 1000 yük un, 30 ton şeker, 250 kilo kabuksuz fıstık, 350 kilo badem, 175 kilo fındık, 30 ton çeşitli meyveler, 23 ton kuru üzüm, 225 kilo bal, 9 ton susam yağı, 150 kilo anason, 22 kilo gül suyu, 5 torba küçük Hindistan cevizi, 450 gram safran ve 50 gram kâfuri!". Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 107., Ayrıca bkz. Makrîzî, *Hıtat*, 2/368-369.

⁴⁸⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/368-369; Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 184; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/97-98; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/588; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fi'l-Mısır*, 286-288; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 178-180; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, s. 175-176; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/100-102; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 280-281.

“Adetleri şöyledir ki sultan, her yıl, iki bayramda sofra çıkarır, halkın ileri gelenlerine de aşağı kısmına da ziyafet verir. İleri gelenler, padişahın kapısında yemek yerler, halk, başka konaklarda, başka yerlerde yemek yerler. Ben çok iştmiştiim ama gözümle görmeyi de istiyordum. Padişahın kâtiplerinden birisiyle nasılsa konuşmuştum, birbirimizle dost olmuştuk. Ona ben dedim, sultan Mahmut Gaznevî ve oğlu Mesut gibi birçok İran padişahları gördüm. Meclisleri pek yüceydi, nice nimetleri vardı, nice bezenmişti. Şimdi de Emîrül-Müminîn'in meclisini görmek istiyorum. O kâtip, sâhib-üs-setr denen perdedâra bu isteğimi söyledi. Dört yüz kırk ramazanının son günü meclisi bezemişlerdi. Ertesi bayram günü padişah, namazdan oraya gelecek, sofraya oturacaktı; beni de götürdü. Sarayın kapısından girince öyle yapılar, öyle sofalar, öyle sayvanlar gördüm ki anlatmaya kalkışsam kitap uzar gider. Hepsi de döşenmiş, bezenmiş, birbirine bitişik ve dört köşe on iki köşk geçtim ki her biri, öbüründen daha güzeldi. Her biri yüz arşın boyunda, yüz arşın enindeydi. Bu köşklerin yalnız birinin mesahası altmış arşın murabba odayı tamamıyla enliliğine kaplamak üzere dört arşın yüksekliğinde bir taht konmuştu, üç tarafı tamamıyla altındı. Üstüne av yerinin, meydanın vesaire yerlerin resimleri yapılmış, güzel yazılar yazılmıştı. Bu haremdeki döşeme ve halılar, döşenecekleri yere göre hususî olarak dokunmuş Rum ipeklisinden ve bukalemun kumaşındandı. Tahtın yanlarına kafes şeklinde altından bir parmaklık konmuştu ki anlatmaya imkân yok. Tahtın arkasında, duvar tarafından gümüş basamaklar yapılmıştı. Zaten o taht, öyle bir şeydi ki bu kitapta, baştan başa hep o anlatılsa söz biter, onun vasfı bitmez”.⁴⁸⁹

2.3.2.3. Kurban Bayramı

Kurban Bayramı'ndaki etkinlikler bazı küçük farklılıklar dışında Ramazan Bayramı ile aynıydı. Halife, Ramazan Bayramı'ndaki beyaz elbise yerine bu bayramda kırmızı bir elbise giderdi. Ramazan Bayramı'nda olduğu gibi tören alayı olur, halife alay ile birlikte bayram namazına giderdi. Namaz sonrası Minhâr (kurban kesimi için tahsis edilen meydan)'a giden halife, kendisi için önceden hazırlanmış kurbanları keserdi. Kesim işleminde kendisine kâdı'l-kudât eşlik ederdi. Halifenin kestiği ve kestirdiği kurbanların sayısı bazen üç bini bulmaktaydı. Bu sebeple kesim işlemleri üç gün boyunca devam ederdi. Kurban etleri devlet görevlilerine, eğitim

⁴⁸⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 178-179.

gören öğrencilere, fakir fukaraya dağıtılır, ayrıca Yemen’de İsmâîlî mezhebinin tebliğini yapan dâilere de gönderilirdi.⁴⁹⁰

Ramazan Bayramı’nda olduğu gibi Kurban Bayramı’nda da ziyafet sofraları kurulmakta ve üç gün boyunca ziyafet devam etmekteydi. Aynı şekilde elbise ve para dağıtılmaktaydı. Bayramın üçüncü günü kesim işlemini tamamlayan halife üzerindeki kırmızı elbiseyi ve sarığını vezire hediye eder, vezir bu kıyafetlerle Kâhire sokaklarında dolanırdı. Konağına geçtikten sonra diğer üst düzey devlet görevlileri ona ziyarette bulunup tebrik ederdi.⁴⁹¹

2.3.3. Hristiyanların Dini Kutlamaları

Mısır’daki Hristiyanlar büyük oranda bu coğrafyanın yerlisi olan Kıptîlerden meydana gelmektedir. Farklı etnik kökenlere sahip Hristiyan gruplar bulunsa da ana grup Kıptîler olduğundan dolayı kaynaklar, onların kullandığı isimlendirme ve uygulamalara yer vermektedir. Bu sebeple biz de Hristiyan bayramlarını aktarırken Kıptî Hristiyanları esas alarak anlatımda bulunacağız.

Makrîzî’nin aktardığına göre Hristiyanlar toplamda on dört tane⁴⁹² bayram kutlaması yapıyorlardı. Ancak bu kutlamalardan yedi tanesi büyük organizasyonlara sahne oluyor, diğerleri daha küçük etkinliklerle icra ediliyordu. Fâtımî halifelerinin Hristiyanlara karşı oldukça müsamahakâr davrandıkları önceki sayfalarda aktarılmıştı. Bu manada onların bayram kutlamalarına müsaade ediliyordu. Hatta bazı zamanlar Müslüman halkın ve halifenin de Hristiyan bayramlarına katıldıkları oluyordu.⁴⁹³

2.3.3.1. Nevruz Kutlaması

Nevruz kutlamalarının başlangıcı tam olarak bilinemese de oldukça eski zamanlarda başladığı bilinmektedir. Nevruz ile ilgili ilk bilgiler İran kaynaklarında yer almakla birlikte bu bayram, pek çok farklı toplum ve din mensubu kişilerce kutlanmıştır. Orta Asya, Mısır, Orta Doğu, Balkanlar gibi çeşitli coğrafyalarda

⁴⁹⁰ Makrîzî, *İttiâz*, 2/167; Makrîzî, *Hutat*, 2/338-341; Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 201-203; Kalkaşendî, *Subhu ’l-a ’şâ*, 3/588-589; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/97-99; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü ’l-İctimâyyetü Fî Mısır*, 282-283; Hasan, *el-Fâtımiyyüne fî ’l-Mısır*, 288; Mâcid, *Nuzûmu ’l-Fâtımiyyîn*, 2/102-104.

⁴⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu ’l-a ’şâ*, 3/589; Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 4/99.

⁴⁹² Detaylar için bkz. Makrîzî, *Hutat*, 2/26-43.

⁴⁹³ Makrîzî, *Hutat*, 2/27; Mâcid, *Nuzûmu ’l-Fâtımiyyîn*, 2/131; Selam, *Ehlü ’z-zimme*, 187; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü ’l-İctimâyyetü Fî Mısır*, 292; İbrahim, *et-Târihu ’l-Fâtımiyyi ’l-İctimâyye*, 242.

kutlanan Nevruz'un ortak konusu bahar aylarının yani tarım faaliyetlerinin başlamasına karşı gösterilen sevinçtir.⁴⁹⁴

Nevruz'u kutlayan toplumların çoğunda, Nevruz günü takvimin ilk gününe yani yılın başlangıç gününe denk gelirdi. Mısır Kıptîleri de Nevruz'u yılın ilk günü sayarlar ve tut ayının başlangıcında kutlardı. Fâtımîler Mısır'a gelmeden önce Hristiyanlar arasında var olan Nevruz kutlaması, onlar geldikten sonra aynı şekilde devam etti. Üç gün boyunca devam eden kutlamalarda ateş ve su kullanımı oldukça fazlaydı. Birçok ateş yakılır ve insanlar birbirleri ile su savaşı yapardı. Bunun yanında çok fazla içki tüketilir, bu nedenle bazen tatsız olaylar yaşanabilmekteydi. Halife Muiz-Lidînillah bir müddet ateş ve su ile kutlama yapılmasını yasaklamış ancak daha sonra serbest bırakmıştı. Yine halkın Nevruz kutlamalarında kendine has uygulamalarından biri Nevruz prensi uygulamasıydı. Nevruz prensi seçilen kişinin yüzü un veya kireçle boyanır, takma sakal takılırdı. Kırmızı veya sarı bir elbise giyen Nevruz prensi bazen insanların su savaşı yapmasına eşlik eder, bazen elinde bir defter ile dolaşır ve toplumun önde gelen kişilerinden mizah amaçlı olarak para toplardı. İlk zamanlarda Fâtımîler tarafından törensel anlamda kutlanmayıp sade bir şekilde anılan⁴⁹⁵ nevruz günü, daha sonraları resmî tören haline gelmişti.⁴⁹⁶

Halife Âmir Biahkâmillah'ın katıldığı bir Nevruz kutlaması üzerinden Fâtımîlerin resmi olarak nasıl bir Nevruz gerçekleştirdiklerini anlayabiliriz. Halife saraydan Nil kıyısındaki Lü'lü adlı köşküne gider ve köşkün balkonundan Nevruz için yapılan etkinlikleri izlerdi. Köşkün alt katında halkın eğlenmesi için şarkıcılar hünerlerini sergiler, insanlar da şarkıcılara eşlik eder, birbirlerini su ve içki ile ıslatırlardı. Ayrıca Nevruz günü sebebiyle devlet görevlilerine çeşitli meyveler dağıtılır, yemekler ikram edilir ve elbiseler hediye edilirdi. Keza çok miktarda para da dağıtılmaktaydı.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Şinasi Gündüz, "Nevruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ekim 2022).

⁴⁹⁵ Örneğin Hâkim-Biemrillâh zamanında önde gelen bazı Türk komutanlar Nevruz günü sebebiyle halifeye at ve silah hediye etmişler, sarayda küçük çaplı bir kutlama gerçekleştirmişlerdir. Bk. Makrîzî, *İttiâz*, 2/18.

⁴⁹⁶ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 28; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, 166; Makrîzî, *İttiâz*, 1/214,224; Makrîzî, *Hutat*, 2/35; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/132-133; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 246-247; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 481-482; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 293-295; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 226-227; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 201-203.

⁴⁹⁷ Makrîzî, *Hutat*, 2/241-242; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 202; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 294; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 246-247.

2.3.3.2. Vaftiz Bayramı

Mısır coğrafyasındaki vaftiz geleneği oldukça eskiye dayanmaktaydı. Eski Mısırlılar herhangi bir mabede girmeden önce, manevi kirlerden temizlenmek için vücudu suya sokmanın gerektiğine inanırlardı. Ayrıca ölülerin ve yeni doğan bebeklerin bedenlerini Nil Nehri'nde yıkarlardı. Bu sayede ölülerin ebedi hayata bulacağını ve bebeklerin eksikliklerinin giderileceğini düşünürlerdi. Bu manada Nil Nehri'nin canlandırıcı ve yenileyici bir güce sahip olduğuna inanırlardı.⁴⁹⁸ Bu şekilde uygulanagelen ritüeller Ortaçağ dünyasına kadar hayatta kalmıştı. Fâtımîler öncesi dönemde İhşidîler zamanında da kutlandığı aktarılan Vaftiz bayramı Hz. Îsâ'nın, Yuhanna (Yahya b. Zekeriyya) tarafından vaftiz edilmesi (yılanması) anısına düzenlenirdi. Hristiyan inancına göre Hz. Yahya, Ürdün'de bulunan bir gölde veya Ürdün nehrinde Hz. İsa'yı vaftiz etmişti. Bunun üzerine Ruhu'l-Kuds (Kutsal Ruh) oraya gelip⁴⁹⁹ Hz. Îsâ'ya sevgili oğlu olduğunu söylemiş,⁵⁰⁰ böyle Hz. Îsâ'nın tebliğ görevi başlamıştı.⁵⁰¹ İhşidîlerin kurucusu ve ilk hükümdarı Muhammed b. Tuğç, kendi döneminde düzenlenen Vaftiz bayramı etkinliklerine bizzat katılırdı. Nil Nehri'nin her iki kıyısına bin adet meşale yakılmasını emreder, yakınlarıyla birlikte manzarayı seyretmek için köşküne giderdi. Halk ise Vaftiz kutlamalarını kayıklardan ya da nehir kenarındaki evlerin yüksek yerlerinden izlerdi. İnsanlar en sevdikleri elbiseleriyle, yanlarında yiyecek ve içeceklerini alarak Nil Nehri'ne gelir, sabaha kadar burada kaldırdı. Şarkılar söylenir, müzik eşliğinde neşeli gösteriler yapılırdı. Dükkanlar ve çarşılar geç vakitlere kadar açık kalır, mahalleler insanlarla dolu olurdu. Kutlamaların sonunda insanlar nehre girip yıkanırdı. Bu uygulama ile Hz. Îsâ'nın vaftiz olması yad edilir, ayrıca hastalıkların şifa bulacağına inanılırdı.⁵⁰²

Fâtımîler döneminde saray nezdinde vaftiz kutlamalarına katılım Hâkim Biemrillâh zamanında başladı. Halifeler bizzat gitmese de devletin önemli mevkiindeki bazı kişiler bu kutlamalara katıldılar. 998 yılındaki bir Vaftiz

⁴⁹⁸ Salime Leyla Gürkan, "Vaftiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ekim 2022).

⁴⁹⁹ "İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü". "Yeni Ahit (İncil)", <https://kutsalkitap.info.tr> (Erişim 24 Ekim 2022). Matta 3:1-16.

⁵⁰⁰ "Göklerden, "Sen benim sevgili Oğlum'sun, senden hoşnudum" diyen bir ses duyuldu". "Yeni Ahit (İncil)". Markos 1:11.

⁵⁰¹ Gürkan, "Vaftiz".

⁵⁰² Müsebbihî, *Ahbârü Mısır*, 190; Makrîzî, *Hıtat*, 2/29-30,444; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 480; Selam, *Ehlü'z-zimme*,192; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 297; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtûmiyyîn*, 2/134; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtûmiyyi'l-İctimâiyye*, 243.

kutlamasına, Halife Hâkim'in veziri Bercavân'ın baş katibi Fehd b. İbrahim katıldı. Kutlamada kendine özel çadırı bulunan Fehd, çadırının etrafındaki şarkıcıların eğlencesine katılır, gösterilerini izlerdi. Ailesi ve yakınları ile birlikte doyasıya eğlenir, içki içer ve kutlamanın sonunda Nil Nehri'nde yıkanır. Ayrıca Kâhire şurta şefi vaftiz gecesinde resmî tören kıyafetiyle ve kendine has merasim alayıyla saraydan çıkar, sokaklarda dolaşır. Etrafındaki görevliler tarafından şefin çevresi ve geçtiği yollar mumlar ve meşalelerle aydınlatılır, Müslüman halka duyurular yapılarak kutlamalara katılmamaları ve Hristiyanların arasına karışmamaları ilan edilirdi.⁵⁰³ Vaftiz Bayramı vesilesiyle devlet tarafından Hristiyan memurlara çeşitli yemekler, balık ve meyveler dağıtılırdı. Ayrıca Kıptilerin önderleri konumundaki önemli kişilere özel olarak hediyeler gönderilirdi.⁵⁰⁴

2.3.3.3. Hamîsu'l-'Ahd Bayramı

Paskalyadan üç gün önce kutlanmakta olan bu bayram halk arasında Hamîsu'l-'Ades bayramı olarak da biliniyordu. Bu şeklide bilinmesinin nedeni Kıptî Hristiyanların mercimek⁵⁰⁵ kullanarak çeşitli yemekler yapması ve birbirlerine yemek ikram etmesiydi. Hamîsu'l-'Ahd Bayramı'nda Kıptîler kiliselerde toplanır, bir kaba doldurulan suyla, din adamlarının duaları eşliğinde ayaklarını yıkardı. Bu ritüelin sebebi Hz. İsa'nın bir öğrencisiyle birlikte bu şekilde bir uygulama yapmış olmasıydı. Bu bayramda pazarlarda ve dükkanlarda boyanmış yumurtalar⁵⁰⁶ satılır, insanlar bu yumurtaları satın alarak birbirlerine hediye ederdi. Ayrıca Fâtımî halifeleri Hamîsu'l-'Ahd Bayramı sebebiyle harrûbe denilen bir sikke darp ettirir, bunları hem Hristiyan hem Müslüman devlet görevlilerine hediye ederdi.⁵⁰⁷

⁵⁰³ Makrîzî, *Hıtat*, 2/29-30, 444; Makrîzî, *İttiâz*, 2/17,163; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 194; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 233.

⁵⁰⁴ Selam, *Ehlü'z-zimme*, 195; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 299.

⁵⁰⁵ Ermeni bayramlarından olan Avak Şapat bayramında mercimek kullanılarak çeşitli yemekler yapıldığı ve mercimeğin, Meryem Ana'nın gözyaşlarını sembolize ettiği ifade edilmiştir. Bkz. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 241. Bu manada mercimeğin, Hamîsu'l-'Ahd Bayramında da aynı manayı taşıdığı düşünülebilir.

⁵⁰⁶ Yumurta boyama kültürü Paskalya adetlerinden olmasına karşın kaynaklarda Hamîsu'l-'Ahd Bayramıyla ilgili olarak yer verilme sebebinin, bu bayramın Paskalya'dan hemen önce kutlanması olabileceğini düşünüyoruz.

⁵⁰⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 2/30-31, 445; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 2/456; Mâcid, *Nuzûmu'l-Fâtımiyyîn*, 2/135-136; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 197-198; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 299-300; İbrahim, *et-Târihu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*, 244.

2.3.3.4. Paskalya Bayramı

Kıyâme (diriliş) Bayramı da denilen bu bayram Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra yeniden dirilmesi anısına kutlanmaktadır. Hristiyan inancına göre, Hz. İsa çarmıha gerilmiş fakat daha sonra yeniden dirilerek havarilerinin yanına gelmiş, onları selamlayıp sofralarına oturmuş ve birlikte yemek yemiştir. Hz. İsa havarilerine İncil'de yazılanlara uymalarını emretmiştir.⁵⁰⁸ Halife Zâhir döneminde gerçekleştirilen bir Paskalya Bayramı'nı aktaran Makrîzî Hristiyan Kıptîlerin, Maks köprüsünde çadırlar kurup eğlenceler düzenleyerek bu bayramı kutladığını anlatmaktadır. Müslüman halktan kimselerin de katıldığı Paskalya eğlencesinde bolca içki tüketilmiş, kadınlar da eğlencelere katılmıştır. Paskalya kutlamalarına bir ara Halife Zâhir de katılmıştır. Siyah bir sarık ve elbise giyen halife, gösterişli bir merasim alayıyla Maks'a gelmiş burada birkaç defa geçit töreni yaptıktan sonra geri saraya geri dönmüştür.⁵⁰⁹

2.3.3.5. Haç Bayramı

Kıptîlere göre Bizans İmparatoru I. Konstantin'in annesi Helena, 328 yılında Hz. İsa'nın idam edildiği çarmıhı bulmuştur. Bu çarmıhı altın ile kaplatan İmparatoriçe, Kudüs'teki Kıyâme Kilisesi'ne yerleştirilmesini sağlamıştır. Bu buluşun anısına Mısır Kıptîleri tarafından Haç Bayramı kutlanmıştır. Bayramda oldukça fazla içki tüketilmiş, sokaklarda tatsız olaylar yaşanmıştır. Ortaya çıkan olumsuz durumlardan dolayı Halife Azîz-Billâh tarafından 991 yılında kutlamalar yasaklanmış ve polis şefine denetlemede bulunması için emir verilmiştir. Bu yasak bir yıl sonra kaldırılrsa da 1011 yılında Hâkim-Biemrillâh tarafından tekrar yasaklanan Haç Bayramı, Memlûkler zamanına kadar bir daha kutlanmamıştır.⁵¹⁰

2.3.3.6. Şehit Bayramı

Şehit Bayramı Kıptî takvimine göre şins yani mart ayının sekizinde kutlanmaktaydı. Mısır halkının inancına göre Nil Nehri'ne bazı sunaklar yapılmazsa nehir yeterli seviyeye gelmez, ülkede kıtlık yaşanırdı. Şehit Bayramı'nda Mısırlı Hristiyanlar içinde ölü atalarına ait parmakların bulunduğu bir kutuyu, Nil Nehrine

⁵⁰⁸ Makrîzî, *Hıtat*, 2/27-28.

⁵⁰⁹ Makrîzî, *İttiâz*, 2/37; Selam, *Ehlü 'z-zimme*, 189-190; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü 'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 302.

⁵¹⁰ Makrîzî, *Hıtat*, 2/32-33; Makrîzî, *İttiâz*, 1/272; İbrahim, *et-Târihu 'l-Fâtımiyyi 'l-İctimâiyye*, 244-245; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü 'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 302-303; Selam, *Ehlü 'z-zimme*, 198-199.

bırakır ve nehrin yeterli seviyeye gelmesi için bunun bir gereklilik olduğuna inanırlardı. Bu kutlama sebebiyle Mısır'ın çeşitli yerlerinden Hristiyanlar Nil kıyıları ile Ravda adasına gelir, her taraf çadırlarla dolardı. Hristiyanların yanında, hemen her tabakadan insan bu kutlamalara katılır, müzikler çalınır, şarkılar söylenir, çok fazla alkol tüketilirdi. Öyle ki Kâhire yakınlarında bulunan Şubra (Shubra)'daki çiftçiler, vergilerini ödeyebilmek için Şehit Bayramı'nda satacakları alkole güvenirdi. Kutlamalar sırasında içki tüketiminin aşırı olmasından dolayı bazı olumsuz durumlar da yaşanmaktaydı. Coşkulu bir bayram kutlaması yapılmasına karşın Fâtımîlerin saray nezdinde Şehit Bayramı'na katıldıklarına dair bir bilgiye rastlayamadığımızı belirtmeliyiz.⁵¹¹

Memlûk Sultanı Muhammed b. Kalâvûn zamanına kadar Şehit Bayramı kutlamaları anlatıldığı minvalde devam etmiştir. Fakat Sultan, alkol tüketiminin fazla olması ve buna bağlı olarak fuhuş, adam öldürme ve bazı olumsuz hadiselerin yaşanması sebebiyle 1302/1303 yılında kutlamaların durdurulmasını emretmiştir.⁵¹²

2.3.3.7. Zeytûn Bayramı

Hristiyanlar bu bayrama Şeânîn (tesbih) Bayramı da demektedir. Zeytûn Bayramı, Hz. İsa'nın bineği üzerinde yanındaki cemaatiyle birlikte, onlara tebliğ faaliyeti gerçekleştirip uyarılar yaparak Baytû'l-Makdis'e girmesinin anısına kutlanmaktaydı. Hristiyanlar kiliselerini zeytin ve hurma ağaçlarının dalları ile süslerlerdi. Ayrıca Hristiyanlar zeytin ve hurma meyvelerini birbirlerine dağıtır, hediyeleşirlerdi. Kilisede düzenledikleri törenden sonra hurma dalları ile birlikte kiliseden çıkıp evlerine giderlerdi. Hâkim-Biemrillâh zeytin ve hurma ağaçlarının dalları ile kiliselerin süslenmesini ve Zeytûn Bayramı'nın tüm Fâtımî topraklarında kutlanmasını yasaklamıştı. Herhangi bir kimse bu ağaçların dalları ile yakalanırsa cezalandırılması için emir çıkarttı. Fakat Hâkim sonrası Zâhir döneminde yasak kaldırıldı ve kutlamalar yeniden başladı.⁵¹³

⁵¹¹ Makrîzî, *Hıtat*, 1/129; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 200; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 481; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 300; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 187-188.

⁵¹² Makrîzî, *Hıtat*, 1/29; Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997), 2/362-363.

⁵¹³ Makrîzî, *Hıtat*, 2/27; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 187-189; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 478; Ramazan el-Ahmar, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır*, 300-301.

2.3.3.8. Beşşâra Bayramı

Beşşâra yani Müjde Bayramı, Mısırlı Kıptîler tarafından baramhat⁵¹⁴ ayının yirmi dokuzuncu günü kutlanmıştır. Mısırlı Hristiyanlara göre, bu kutsal günde vahiy meleği Cebrâil, Hz. Meryem'e gelerek Hz. İsmâ'nın doğumunu ve bu doğumun bir mucize olduğunu müjdelemiştir.⁵¹⁵

2.3.4. Yahudilerin Dini Kutlamaları

2.3.4.1. Yılbaşı (Roş ha-Şana) Kutlaması

Yahudi takviminde yılbaşı, tişrî⁵¹⁶ ayının ilk gününde kutlanmıştır. Kalkaşendî'ye göre bu kutlama yeni yıl kutlaması olmakla birlikte Yahudiler için bir nevi Kurban Bayramı statüsündedir. Çünkü yılbaşı olarak kabul edilen gün, aynı zamanda Allah'ın Hz. İbrahim'e, oğlu İshâk'ı⁵¹⁷ kurban etmesini emretmesinin yıl dönümüdür.⁵¹⁸ Aynı zamanda Makrîzî tişrî ayının bu vaktinin, Yahudilerin Firavun'un elinden kurtulmalarının yıl dönümü olduğunu aktarmaktadır. Bu sebeple Kölelerin Özgürlüğe Kavuşma Bayramı olarak da bilindiğini zikretmektedir.⁵¹⁹ Özetle Roş ha-Şana Bayramı'nın, Yahudilerin Mısır esaretinden kurtulması ve Hz. İshâk'ın kurban edilme hadisesinin anısına kutlandığı söylenilebilir.

Roş ha-Şana kutlamalarında, Yahudi tapınaklarında Rabbaniyyûn (Yahudi din adamları) tarafından, koç boynuzundan yapılmış üflemlerli bir müzik enstrümanı olan şofar çalınır, Hz. İshâk'ın doğumu ve kurban edilmesi ile ilgili Tevrat metinleri okunurdu.⁵²⁰

2.3.4.2. Kefâret Günü (Yom Kipur) Bayramı

Sûmariyye veya Büyük Oruç Bayramı olarak da zikredilmiştir. Kefaret Günü Bayramı esasında bir dua, tefekkür ve vicdan muhasebesi günüdür. Bu bayram tişrî ayının dokuzu ile onu arasında oruç tutulması şeklinde icra edilmiştir. Kefaret Günü orucu, yirmi dört saat boyunca sürmüştür; oruç tutulmaya başlandığı günün güneş

⁵¹⁴ Eski Mısır ve Kıptî takvimlerinin yedinci ayına verilen isimdir. Bk. Gaye Danişan Polat, *16. Yüzyılda Osmanlılarda Deniz Astronomisi ve Astronomi Aletleri* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 234.

⁵¹⁵ Makrîzî, *Hitat*, c. II s. 27; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 187.

⁵¹⁶ Miladi olarak Eylül veya Ekim ayına denk gelmektedir.

⁵¹⁷ Kalkaşendî kurban edilen kişinin İsmâil olduğunu söylese de biz Yahudi inancına uygun olarak İshâk olarak aktardık.

⁵¹⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 2/463.

⁵¹⁹ Makrîzî, *Hitat*, 4/376.

⁵²⁰ Selam, *Ehlü'z-zimme*, 205; Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, 462.

batımında başlayıp bir sonraki günün güneş batımına kadar devam etmiştir. Orucun son bulması için gökyüzünde üç tane yıldız görülmesi şart olduğundan yirmi dört saatlik süre bazen yirmi beş saate çıkmıştır. Yom Kipur orucu için hazırlıklara tişri ayının dokuzunda güneş batmadan önce başlanmıştır. Mikve⁵²¹ yapıp akabinde güneş batmadan önce, bir gün sürecek olan orucun yemeği (sahur) yenilmiştir. Oruç tutulan gün boyunca birçok ibadet yapılmış, çeşitli dualar ve şiirler okunmuştur. Ayrıca bugünde yemek, içmek, ayakkabı (papuç) giymek ve cinsel ilişkide bulunmak yasak kabul edilmiştir. Yom Kipur Bayramı'nda kurallara uygun bir şekilde oruç tutan kişinin zina dışındaki tüm günahlarının affedileceğine inanılmaktadır.⁵²²

2.3.4.3. Çardaklar (Mizalle) Bayramı

Çardaklar Bayramı, Yahudilerin Mısır'dan çıktıktan sonra, kırk yıl boyunca çölde yaşamalarının anısına kutlanmıştır. Tişri ayının on beşinde başlayan Çardaklar Bayramı yedi gün boyunca devam etmiştir. Bayramın en belirgin özelliği gölgeliklerde oturulması⁵²³ ve Suka adı verilen, çardak şeklinde gölgeliklerin yapılmasıdır. Zeytin ve hurma gibi çeşitli ağaç dalları kullanılarak yapılan Sukalar, Yahudilerin çölde yaşarken hurma, kamış ve mersin gibi bitkilerle yaptıkları barakaları anımsatmaktadır. Bayram boyunca yemekler çardakta yenmiş, mazeretsiz olarak çardak dışında kalmak hoş karşılanmamıştır. Yedi günlük bayram süresince her sabah af duası okunmuş, dua okunurken sinagogda yedi kez tavaf yapılmıştır.⁵²⁴

Mizalle Bayramı'nın yedinci gününe ayrı bir önem verilmiştir. Bayramın son günü Hoş'ana Raba olarak isimlendirilmiştir. Fâtımîler döneminde Yahudiler, Hoş'ana Raba gününde Zeytin Dağı'na gitmişler, burada gerçekleştirilen törene katılmışlardır. Yahudiler Hoş'ana Raba gecesinde tüm günahların affedileceğine inanmaktadırlar.⁵²⁵

⁵²¹ Yahudilerin arınmak için girdikleri havuz Mikve olarak isimlendirilmiştir ve suyun toplandığı yer anlamına gelmektedir. Bu havuza tüm vücut ile girilip çıkıldığında bedensel ve ruhsal kirlilerden temizlenileceğine inanılır. Bkz. M. Hadi Tezokur, "Yahudi Dinsel Yaşamında Mikve'nin Yeri ve Önemi", *Bütün Yönleriyle Yahudilik (Ulaslararası Sempozyum)* (Dinler Tarihi Araştırmaları-8, Ankara, 2012), 99.

⁵²² Bkz. Makrizî, *Hitat*, 4/376,386; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/463-464; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 205-206; Arslantaş, *Abbasiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, 463-466.

⁵²³ Makrizî, *Hitat*, 4/376,386; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/464; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 206-207.

⁵²⁴ Detaylar için bkz. Arslantaş, *Abbasiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, 467-469.

⁵²⁵ Detaylar için bkz. Arslantaş, *Abbasiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, 470-472.

2.3.4.4. Fısıh: Hamursuz Bayramı

Bu bayram İsrâiloğulları'nın (Yahudilerin), Firavun'un zulmünden ve esaretinden kurtulup Mısır'dan çöle çıkmaları ve Firavun'un Kızıldeniz'de boğulması anısına kutlanmıştır. Fısıh Bayramı'nın zamanı, Yahudilerin hac mevsimlerinden ve kurban bayramlarından biri olarak kabul edilmiş ve bayramın kutlamaları yedi gün boyunca devam etmiştir.⁵²⁶ Nisan ayının on beşinde başlayan Fısıh bayramının en önemli özelliği, bayram boyunca mayasız gıdalar tüketilmesidir. Çünkü Yahudi inancına göre, İsrâiloğulları'nın Mısır'dan çıkışları çok hızlı ve telaşlı olmuş; bu sebeple yoğurdukları hamurlardan ekmek yapamadan, mayasız ve tuzsuz hamurları yanlarına alarak yola düşmüşlerdir. Bugün ve olayın anısına mayalı gıdaların yenmesi uygun görülmemektedir.⁵²⁷

Fısıh bayramından önce Yahudiler evlerini temizlemekte; metal eşyaları ateşe tutarak, cam eşyaları su ile arındırarak dini açıdan kullanıma hazır hale getirmektedirler. Bayram günü gelmeden önce ellerinde bulunan mayalı gıdaları yakarak veya Yahudi olmayan kimselere hediye ederek ellerinden çıkarmaktadırlar. Ayrıca Fısıh Bayramı'nda, bayrama özel olarak yapılmış olan ve Matsa (fısıh ekmeği) adı verilen unlu ürünler tüketmekte ve Fısıh'ın ilk gecesine has olarak seder adı verilen sofralar hazırlamaktadırlar. Keza bayrama özel uygulamaların bir diğeri de Yahudilerce kutsal kabul edilen mekanların ziyareti olmaktadır.⁵²⁸

2.3.4.5. Haftalar (Esabî'/ Şavu'ot) Bayramı

Haftalar Bayramı, Fısıh Bayramından yedi hafta sonra, Tanrı'nın Hz. Musa'ya Sînâ Dağı'nda hitap etmesi; ona On Emri ve Tevrat'ı vermesi anısına kutlanmaktadır.⁵²⁹ Haftalar Bayramı'nda uygulanan belirli bir merasim bulunmamaktadır. Hem Tevrat'ın yeşil ve ağaçlık bir dağ olan Sina'da verilmesi hem de tarım ürünlerinin hasat zamanına denk gelmesi sebebiyle sinagoglar, çiçekler ve çeşitli yeşilliklerle süslenmiştir. Ayrıca sinagoglarda çeşitli dini metinlerin okunması; kuru yemiş, sütü ve tatlı gıdaların yenmesi de adet edinilmiştir.⁵³⁰

⁵²⁶ Makrîzî, *Hıtat*, 4/386,422; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 2/464; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 207-208.

⁵²⁷ Makrîzî, *Hıtat*, 4/386; Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, 450-452.

⁵²⁸ Detaylar için Bkz. Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, 451-457.

⁵²⁹ Makrîzî, *Hıtat*, 4/386; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 2/465; Selam, *Ehlü'z-zimme*, 208.

⁵³⁰ Arslantaş, *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, 458.

SONUÇ

Fâtımîler, Şîî-İsmâîlî düşünce temeline dayalı olarak, İslâm tarihindeki ilk Şîî halifeliği tesis etmiştir. Kuzey Afrika'da kuruluş yıllarını tamamlayan devlet, İslâm dünyasında daha fazla söz sahibi olmak ve ideolojilerini daha geniş kitleler arasında yaymak için, hemen her fırsatta Mısır topraklarına yönelmiştir. Tekrar eden denemeler sonucunda Fâtımîler, Temmuz 969 yılında hedeflerine ulaşp Mısır coğrafyasına sahip olmuştur. Böylece Mısır'da yeni bir dönem başlatan Fâtımîler, Kâhire isimli bir şehir kurup hilafet merkezlerini bu şehre taşımıştır.

Fâtımîler, fethettikleri topraklar üzerinde yaşamını sürdüren halkın dini düşünceleriyle, kendi düşüncelerinin örtüşmediğinin farkındaydılar. Bu sebeple Kâhire'deki ilk yıllarında, toplumu oluşturan etnik yapı üzerinde olabildiğince hassas davranmaya çalıştılar. Kendi düşüncelerini benimseyen veya karşısında olmayan kişilere, devletin temellerini ve kurumlarını dayandırmaya gayret ettiler. Bu manada fikrî uyuşmazlıklarından dolayı Sünnî halk -en azından ilk etapta- inşa edecekleri sistem için uygun değildi. Bu sebeple Yahudi ve Hristiyanlığa mensup veya bu dinlerden Müslümanlığa geçmiş ve Fâtımî düşüncesiyle çatışmayan kişilerle yakın ilişkiler kurdular. Böylece Kâhire'de istikrarlı bir yönetim kurmayı başardılar.

Fâtımî Devleti Mısır coğrafyasına hâkim olunca demografik yapı değişim göstermiştir. Kuzey Afrika'da, ekseri o coğrafyanın insanı olan ve Mağribliler olarak adlandırdığımız kimseler toplumsal yapıyı oluşturmuştur. Fakat Kâhire dönemi ile birlikte Fâtımî toplumuna Kıptîler, Türkler, Sudanlılar ve Ermeniler gibi farklı etnik unsurlar dahil olmuştur. Bu durum gücü elinde bulunduran Mağrib toplumu için endişe uyandırmıştır. Bu sebeple ilk zamanlardan itibaren, farklı etnik kökenlere sahip topluluklar arasındaki mücadele Fâtımî toplumunda varlığını sürdürmüştür. Bu mücadelelerdeki baskın gücün belirlenmesinde, mevcut halife ve saray çevresinin etkisi büyük olmuştur. İlk etapta güç Mağriblilerdeyken sonraları, Halife Azîz-Billâh'ın Türklere önem vermesiyle birlikte Türk topluluğu ön plana çıkmıştır. Uzun yıllar boyunca Mağribliler ile Meşrikliler arasındaki mücadele devam etmiştir. Sonraki süreçte Hâkim-Biemrillâh'ın, toplumda baskın olan diğer milletlere karşı, Sudanlıları alternatif bir güç olarak desteklemesiyle, onların güçleri artmaya başlamıştır. Ancak Sudanlıların tam olarak etkin bir konuma gelmeleri Halife Müstansır-Billâh zamanında olmuştur. Nitekim Sudanlı bir cariyeye olan halifenin

annesi Seyyide Rasad'ın, Sudanlılara verdiği destek ile onlar etkin bir konuma yükselmiştir. Böylece üç ana topluluk olan Mağribliler, Meşrikliler ve Sudanlıların savaş alanına dönen Kâhire ve çevresi, Halife Müstansır-Billâh'ın, Akka valisi Bedr el-Cemâlî'ye yönetimi devretmesiyle yatışmıştır. Ermeni asıllı olan Bedr'in, Kâhire'ye hâkim olmasıyla birlikte Ermeniler, siyasi ve sosyal yapıya yön vermeye başlamıştır. Bu durum Fâtımî devrinin son bulmasına kadar genel anlamda devam etmiştir.

Fâtımî Devleti'nin sosyal yapılanmasında ilk sırada yer alan halifeler, mutlak bir otoriteye sahiptir. Halifeden sonra en önemli kişiler ise vezirler olmuştur. Özellikle Ermenilerin Kâhire'ye gelmesiyle birlikte, vezirlik kurumunun önemi artmıştır. Halifenin makamı sembolik hale gelmiş, vezirler ülkeyi halife gibi yönetmişlerdir. Devlet görevlileri, sahip oldukları makamlara göre değişkenlik gösteren statülere sahip olmuşlardır. Bununla birlikte Fâtımîler, devlet işlerinde çalışan kimselerin hayat standartlarını, kabul edilebilecek seviyelerde tutmak için çaba göstermişlerdir. Mümkün olduğunca iyi maaşlar verdikleri gibi çeşitli sosyal etkinlikler vesilesiyle pek çok yardım ve ihsanda bulunmuşlardır. Bu yardım ve ihsanlardan devlet görevlileri ile birlikte dar gelirli kimseler de faydalanmıştır. Ancak dar gelirli kişi ve aileler için sistemli bir yardım kurumu oluşturulmamıştır. Onların durumları, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik duruma göre şekillenmiştir. Fâtımî toplumunda tüccarlar, dini veya etnik kökene göre muamele görmemiştir. Her kesimden insan ticaretle uğraşabilmiştir. Fâtımî Devleti'ndeki tüccarların kazancı, genel anlamda iyi seviyelerde olmuştur. Üst düzey devlet görevlileri ile tüccarlar arasındaki özel arz talep ilişkisi, onların statüsünü olumlu yönde etkilemiştir. Fâtımî toplumdaki köleler, bireysel meziyetlerine ve sahiplerinin konumlarına göre, rahat yaşamlar sürebilmişlerdir. Ayrıca onların mal sahibi olmaları, şahitlik yapmaları ve mülk alım satımı gerçekleştirebilmeleri, devlet tarafından serbest bırakılmıştır.

Fâtımîler pek çok kültürel faaliyet gerçekleştirmiştir. Kadim Mısır'dan miras kalan kültürel etkinlikler ile Fâtımî Devleti'nin hoşgörüsü birleşmiş ve zengin bir kültürel yapı ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Fâtımîler, Mısırlıların Nil Nehri ile ilgili geleneklerine kendi bakış açılarını yansıtmışlar ve gösterişli kutlamalar gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca kendileri de farklı kutlamalar ortaya çıkarmışlar ve pek çok törensel organizasyon icra etmişlerdir. Keza hem halkın hem saray ehlinin ilgi gösterdiği eğlence etkinlikleri de yapılmıştır. Müzikli eğlence meclisleri ve gösteriler

tertiplenmiş; birçok spor etkinliği düzenlenmiştir. Ayrıca tavla ve satranç oyunları, her kesiminden insanın ilgi gösterdiği kültürel etkinliklerden olmuştur.

Kâhire toplumu çeşitli inanç gruplarının yer aldığı bir yapıya sahip olmuştur. Şehir nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluştursa da Hristiyanlar ve Yahudiler de Kâhire’de yaşam sürmüştür. Toplumu oluşturan bu inanç grupları kendi içerisinde yeknesak bir görüntüye sahip olmamış, çeşitli mezheplere ayrılmıştır. Fâtımî Devleti’nin benimsediği ve aynı zamanda şehirde baskın olan din ve mezhep, Müslümanlık ve Şîîlik olmasına karşın, tüm inanç grupları -genelde- dini yaşantılarında özgür olmuştur. Devletin hoşgörülü yaklaşımı ve kültürel faaliyetlere verdiği önem neticesinde, farklı inançlara sahip gruplar, zengin bir dini kültür ve mimari ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede Müslümanların ortak olarak gerçekleştirdikleri bayram ve kutlamalar olduğu gibi, Şîî ve Sünnîlerin ayrı olarak yerine getirdikleri etkinlikler de olmuştur. Ayrıca Hristiyanlar ve Yahudiler, kendi inanışlarına göre bayram ve kutlamalarını yerine getirmişlerdir. Bazı zamanlarda halifelerin ve Müslüman halkın da katıldığı bu etkinlikler, çeşitlilik gösteren bir kültürel yapı meydana getirmiştir. Keza farklı dinlere mensup toplumların kendi ibadethanelerini inşa etmeleri, dini mimarinin çeşitlilik kazanıp gelişmesini temin etmiştir.

Fâtımî Devleti, din ile bağlantılı özel günleri toplum ile bütünleşmek ve dini bakış açılarını halk arasında yaygınlaştırmak için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu sebeple dini etkinliklere çok önem vermişler ve oldukça gösterişli kutlamalar gerçekleştirmişlerdir. Günümüzde kutlamaya devam ettiğimiz birçok önemli günün resmi anlamda ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Bu çerçevede Mevlîd-i Nebî kutlaması en önemli yeri tutmuştur. Ayrıca toplumumuzda büyük önem gösterilen, birlik ve bütünlüğe destek olan kandil geceleri de yine Fâtımî kültürü içerisinde sistemleşmiştir. Özetle Fâtımî Devleti, Kâhire şehrinde inşa ettiği kültürel yapı ile kendinden sonra gelecek olan pek çok devleti etkilemiş; izleri asırlar boyunca devam edecek kültürel bir miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet vd. *Türk Halk Edebiyatı - IV. Anonim Halk Edebiyatı*. ed. M. Öcal Oğuz. Ankara: Grafiker Yayınları, 12. Baskı., 2015.
- Ağırakça, Ahmet. “İhşîdiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsidiler>
- Akbaş, Mehmet. “Kürtler-Tarih (Başlangıçtan Osmanlılar’a Kadar)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler>
- Akdoğan, Ali. *Din Sosyolojisi - 7. Bölüm: Kültür, Entegrasyon ve Din*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Baskı., 2015.
- Akyüz, Niyazi. *Din Sosyolojisi - 9. Bölüm: Dini Gruplar ve Yeni Dini Hareketler*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Baskı., 2015.
- Ali, Hüseyin. “Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)”. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (16 Mayıs 2022), 4-21.
- Alimzade, Hadi vd. “el-Hakim Fatîmî ve Kıptî Zımmiler”. *Misbah* 5 (Yaz 2013), 93-101.
- Alptekin, Çoşkun. “Atabeg”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/atabeg>
- Altınay, Ramazan. “Satranç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/satranc>
- And, Metin. “Karagöz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karagoz>
- Andreasyan, Hrand Der. *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1614*. thk. Saro Dadyan. İstanbul: Everest Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Antâkî, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-. *Târihu’l-Antâkî (el-Ma’rûf Bi Sılati Târih Utîhâ)*. thk. Ömer Abdu’s-selam Tedmûrî. Trablus, 1990.
- Apaydın, H. Yunus. “Nas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nas>
- Arslantaş, Nuh. *Abbasîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Arslantaş, Nuh. *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbasi ve Fatımiler Dönemi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

- Arslantaş, Nuh. “Re’sülcâlût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/resulcalut>
- Artokça, İzzettin. *Kıptîler*. Ankara, 2013.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “Ezher - Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ezher>
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “İbn Killis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-killis>
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilafet>
- Avcı, Casim. “Mısır - Bizans Dönemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir>
- Avcı, Casim. “Nâib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/naib>
- Avcı, Casim. “Rum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rum>
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vezir>
- Baran, İlhan. “Kürtler- Din (İslami Dönem)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler>
- Baş, Eyüp. “Aşure Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (01 Nisan 2004), 67-90.
- Bezer, Gülay Öğün. “Zengîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zengiler>
- Biçer, Bekir. “İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. Yüzyıl Arası) = The Accounts on the Kurdish People in the Books on Islamic History (Between 7Th and 12Th Century)”. *The Journal of Academic Social Science Studies* V/6 (2012), 51-80.
- Bozkurt, Nebi. “Eğlence”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/eglence>
- Bozkurt, Nebi. “Nûbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nube>

- Cihan, Gençtürk. *Büveyhilerin İran Hâkimiyeti*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Çelik, Aydın. “Deylem’de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler”. *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* VII/1 (2009), 19-37.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Çelik, Aydın. *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Çelik, Aydın. “Fatımiler Döneminde Mısır’ın Ticari Münasebetleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 135 (2001), 145-154.
- Çelik, Mehmet. “Süryânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suryaniler>
- Çubukçu, Asri. “Muiz-Lidînillah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muiz-lidinillah>
- Dadoyan, Seta B. *The Fatimid Armenians Cultural and Political Interaction in the Near East*. Leiden, 1997.
- Demirci, Mustafa. “Zenc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zenc>
- Demirel, Harun Reşit. “Tavla İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/3 (01 Haziran 2007), 109-132.
- Dia. “Kıptîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiptiler>
- Dilek, Abdullah. *Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Doris, Behrens-Abouseif. “Hâkim Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-camii>
- Dûrî, Abdülazîz ed-. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet>
- Ebu’l-Farac, Gregory. *Abu’l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Ecer, Münir. *Fâtımîler Döneminde Eğitim*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Erdem, Sargon. “Abanoz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abanoz>

- Ertay, Kasım. “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 63-84.
- Ertay, Kasım. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Eryiğit, Elif. *Sosyal Bütünleşme Ekseninde Mısır’daki Kıptîlerin Sosyal Talepleri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Gadîr-i Hum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gadir-i-hum>
- Gök, Murat. *İslam Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye>
- Gündüz, Şinasi. “Nevruz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevruz>
- Güner, Ahmet. “Hâfız-Lidînillah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-lidinillah>
- Güner, Ahmet. “Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaim-biemrillah-el-fatimi>
- Güner, Ahmet. “Muizzüddeve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muizzuddevle>
- Gürkan, Salime Leyla. “Vaftiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vaftiz>
- Harekât, İbrahim. “Mağrib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/magrib#1>
- Hasan, Hasan İbrahim. *el-Fâtımiyyûne fi’l-Mısır ve A’mâluhum’s-Siyâsiyyeti ve’d-Diniyyeti bi-Vechi’n-Hâs*. çev. Muhammed Ahmed Hasan Efendi - Zeki Muhammed Mühendis Efendi. Kâhire: el-Matbaâtü’l-Emîriyye, 1932.
- Hatalmış, Ali. *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

- Imad, Leila S. al-. *The Fatimid Vizierate*. Klaus Schwarz, 1990.
- İbâdî, Ahmed Muhtar. *Fî Târîhu'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*. Beyrut: Dâru'l-Nathatî'l-Arabî, ts.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tanc. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- İbn Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *İslâm Târîhi (el-Kâmil fî't-Târîh)*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Şebete bi'n-Nakl Evi's-semâ' ev Esbetehü'l-'Ayân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut, 1978.
- İbn Kalânîsî, Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî. *Târîhu Dımaşk*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dâru'l-Hassan, 1983.
- İbn Muyesser, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf b. Müyesser el-Mısrî. *Ahbâru Mısr*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kâhire: Ma'hadi'l-İlmi'l-Fransî li'l-Âsari'l-Şarkiyyeti bi'l-Kâhire, 1981.
- İbn Sayrafî, Ebû'l-Kâsım Tâcü'r-riâse Emînüddîn Alî b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî. *Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vizâre*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Mısır: ed-Dâru'l-Mısrıyyetu'l-Lübânîyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992.
- İbrahim, Rızkullah Eyyûb. *et-Târîhu'l-Fâtımiyyi'l-İctimâiyye*. Lübnan: eş-Şeriketü'l-Âlemiyyetü li'l-Kitâb, 1. baskı., 1997.
- İnan, Muhammed Abdullah. *Târîhu'l-Câmii'l-Ezher fî Asri'l-Fâtımî*. Kahire: Matbaatü'l-Lücce, 1942.
- İrmeyh Harânibuh, Sâlih Muhammed. *Ahvâlu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî Ahdi'l-Halîfeteyn el-Âmir-Biahkâmillâh ve'l-Hâfız Lidinillâh*. Yermuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2013.
- İsa, Doğan. "Hasan el-Utrûş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-el-utrus>

- Kahveci, Büşra. *Memlûk Yönetimi Altında Hıristiyanlar*. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ'*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1987.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe>
- Kallek, Cengiz. "Miskal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miskal>
- Kallek, Cengiz. "Rıtl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ritl>
- Kâsım, Abduh Kâsım. "Mansûr el-Fâtîmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mansur-el-fatimi>
- Kavas, Ahmet. "Sudan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sudan#2-tarih>
- Kaya, Mahmut. "Mikyâsu'n-Nîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mikyasun-nil>
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitâp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-kitap>
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Gıyâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/giyar>
- Kök, Bahattin. "Nûreddin Zengî, Mahmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nureddin-zengi-mahmud>
- Kucur. "Sâhibü'l-Bâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahibul-bab>
- Lane-Poole, Stanley. *Siretü'l-Kahire*. çev. Hasan İbrâhim Hasan, Ali İbrâhim Hasan. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1997.
- Lewis, Bernard. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. çev. Hamdi Aktaş. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Mâcid, Abdulmun'im. *Nuzûmu'l-Fâtümiyyîn ve Rusûmuhum fî Mısır*. Mısır: Mektebetü'l-Anglo el-Mısri, 1978.

- Mâcid, Abdulmun'im. *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtımiyye ve Sukûtuhâ fî Mısır*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 4. Basım, 1994.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğimme*. thk. Muhammed Mustafa Ziyade - Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal. Mısır: Mektebetü'l-Arab, 1940.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mukaffa'l-Kebîr*. thk. Muhammed Ya'lavî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülük*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 8 Cilt. Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-Hulefa*. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. 3 Cilt. Kâhire : el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1996.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. thk. Muhammed Hamid el-Fîkî. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2000.
- Mazaherî, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. Ankara: Varlık Yayınları, 1972.
- Mehmet Âkif, Aydın - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kole>
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/buveyhiler>
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Müsebbihî, Ebû Abdillâh el-Emîrû'l-Muhtâr İzzü'l-Mülk Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ubeydillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mısır*. thk. W. G. Millward. Kahire: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1980.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî. *Sefernâme*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1967.

- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. “Cami - Dinî ve Sosyokültürel Tarihi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami>
- Öz, Mustafa. “Dâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dai>
- Öz, Mustafa. “Dürzîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/durzilik>
- Öz, Mustafa. “Şîâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>
- Öz, Mustafa. “Ubeydullah el-Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-el-mehdi>
- Öz, Mustafa - a, Mustafa Muhammed eş-Şek’. “İsmâiliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismailiyye>
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. “İmâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet>
- Özaydın, Abdülkerim. “Ağlebîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aglebiler>
- Özaydın, Abdülkerim. “Azîz-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aziz-billah>
- Özaydın, Abdülkerim. “Bercevan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bercevan>
- Özaydın, Abdülkerim. “Müstansır-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustansir-billah-el-fatimi>
- Özel, Ahmet. “Mevlid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevlid>
- Özen, Şükrü. “Kâdılkudât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadilkudat>
- Özer, Serkan. *Fâtımî Haçlı İlişkileri (1098-1171)*. Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Öztürk, Murat. “Zâhir el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahir-el-fatimi>

- Polat, Gaye Danışan. *16. Yüzyılda Osmanlılarda Deniz Asronomisi ve Astronomi Aletleri*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Ramazan el-Ahmar, Ramazan Muhammed. *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü Fî Mısır Fî Asri'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Libya: Kudüs Yayıncılık ve Dağıtım Şirketi, 2012.
- Rogers, J.M. “Kâhire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahire>
- Sâmî el-Ubeyd, Muhammed Ahmed. *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü ve 's-Sakâfiyyetü fî 'd-Devleti'l-Fâtımiyyetü fî 'l-Mağrib ve Mısır*. Şendî Üniversitesi, 2019.
- Selam, Şafii Mahmûd. *Ehlü'z-zimme fî Mısır fî 'l-asri'l-Fatımi'l-Evvel*. Mısır: Metâbiu'l-Heyeti'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1995.
- Sert, Ekrem. *Mısır Kıpti Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Seyyid, Eymen Fuâd. *ed-Devletü'l-Fâtımiyyetü fî Mısır*. ed-Dâru'l-Mısriyyetu'l-Lübnâniyye, 1992.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler>
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Kâhire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 02 Nisan 2022
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Nîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nil>
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/melkaiyye>
- Surur, Muhammed Cemaleddin. *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1995.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Hüsni'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kâhire*. ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Şahin, Hasan - Cihan, Ahmet Kamil. “İshak b. Süleyman el-İsrâîlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-suleyman-el-israili>
- Şenzeybek, Aytekin. “Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik”. *Şelçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011).

- Şeşen, Ramazan. “Âdîd-Lidînillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 06 Aralık 2022. Erişim 06 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adid-lidinillah>
- Şeşen, Ramazan. “Kâdî el-Fâdîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi-el-fazil>
- Şeşen, Ramazan. “Selâhaddîn-i Eyyubî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selahaddin-i-eyyubi>
- Şimşek, Mehmet. *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn. *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sakâfeti ve'l-İrşâdü'l-Kavmî/Dâru'l-Kitâb, 1963.
- Tan, Muzaffer. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı., 2017.
- Taneri, Aydın. “Hadım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadim--harem>
- Taşagıl, Ahmet. “Sakâlîbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakalibe>
- Tezokur, M. Hadi. “Yahudi Dinsel Yaşamında Mikve'nin Yeri ve Önemi”. *Bütün Yönleriyle Yahudilik (Ulaslararası Sempozyum)*. 98-108. Ankara, 2012.
- Tomar, Cengiz. “Mısır- İlim, Kültür ve Medeniyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misir>
- Uludağ, Süleyman. “Halife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halife--tasavvuf>
- Usluer, Mehmet. *Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Ezher- Mimari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ezher>
- Wafi, Ali Abdu'l-Wahid - Işık, Kemal. “İslâmiyete Göre Kölelik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX (1961), 207-212.
- Wiet, Gaston. “Kıptîler”. *M.E.B İslâm Ansiklopedisi*. VI/716-733. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Âşûrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asura>

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Zünnar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zunnar>
- Yazıcı, Tahsin. “Deylem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deylem>
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti’nde Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2009.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Berberiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/berberiler>
- Zettersteen, K.V. “Mağrib”. *M.E.B İslâm Ansiklopedisi*. VII/142-144. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Zeydân, Cocî. *İslam Uygarlıkları Tarihi (Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî)*. çev. Nejdî Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- <https://kutsalkitap.info.tr>. “Yeni Ahit (İncil)”. Erişim 24 Ekim 2022. <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Matta%201>

ÖZGEÇMİŞ

Gümüşhane'nin Kürtün ilçesinde 4 sene ilkokula devam ettikten sonra ailemle birlikte Bursa'ya taşındım. Üniversiteye kadar olan eğitim hayatımı burada tamamladım. 2014-2019 yılları arasında, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimimi aldım. 2019 yılında Bursa'da geçici olarak öğretmenlik yaparken Şırnak merkeze bağlı Kasrik beldesine, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atandım. 2020 yılında yüksek lisans eğitimine başlayıp 2023 yılında mezun oldum.

İş Deneyimleri

<i>Yıl</i>	<i>Kurum</i>	<i>Görev</i>
2019-2021	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen
2021-...	Milli Eğitim Bakanlığı	Müdür Yardımcısı

Yabancı Dil

Arapça